

S A D R Ź A J

Prijevod		
JOJA RICOV	Lirici Italije zakutcima novecenta II. (Izbor i prijevod J. Ricov)	1
Proza		
LJERKA SCHIFFLER	Slutiti Kytheru	59
ZVONIMIR BULJEVIĆ	Zabadanja i odustajanja	74
JOZEFINA DAUTBEGOVIĆ	Pismo	84
Poezija		
MILA PAVIĆEVIĆ	Poludjele ovce	90
BILJANA BOGDANOVSKI	Pjesme	94
Eseji, studije, rasprave		
VINKO GRUBIŠIĆ	Europski kontekst zlatnog doba i raja zemaljskoga u hrvatskoj renesansnoj književnosti	100
PETAR RUNJE	Promišljanje o Prvotisku	137
Razgovor		
MIROSLAV PELIKAN	Razgovor s Josipom Škerljom	151
Prikazi, osvrti		
IVAN J. BOŠKOVIĆ	Anja Šovagović Despot: <i>Divlja sloboda</i>	155
SINIŠA VUKOVIĆ	Enciklopedija mandrilizma	157
SINIŠA VUKOVIĆ	Rasuti teret	159
In memoriam		
IVAN J. BOŠKOVIĆ	In memoriam: Božidar Žaja (1927-2003)	161
* * *	Sadržaj L. godišta »Mogućnosti«	165

Uređuju

JOSIP BELAMARIĆ, HRVOJE ČULIĆ, IGOR FISKOVIĆ,
BRATISLAV LUČIN, PETAR OPAČIĆ, MIRKO PRELAS

Izdavač: Književni krug Split — Uredništvo i uprava: Ispod ure 3/I, 21000 Split — p. p. 567 — Telefoni: 361-081, 344-711, 360-102 — Internet stranica: www.knjizevni-krug.hr — E-mail: knjizevni-krug-split@st.htnet.hr — Odgovorni urednik: Petar Opačić — Uredništvo prima ponedjeljkom i četvrtkom od 9 do 11 sati — Godišnja pretplata 80 kn (za ustanove 160 kn), za inozemstvo \$ 50, odnosno odgovarajuća protuvrijednost u drugoj valuti — Cijena pojedinačnom broju 11, dvobroju 22, trobroju 33 kn. U cijenu je uračunat PDV — Žiro račun kod Zagrebačke banke 2360000-1101462559 — Devizni račun kod Splitske banke d.d. Split 20004971 — Rukopisi se ne vraćaju — Dizajn: Neven Šegvić (1953) — Redizajn: Boris Ljubičić (1993) — Računalni slog: Književni krug Šplit — Tisak: Tiskara »Dalmacija-papir« Split

LIRICI ITALIJE ZAKUTCIMA NOVECENTA II.*

Joja Ricov

IZMEĐU EKSPERIMENTALIZMA I NEOAVANGARDE

Nelo Risi

PSIHOMOTORIČKI RAZVOJ NAJBRANIJE DJETINJSTVA JEDNOG VOĐE

Unutra

S vodom je do grla
Ne vidi jasno
Živi kao parazit
Izigrava mrtvaca
Priljubljen je uz majku
Nije nipošto siguran u oca
Udara nogom
Kuca i pritišće da iziđe
Boji se da ne pogriješi rupu
Izlazi natraške
Rađa se nedonošče

1. mjesec

Ponaša se kao riba izvan vode
Ne čuti se novorođenčetom poput ostalih
Položen na trbuh vrši puzilačke kretnje

* Prvi dio ove cjeline objavljen je u *Mogućnostima* broj 4-6/2003. g. (op. ur.)

Stavljen udobno u položaj sjedenja stoji
 Štedi dah
 Pogled mu je uprt u portret obitelji
 Ne stiše ručice u šaku nego ih sklapa
 Reagira na zvuk predsjedničkog zvonca
 Pruži li mu se prsten pokušava ga navući na prst
 Ne podnosi onoga koji mu pravi sjenu
 Ispušta lake kihaje budući da je preosjetljiv na struje
 Otvori oči kada se uplaši da ga uhode
 Zatvori oči kad tata ljubi mamu
 Pomno prati očima pripreme za sisanje
 Ima pretjeranu sukciju u odnosu na prenježnu dob

3. mjesec

Izlaže se čestim padovima
 Stavljen leđima o zid vrišti
 Okomitost četveronošca više mu je nego prirodna
 Grabi platu i vuče ju k sebi
 Pruži li mu se prst zaposjest će ruku
 Reagira mimičkim pokretom (grimasom) na crvenu boju
 Kad mu se pruži perec pregledava ima li rupu
 Guta s lakoćom uvrede
 Povraća savjete
 Žeđa za dominacijom
 Igra se svojim spolovilom (ne zna za druge rasonode)
 Zadržava mokraću jer je to njegova stvar
 Smiješi se majci
 Ne prepoznaje brata
 Pogled mu je stalno uprt u portret obitelji

24. mjesec

Navršava godine i sam sebi čestita
 Pojede kolač a sačuva svjećice
 Svira trubu što ju je dobio na dar i poziva na Sud
 Oboli od upale mozga ali ne čini se da od tog ima posljedice
 Cjeliva papuču
 Osjeća se pomalo mesija
 Na pitanje odgovara da kad odraste želi biti uzoritost*
 Niječe mami kutiju pusica**

* *uzoritost*: Njegova Uzoritost, tj. kardinal.

** *pusice*: bombonijera »Baci Perugina« (poljupci ili pusice Perudanka).

Kad misli da ga ne gledaju onanira
 Ne traži bolje
 Upada u zaseban obrat pri učenju
 prvih slova abecede: umjesto »A...B...C...D...«
 kaže »A...B...D...C...«*
 Umije stajati s nogom u dvije cipele
 Uspinje se stubama ali ne želi više silaziti
 Bliži se portretu obitelji i uništava ga
 Između dva izlaza odabire onaj za nuždu
 Noću se boji da se ne otkrije previše

36. mjesec

Nedjeljom traži kamenice**
 Kada je s majkom govori o braku
 Kada je s ocem govori o nasljedstvu
 Piše prvo pismo s preporukom
 Sakuplja tajne adrese
 Priznaje cenzuri trajnu funkciju pa je primjenjuje
 i na sne
 Revan u religiji poštuje počinak iza ručka
 Prinese ručicu ispred usta kad ispljune presudu
 Ubija simbolički brata
 Na kraju opravdava sredstvo
 Ne podnosi da se s njim postupa kao s maloljetnikom
 Za praznike na moru sakrije glavu pod pijesak
 Stavlja dvije rijeke u isto korito i gleda ih
 Naiđe na povjerenje i htio bi ga posjedovati
 Otkrije golotinju i pokrije se crvenilom
 Stavi penis pogrešno i klizi nogom u vaginu
 Izlazi prvi put posve sam i kreće prema Quirinalu***
 Ne zna još da li će ga izabrati po izborima ili po zvanju
 Daje da mu naprave horoskop

(Priateljica moja nepriateljica)

* »A...B...D...C...« od kojih dva posljednja slova znače kraticu za: Kršćanska demokracija.

** *kamenice*: vrsta delikatesnih školjki.

*** *Quirinale*: kraljevska palača, sada sjedište talijanske vlade, na istoimenom rimskom brežuljku.

Lamberto Pignotti

PJESNIČKA INDUSTRIJA

19

Viđeni iznutra
počela prostori obujmi
ili i
osoblje primici proizvodnja.

Iz jedne studije
dogotovljene na osnovi prikupljenih elemenata
iz ispitivanja o sredini
proizlazi nedostatak zelenila
a viša razina života.

21

Ukinuće zapleta
junaka
bilo koje dopune ili maštovita proširenja,
ta očajnička nužnost da se dobije na prostoru
po bilo koju cijenu,
onda opet unutra
u toplotne komore
opet u centrifugu
dok liječnici napinju ubrzanje
do granice podnošljivosti.
I tako živimo.

(Spoznaja o čovjeku)

SUPERIZRABLJIVANJE

Naše su stvari najgore.
Nedostaje vremena da se osmjehneš,
ne padaju ti na um
krupni sni ili velike pustolovine.
Suze i znoj, a ništa u zamjenu.
Trebamo želudac za življenje
a ne živi se za nas,
niti se živi s bijesom.

Što se nas tiče ako su rijeke i leptiri ukrasni?

Idemo u propast,
misli se kreću nasumce,
a ima ih kojima je i gore.

IZVODI

IV

TU UZBUNE U NEREDU
A VJERA NI TRANZITNI PRTLJAG
TU DEBLJINA MUČNINE
A DOBROTA LUKSUS

VII

UMOR OD DOGAĐAJĀ
MEHANIZACIJA DOSADE
I LJUBAV PO PREINACI DOSADE
DÓSADA JE PROVOD
DÓSADA CIJENA ŽIVOTA
ŽIVOT BEZ UPUTA ZA UPORABU
ŽIVOT U BESCJENJE

VIII

SEKS I PUBLICITET
SEKS NAVELIKO
DRAŽ U SERIJAMA
MASOVNI SPOJEVI
SUSRETI NI S KIM
NAJGORE S POZORNICE

XI

NAVIKA NA NEUSPJEH
PRAKSA PODVRGAVANJA

VAN S VISINOM
VAN S DUBINOM
VAN SA SVIME
UVIJEK POTREBA ZA DUPLIM

POLJE ČUDESA

Ova zbirka ishod je montaže ulomaka uzetih iz Collodijeva Pinocchia. Nema dodataka ni umetaka.

III

Ali naiđe sve mračno i pusto.
 Sačeka dvije minute, i ništa; pet minuta, i ništa; deset
 minuta, i ništa!
 Nitko ne odgovori.
 Ulice su mravinjale ljudima koji su žurili s ove
 i s one strane za svojim poslovima.
 Dućani bijahu zatvoreni; vrata kuće zatvorena; prozori
 zatvoreni; a na ulici ni psa.
 Nitko ne odgovori.
 Svi su radili, svi su imali nešto da naprave.
 U međuvremenu prođe sat, prodoše i dva, ali vrata se nisu
 otvorila.
 U pomoć! U pomoć! Jadan li sam! Nema nikoga koji bi došao
 da me spasi?
 Nitko ne mrdnu.
 Sačeka sat; dva sata; tri sata.
 Ali ne vidje ništa.
 Ali ne nađe ništa, veliko ništa, ama baš ništa.

IX

Popij je, i za par dana bit ćeš zdrav.
 Je li slatka ili gorka?
 Gorka je, ali dobro će ti doći.
 Ako je gorka, neću je.
 Poslušaj me, vrati se natrag.
 A ja naprotiv, hoću ići naprijed.
 Kasno je!...
 Hoću ići naprijed.
 Mrkla je noć...
 Hoću ići naprijed.
 Put je opasan...
 Hoću ići naprijed.
 Slušaj me: popij je.
 Meni se gorko ne sviđa.
 Mladiću moj, kajat ćeš se...
 Nije važno...

Tvoja bolest je teška...
 Nije važno...
 Ognjica će te u par sati odnijeti na drugi svijet...
 Nije važno...
 Popij je: a kad je popiješ, dat ću ti kuglicu
 od šećera, da osladiš usta.
 Gdje je kuglica od šećera?
 Evo je — reče Víla, vadeći je van iz jedne
 zlatne šećernice.
 Prije hoću kuglicu od šećera.

(»*Almanacco internazionale dei poeti 1975*«)

Giuliano Gramigna

GOSPODIN DE SAUSSURE*

Svrdlav trorogi grčočeljusni zvižduk / prešavši 150
 decibela bljuvanje prieto** neuroza smrt)
 zvižduk sirene kola za hitnu pomoć ili vatrogasci
 ili pomoć protusamoubojstvo
 poludio bi ovdje unutra u tour abolie***
 lud poput eona odbija se od zida do zida gdje Dante
 ne bi mogao
 govoriti o comediji**** u tri metra za tri vršimo samo
 pranje mozga
 bilježim tekstove strukturalističku kritiku. Gospodin
 de Saussure
 u Closerie des Lilas odrješujući sidro stari kapetan
 kaže — oh tako milo (o tome neka mi pismeno odgovore po vašem
 mišljenju
 blindirana sobica stara kupelj starkelje
 ne poštujući
 kojem se klanjahu (mletački) u hodniku; gdje prdnu
 ispra sramotu post coitum*****

* *Ferdinand de Saussure* (1857-1913): švicarski jezikoslovac, utemeljitelj tzv. francuske odnosno ženevske lingvističke škole, s pojmovima sinhronije i dijakronije, tvorac strukturalizma.

** *prieto*: mukotržno (pridjev španj.).

*** *tour abolie* (franc.): otpisana kula (toranj);

**** *comedia* (tal. u srednjovjekovnoj akcentuaciji), komedija, gluma.

***** *post coitum* (lat): poslije snošaja.

na divanu koji se još i sad čuva u muzeju užasa
 sobica u kojoj će se moći izvrsno da odigra pokolj
 per raptus* odveć naprasit štoviše razdragan
 smijući se u fou rire** povrativši izljev Metafizičkoj Fistuli
 glačajući lijepo tlo

(Italije)

tako u povlaštenu položaju učinkom enjambementa***
 enjambementa između ni — si i ne — možeš i fistule
 (mâlo drekofilsko f)
 nema ništa metafizičkog oeconomicum**** je to što te cijedi
 preša ovapnjenjuje
 na ovom listu zrnata papira pomalo kremenasta s
 mrljicama gube

ali dovršena bijela stranica gdje olivettica tipka odsustvo
 govora
 tvoje ne biti govor nemogućnost da
 zasnuješ — živ — jezik u metežu fonema
 kirografa naslova u skupu sedamdeset i dva teritorijalna proglasa
 glasovne emulzije
 iz zvučnikā i razglasā.

Slijep ravnostopaš prethodnik životinja iz jazbine
 a ne fou rire burazi blaženik ova smrt ne zlatno koljeno
 nego madež (kažu)
 a ne daje se pred — dav/i/a/lac da promaši tvoju njušku
 i uzeti sjekiru koje nema pa izmozgati ama baš
 ništa.

Revolucija: nenadan diskretni ciktaj porculanskih
 sanitarija
 iza tvoje glave jedine koju bi se moglo giljotinirati a potom pustiti
 sa strujom
 sve do Adde ili Sene s pozlaćenim fenjerčićima papratima trsticima
 ili ostrugama lijepa siva henriquate***** kamena.

(Uključivši i trećega)

* *per raptus* (lat): po napadu.

** *fou rire* (franc.): neobuzdan smijeh.

*** *enjambement* (franc.): opkoračaj, prijelaz iz stiha u stih.

**** *oeconomicum* (lat.): ekonomika.

***** *henriquate* (franc.): iz doba Henrika IV.

VACUUM

Vacuum stolica stroj za pisanje
 pogreška druga pogreška Tipografsko crnilo
 albatros od crnila Gospodo mati
 ne proklinje pjesnika Umre se ne postane se

Vacuum koji se pročišćuje u kakvom prostačkom nužniku
 brišem Ništa nije prostačko zvuk
 sferā oseku izlučiti kroz
 čitav rasadnik sustava — o lymphaticus!*
 Vacuum Nitko kao mi ne želi
 ono što vi želite Dvoumica srdačnost
 za to se živi potkožni šiljak neka se obrne
 unazad čelična ružica Računala

Burroughs** ne drogiraju Kapitalistički hramovi
 postali su odviše tijesni da bi sadržavali
 bogatstvo što su ga sami proizveli Znakovi
 uz rubove autoputa Prenez

à gauche s'il vous plait*** Nprekidni vacuum
 još uvijek sumnjiv opstojnosti koji pravi
 sumnjivima u njegovu opstojnost suho odbacivanje
 prašine megalopolisa dvoumica srdačnost

njegov gouffre**** avec lui se mouvant*****
 užas od igle mjehur zraka koji ide u srce
 mozak zatvorenih arterija
 vacuum ponavljajući ponavljajući

mental breakdown***** Čitav sustav
 znakova miješa se lymph
 curi iz oka Jedina revolucionarna klasa
 snage podzemlja probuđene

* *lymphaticus* (lat.): limfatizam — limfatička konstitucija.

** *Burroughs*, Edgar Rice (1875-1950): američki pripovjedač, autor niza romana o Tarzanovim pustolovinama (»Tarzan od Majmuna«).

*** *Prenez à gauche s'il vous plait* (franc.): Izvolite ulijevo.

**** *gouffre* (franc.): vrtlog.

***** *avec lui se mouvant* (franc.): krećući se s njime.

***** *mental breakdown* (engl.): živčani slom.

za neku ulogicu: točka ispituje Aluminijske krpe sun gdje se terasa sa zelenim venetian blindson ruga apstrakcije rãdi; kobaltno svjetlo mineralno svjetlo odraz drugog satelita sabirno og žilet brijaćeg aparata jedan fini udarac u žilu kucavicu drugi sate što nije mjesec i ostaneš mineraliziran metaliziran u olovnim bloko Olivettija 82; ne zaklonište bijeg kako se govorilo jednom kako su govorili neurotici kojima pripremaju nosila štoviše sobu za svladav od osamdeset udara ali olovo neće moći otrovati nas ako ga obujmimo toliko da se konačno otrujemo ušavši ovojničeni kroz ovojničko otku tipaka u kutiju riječi na riječi od riječi i ni factum* ni infectum.**

Andrea Zanzotto

HIP U IZMICANJU

»Le front comme un drapeau perdu.«***

Opet tu. Prepoznajem ga. U putanji
 prinude. Drugi u netjelesnoj
 nestvaralačkoj slobodi. S brda
 što mi se s odviše visokim šumama ispriječilo
 nastojim vidjeti i vidjeti se,
 dok veselje dráži svjetlima
 svetog Silvestra, rasipa dolje gurmansku
 noć mahovinā, tavā strujosmjerā.
 A. A, čisti vjete, sniježe sām, koje ću ja dirnuti uskoro.
 Recite mi da ste tu, pružite se da me pridržite.
 U vama bjeh, jesam, čekaste me,
 nikad vas nije povrijedila sumnja.
 Bit ćeš, duša i snijeg,
 ti: ona što ne zna
 osim za neokaljani mûk.
 Razmrsi moje odlutalo čelo. Podigni me. To.
 To je uzdah koji lûči
 koji svršava, »hip u izmicanju«.
 To je krizma u koje mirisu ja kažem:
 dā, sabrala si me
 uspravila iz mene sama i s tobom ulazim
 u izvor godine.

(IX ekloga)

* *factum* (lat.): činjenica.

** *infectum* (lat.): zaraza.

*** »Le front comme un drapeau perdu« (franc.): »Čelo poput izgubljena barjaka« (citirano iz Paula Éluarda).

SVIJETU

Svijete, budi, a dobar;
 opstoj dobro(ho)tno,
 daj da, nastoj e, teži ka, reci mi sve,
 i jasno da sam ja obrtao izbjegavao
 a svako uključivanje bilo je pripravno
 ne manje nego ma koje isključenje;
 nu hajde, opstoj,
 ne svijaj se u se u me

Ja sam mislio da je svijet tako zamišljen
 s tim nad — padanjem nad — umiranjem
 svijet tako sačinjen
 samo ja loše iščahuren
 neprobavljiv loš maštalac
 loše odmaštan loše plaćen
 a ne ti, ljepotane, ne ti »sveti« i »posvećeni«
 malko podalje, sa strane, sa strane

Daj da (ob — od — na itd.) — stojiš
 i preko svih prijedloga znanih i neznanih,
 ne propuštaj šansu,
 učini dobro(ho)tno nekaj;
 da sprava dobije igru.
 Nu, ljepotane, nu.

Nu, münchhausen.

(Lijepost)

HTIO BIH ZNATI

Naučeno umijeće stavi ti u zapećak.
 Ako hoćete saznati gdje ima dobra vina,
 u kakvoj gostionici ili seljačkom domu
 s grančicom kao znakom, obratite se
 Pini. Osamdeset i petu bilježi njen kalendar.
 Živi, dobro a dobrano sama, u kućici u Cal Santi.
 Ja sam pisao po zidovima Cal Sante
 — a neko pronicivo i prepredeno oko može to još i sad pročitati
 onkraj lihve, možda će ga otkriti sutra —
 »Pina dictarix in hoc vico, MCMXXXIX«.
 Ove godine obnovila je potkrovlja,

lanjske godine obojila je kapke,
 Jedan Gospodin nazva njenu kuhinju: oaza pokoja.
 Htio je pretvoriti njezin naslonjač u kokušaru
 a police za cvijeće u ormar. U kuhinji
 budilica ima građansko veličanstvo otkucavanja
 po kojemu vječnost živi, na onom glinenom podu
 među onim okrećenim zidovima, sa stolom, jajem i dobrom
 čašicom.

Kritizira programe na radiju.
 Liježe u sedam sada kad je zima.
 Pina izmišlja gdje je najfinije vino.
 Njezine šetnje gube se za brežuljcima.
 Budi se obnoć i mnogo, mnogo moli
 za one — pripovijeda — koji su od svih zaboravljeni
 i (ili za koje zaboravi moliti). Zapjeva, koji put.
 Postoje registracije
 njezina lijepo modularanog »Casta diva«,
 ne drhti nego malo. Ismijava se
 malko, ali više vjeruje u sebe.
 Doba oaze pokoja. Doba
 što još uvijek opstojite gojite se bogatite
 ljupko sabirete u vas same, —
 izgnano ili biserno
 čak i najsitnije iverje zla.
 Ah, repatica iz '56. na hladnojletnom nebu,
 Ah pripitomljena kokica, metlica ukradena,
 sjekirice pritajene od deranā.
 Ah jaje i čaša crnoga. Bojiš se? Bojiš se?
 Tako je neposredna ovdje vječnost, tako
 opipljiv plod vremena, njegov kakvotni
 sjaj, tako izrazit razgovor.
 A tako himbena svaka sumnja
 u stvari i u privide. Koji tu nikada ne prolaze
 kao što ne prolaze njihovi savršeni uzroci ni razlog.
 (»*Almanacco internazionale dei poeti 1975*«)

DÄ, OPET SNIJEG

Što li će biti od snijega
 što li će biti od nas?
 Krivulja na ledu
 a zatim a zatim... ali borovi, borovi

svi što izlaze na snijeg, pa čak i posljednja dob
 okružena borovima. Sic et simpliciter?
 A zašto se — boroviti svijet snjegoviti svijet —
 zašto se pretvorio u debeljuce — uce, mirisa na popadijuce,
 zašto se pretvorio u nas, u stvari za nas?
 Pa ovo vrednovanje osobno i ex osobe
 jedino moguće i ex — moguće?
 Hölderlin: »znak smo bez značenja«:
 ali gdje dva niza dolaze u doticaj?
 I je li to istina? I što će biti od nas?
 A ti zašto, zašto ti?
 A zašto i što rade veliki predmeti
 i svi uzorci — uzroci
 i zračitelj i ozračeni?
 Zvezdano jezgro
 onamo u dnu krivulje leda,
 stihovi stvaralaštva kaligrami bogatstva, da,
 ali što će biti od snijega od borova
 od onog što ne stoji a stoji onamo, u dnu?
 Nema nas pa ipak snijeg upire pogled u nas
 i onoga što peče
 i u neizostavno izbavljenog ili mrtvog
 izbavljen ili mrtav.
 Dobri sniježe, dobre sjene, klizite klizite.
 Ali ima ih kojima nije teško nanovo se privijati
 češuckati se grizuckati poticati,
 vjeveričiti prizore koji su već pripremljeni
 kojima nije teško da se nanovo smjeste
 — uvijek sam to, vrlo, znao —
 na mjesto na lijepo na lijep uzorak
 na arhajska neba trpka poput cimbrijskih slambrot^{*}
 na podanak slikā
 na začepljenje mračića i edelweiss^{**} zvijezdā
 na sve što je posve bijelo posve plemenito:
 i liju golema repa i autobus
 onaj crveni na osnježenu polju.
 Snjegulice bijelosunce bjelilo mog starog ja.
 No ubrzo debeljuce — uce
 idu u veliko skladište

^{*} *slambrot*: tridentinski naziv za dijalekte izdvojenih etničkih oaza cimbrijskog podrijetla u prvim predjelima Alpa.

^{**} *edelweiss* (njem.): alpska zvijezda, runolist.

— podno velike šume —
 gdje ima izvrsne papice i na čuđenje
 za vas malecki balecki s pravom
 i programom papanja, za sve
 krvoločno sve, vas /zniff zniff
 njam njam jum jum zlurp zlurp:
 da se uvijek nastavlja »umbra fuimus fuj i football«/:
 ali tu
 aj bojice mojice trik
 plasmon bebiol dentiol pastice i urice
 falš ko i figurice:
 bolje tamo, podruku snježnu potpaprat snježnu...
 O luno, sada već,
 pa čak magnolija pa čak
 repatica snježna u pritjecanju, snijeg.
 Ali što će biti od nas?
 Što će biti od snijega, od modrine
 što će biti od slobodnog odlučivanja i sudbine
 za onu u mećavi što je stala
 /a snijeg raste raste — a ona gine/?
 A što li govore onamo u životu?
 I kakve poruke ima izvor porukâ?
 I postoji li čelo, ili nisam
 doli ja — ti — ovi — tu mi
 ovi kloffete klokkete kh kh
 više no nepriopćiv neželjen svi neželjeni?
 Pa ipak u visokim razinama
 nad nesviješću i polusviješću i pragu se
 krči i zuji i cvrči — cvrkuta
 — i dalje — za minimalnu ili poluminimalnu
 biskromu polubiskromu milijardbiskromu
 stvari i stvarčice
 znanosti jezike i proricanja
 kroniku bijelu crnu plavu
 podražajā dušā i bogova
 pohote i bluda i njihove
 istančane čudoprstljivosti;
 tako je, vjeverice zadasi i pahuljice u svježini
 a »voda koja skreće
 očajava otapa se i udaljuje«
 onkraj velikog skladišta podno šume
 gdje debeljuce zoblju žižulje...

A srpovi a polumjeseci a čekići
 a križevi a designs crto — crteži
 a oblak snježni šećerni što li će stići do duše?
 A nasljeđe prenosi prenosi iz ruke u ruku?
 A avangarda je otkrila, otkrila?
 A gdje je rab — rabljenje rabiljā
 u kablu u kutu kibli u osviješćenju
 gdje li, pak, ushit vinuti se divljenje?
 Što li govore onamo gore u životu,
 onamo u onim stranama onamo postrani;
 što li se liježe ljušti rastvara
 u onoj maljušnosti u onoj slabušnosti
 u koštici u bajamici?
 A tisuću zubića koji je moniraju?
 A bor. A borovi — ovi — ovi u presjecima
 i prosjecima nikad odcijepljeni nikad sašiveni
 ovi — ovi sa strane ispred
 ima vječnog vanjskog unutarnjeg /krajolika/
 iza ispred sa svih strana,
 borovi kako su, jesu dobro?

Rečeno snijegu: »Nećeš me nikad ostaviti, zar ne?«

I jedna pinceta, ne strojica, sada, spojnica.

Roberto Sanesi

RECI MI TI

Aoj kako zviždi među krovovima i lozama pijanica drozd, a kako li se
 u kosom vjetru Svetih i Mrtvih nad urezanim imenima u novim
 zalutalim tišinama svijeta!
 iz hladovine, iz jednog klaustra svjetlosti,
 ptica zviždi svoj formalni logos, prozu zemlje,
 a kosovi pri mlazu vode na lišću, suparnici, sjetivši se,
 čupaju korijenje nekažnjeno. Slobodni. A po škamcima i na
 propovjedaonici,
 sami, ne više vapno nego oganj, kardinali* intoniraju
 lakoumne homilije.

* *kardinali*: crvene ptice, toga imena.

Reci mi ti, reci mi ti moja nježna
 smrti da dirnem ove letove, da zbrišem trostruki
 znak pticâ stanu li na ovaj tvoj trag
 od zemlje, jer su noge jelenā, antilopā i elfā
 zajedno s njima i sa mnom, kada ih nanovo pretvoriš u riječ
 i iz nje proistekne ljepota.

Neusporediva, naravna, prijateljice.

(Informativno izvješće)

LJETU KOJE DOLAZI

Mi ćemo spaliti šiblje
 ljetu koje dolazi.
 Kada ždral klepećući odseli u Libiju
 i među oblacima jastreb,
 a pupavac epopdi pohita k riječnom zavoju
 uzlazeći noć,
 razorivši mûk,
 istinu ugušenu između trstikā i močvarnoga
 blata,
 evo ljetu odijeva svoju crnu haljinu
 i pijetlovi tijaru,
 a razmatranje nije više za nas,
 u dobrovoljnom ropstvu i izgnanstvu iz dobi duže
 od starosti.
 I ono što se učinilo opet će biti učinjeno, ne znajući
 ono što ćemo kasnije misliti,
 i ono što se učinilo neće se raspasti
 poput lišća,
 a pupavac drugi pjev,
 drugo uzaludno lukavstvo
 da oponaša Terejev krik neće moći prikriti
 našoj dosjetljivosti,
 nama koji ćemo spaliti šiblje suho već godinama,
 i nećemo imati mira.
 Ljetu koje dolazi a ne odgovara vremenu
 što smo ga mi forsirali u nepomičnim pticama,
 očima od stakla,
 u letu prašine i slame,
 nama ne preostaje nego da podarimo oganj
 nakanā i srdžbi.

I slavuj za nas bit će tišina
 razorena tišinom,
 istina ugušena između dva usijana krila.

IMPROVIZACIJA BR. 3, STUBIŠTE

Da se bunar ne bi otvorio: pogledati: kroz tamno
 lišće u obliku plamena i koplja, u kutovima
 liberty stubā, na svakom odmorištu, otvoreno
 među plavim svjetilkama od kristala: pogledati:
 i vidjet će se u šupljinama vilicu, pogrebni
 calidarium kad korak zašepesa stubama
 s gumenim potplatima.

 Sačekati dah,

da bi se dah oslobodio tereta, i načas
 dirnuti ogradu u spirali, zavojnice, organizme, ruka
 oslonjena na neprekidno drvo što se gubi, list
 u pukotini prašnjavih zidova, i načas,

 opet,

zadržati dah, ruka, sačekati dah
 prije uspona. Pogledati: vidjet će se u šupljinama
 onu otvorenu vilicu.

 Ne držite mi propovijed. Ne recite mi

ništa.

Znam da ću stići do vratā.

 Primit će me.

(Milanska improvizacija)

IZ »TRACTATUS« PAULUSA POTTERA, ČETVRTI NAVOD

»u unutrašnjim predjelima Carl gustava
 zuje edipodi s kestenjastim livrejama /čita se
 da od lipnja do rujna vole (kad vrijeme
 dopusti) močvarna mjesta u koja idu položiti
 na naslone stolicā promjenjive intenzitete
 percepcije/ gdje kada se proiciraju
 u optičke pojave, sjecišta i premašaje
 snažnije boje/ imaju kvržice slegle i ispupčene
 prema tome kako već spektri jezika

trebaju prodrijeti, ili ne,
 u zavijutke pobočne vode /o kukavna
 taštino znanosti (ipak odbijaju
 da ih ne raščlani u formi subjekta) zimi
 odglume pad pelivana, prirede
 logoedar/ i mirno u njem borave«

(Strah)

OBZIROM NA DJETINJSTVO

... miševi ostavljahu duge plave zagrade,
 bacahu repove — pùta po bučnim gatovima trave,
 a noć se mrgodila, treći pokret
 nastavljaao se ravno prema rupi sjene
 kao trzaj u tkanini bilijara,
 a predmet stalno izložen u višem »meni« otapao se,
 širio, cijedio u dažd nanovo odbijen
 o tavanicu rijeke (ispod je plovila kosa
 nezadrživo, a izrađivala je kukicom pospana
 kuja križanac) (zvala se Beauty*),
 i on je hodao stazama izmrvljena lišća
 s velikim biserima na nosu od čelika, mijenjao je smjer
 prema vlazi zraka u otvorenoj provaliji usta
 dok sam s mukom nastojao odgonetnuti ime junakā
 ove vrsti priče (oči su bile izgubile trepavice
 od pretjerane ekspozicije) (kolike snuždenosti
 nazreh, sjekle su poput nokata plesačice
 s Balijske u kakvu zakutku fantomasa, klizile su — screetch
 svilom) (žurile da me nanovo ujazbine u varku pregiba),
 riječi ukršnjene pakošču grizuckahu me a
 odmah zatim otputovale bi sokačićima izgona, sna,
 ostavljajući me sama da gutam naslade straha...

* *Beauty* (engl.): Ljepota.

Maurizio Cucchi

(F)U(J)STAJANJE

2.

Vraćajući se na osnovu: sastanak ucjena u-
pućivanje. Zakašnjenje tramvaja. Iznenadna
krvarenja. Nepoznati gradski predjeli
strah blokada u želucu čudne ulice. Siva
predgrađa. Doživljaj žilav
tjeskoban zakašnjenja u rastu. Ali
pogledajmo se dobro u oči. Kad je već tako
a da to i ne zamijetimo ili u najbolju ruku
praveći se da je ništa. Puls puls
opipat si puls najmanje je
što mogu napraviti. Osluhnuti
osluhnuti treba. Vrat. Izviti unaprijed
i unatrag. Ali sve utaman. Srce
je nedostižno. Ali jedna zataja jedan krik
kràk jedna rupica jedan mikro-
zaplet jedan tik
jedna košćica nokat gomoljčić
jedna žlijezdica.

3.

Pet manje četvrt. Zvoni sat. Ruka
viseći na ormariću. (Ali već ranije
svako pola sata iskati
sat vidjeti nepovjerljiv
da bi pritisnuo opazio
znao ustanovio.) Mračno i hladno u kući
prazna smalaksalost u želucu. Nešto
uobičajenih kretnji (npr.: zrcalo, sapun, water,
kava s mlijekom, odijelo, koferi, brava). I
van na hladnu postaju 6-ice.
Vraćajući se i opet na osnovu: Ali
bijeg činio se zaustavljenim. Unatoč
pucnjevima potjerama nespokojstvu
sukrivcu nepopravljivosti
optužbama neotklonivim.
(Proslijediti u jednoj ubojičkoj pretpostavci
ušiljiti navrijeme oko naprijed.)

4.

Stanovita otežalost u nogama
 (proistekla iz prekomjerna napora ili
 iz ljubavne dužnosti izvan dnevnog reda)
 dopušta mi podosta žalobno držanje. Tako da
 i ja postanem dionikom tuđih nevolja, na neki način,
 zgodno ih nadlijetajući. Na vratima
 jedan vrijedan momak odjeven u crno
 vruće je preklinjao. Ali zapravo
 stvari krenuše posve drugačije.

5.

Redovit dolazak autobusom. Manevar
 čistina, seoska crkva, zvona misa zagrljaj
 poljubac sreća. Stop. No što je bilo
 od sastanka od potjere
 od bijega od pucnjeva od linča od izostala
 pristizanja tramvaja od pogrešaka vožnje:

»Ma ništa dragi moj konačno
 i za nas malo relaxa«

:»a nedjelju navečer
 kada smo tamo na blaženome miru
 blagujemo vani.«

6.

Tako kao munja udar telexa:
 »PODLEGAO JE SMJESTA, GUBIO JE KRV
 IZ USTA I IZ UŠIJU.«

(»I poeti nuovi 1976-1978«)

Milo De Angelis

BJELJI UDALJEN

2.

Usta su u glasu, koji ostaje uvijek, blago, posljednji. A ovaj nasip koji je kliznuo u jezero dar je princezi bez čekanja, koja, posjela na lišće naranče, u neko drugo godišnje doba sluša plač tigrića i polaže mrvice na oči uspavana gospodara: zagonetne bobice rastu usred vode a večernji oblaci joj govore »ti si tu«.

To su trenuci u kojima se ne razabire tko moli milost otvorenih ruku a tko optužuje dignutim kažiprstom i tko klizi izvan duše da bi dospio u gnijezdo, bijedno gnijezdo gdje zrak postaje blato a mrtvi se više ne pitaju je li samoća pjevala. Teška bića traže društvo i cijede kap po kap, zaklinjanje i bijedu, med noćobdijski koji lijepi dah i onda, Večeri, kada se udaljuje, a htio bi odriješiti perje i ruke. Ali u mirisu kisika nakon munje onaj dah nanovo diše onako kako diše neizmjerne sām savez dvojice braće. A ako se jedan vraća s puta, ako prolazi kroz ljekovitu travu, netko drugi sluša korake koji imaju boju vinograda, čeka ga u sobi pokrenutoj mlakim vjetrovima i odnešenoj u jedino mjesto neminovna cjelova, a svi skakavci se zaustavljaju, oni što su zrakom tkali svoj kraljevski dvor.

4.

»Ne budi ga, molim te, ne budi ga, na koncu ćemo probuditi sve.« Sjekira iscijepa plot, otputuje prema nogama ubojice usred dvojice nevinih. »Ne odbacuj savršenu pogrešku.« Daina bježi, tjeraju je bijelci i njihovo otrovno zrno i sjekira. Ali upravo je on taj koji ju oštiri i govori joj »ne hitaj uzalud« a onda joj govori »doći će uzeti te najne očekivaniji čamci«. Bilo je dvadeset čamac a dvadeset piroga: ona s kolibrićem vodila je druge a nijedna nije imala ljudi na palubi.

(»I poeti nuovi 1976-1978«)

ULOMCI POKRAJINE

1.

Ljosne li netko u lûk
večeri i večeri ili *kakav drugi ukras*
spavajući nedaleko hrama
obuhvati se i produži

sada kad dolazi u ovaj vjetar
ni jahanje ni štit neće ga zaustaviti, ni
hropac molitve; jedini vjetar

(javljaju se repatice, grâd)

a htio bi odriješiti im perje
raspršujući profil po onom
zraku što je izbrisao zrak
sada: *nebopup je gola riječ*

legende o grožđu i o kralju
koji posta ulicom, crteži
olovkom, *tanak trag*
unutar tanke vijesti

otvara se čaška što ga čeka a sadržavati će
uragan ili će ispiti usta i žeđ a
pod bljeskom, videći svijet

gepardi, neprecizni skokovi konjā, lune
poznaju mrklinu, a proroštvo
ima drugu riječ, bez plijena

3.
ni jahanje ni štit ga ne zaustavljaju ni
tanak mač u vijesti
javljaju se repatice iznad grada
a ja sam postao smrt

druga riječ bez plijena
bijela je vlažnost igre, druga
je ruka pobjedničkog korpusa

čemu danas dvoboj?

svaki ključ je blizu djevojčici
koja širom otvara vrata coiotesima
no pračka ima samo jedno zrno

iz naklona se rađa ples
grebući se usred korova
spora ukrštavanja kvadrilje

igrajte se djeco sa svilom
gledajte veliki stijeg
i splavi i piroge
nijedna nema ljudi na palubi.

6.
Lišen cilja, nešto
izbrisano je rasti i tjelesa

divno u obujmima rasti i tjelesa
među divovima od kamena i okretaju, prekinuto,

koje će danas prekinuti, *otkidajući nît*
između ustā i kretnje, da bi se
volio uragan

nešto izbrisano

to je san koji neće progovoriti
kaljuže, jezerski krajolici. Takt
takt i svjetlima u vjeđama
izbrisanim

nebopup je gola riječ
ni drhtava ni besmrtna, tanak trag
unutar vijesti, pogođen
okrznut a polagano, sada
u kraljevstvu ima
odmah ulomak i rasipanje u najavi
lake ljubavi

nešto je ponuđeno
bolje je ući u kraljevstvo a drugim
smjerom u zoru u ruku u drugu ruku
ima jedno kraljevstvo poluzime
a nije pravcato gdje nijemo šuti divljenje

prvorodena, među brojnom braćom, stiže riječ
a dolazi iz vode slučajne djece, riječ:
svijetloplava na štitu

savršena ruža gdje se okreću vjeđe
i prostodušnik zbroja, himna, grozd
mrmori i dalje u mijenjanju
lagan trag što zaboravljajući.

Dubravko Pušek

PŮTI PROZIRNE

I
Ali vi je ne búdite, molim vas;
prijete već mrzle struje,
penju njen skelet
a i s boka, u gluhoj liniji,
zavija vuk i zmija:
zato drhti neokaljani mjesec.

Ponovo vas molim, nemojte je buditi.
Njoj su ruke nebeske,

prozirna pùt: ona je u zraku
i lahor jedan vodi je za ruku,

njiše je i polaže
na moje besanice.

(Pùti prozirne)

II

Kasnije (ili možda više, kada
mraz prekrije zavjese

od damaska gdje se njišeš — gdje izbivaš
tiktakajući, oživljujući onaj uobičajeni kut)
dobit ćeš što ti pripada. Šapući,
diši polagano — ali ne miči se —
da ne budiš, da ne mučiš
ovaj zrâk bremenit pùtima i svjetlom.

VII

Njen dah, ona — dah
tek što se rasani, prodrma me
sve novijim čuđenjima,
očara me
micanjima neizrecivim
i ja, očaran, očaravatelj više
nisam i dvostrukim postane
moje čuđenje.

XII

Prigni se. Koji si to gipsani skelet
navukla, da stigneš do ove nepomične
putanje? Niti mrazem, dâ, niti

mrazem ne bi ti bila uspjela
tako savršena geometrija.

Stani tu. Nek spavam.
Dopusti mi barem to:
da te dišem sanjajući, tebe
što si zrak,

ti što si sjena i njeno naličje.

XXIII

Onda ne znam ni to ima li kakva sjena
— njezina sjena, ona — sjena,

ona — sjena — zrak, ona — modra, ona — bijela,
 plavetna ponekad u rukama,
 prozirna u pùti — često gola
 grudi oštrili poput sječiva
 — ne znam, ponavljam, jer
 nedirnut sam, niti ranjavaju, jaoh,
 blistava njena sječiva.

Samo prostori što na zapadu
 teturaju — čini mi se — i ruše se
 osamljeni, vraćaju mi zôv.

XXIV

Mraz (uzmi ga uspiješ li
 — evo ti ga) škljocne
 okomit među zidovima,
 probuši muk
 treskom bez odjeka.

Potom se smiri, odlutam li
 makar i samo načas, i
 o-
 to-
 pi-
 se

XXX

Skoro te pogazih,
 bez zlopamćenja,
 sjenice, a da te i ne gonim

a da se i ne okrznem o tebe,
 štoviše
 a da te i ne zamijetim.

PRAGER MITTERNACHT

Giovanniju Occhipintiju

II

Ne, onamo je sjena, pod krovovima
 zvijezdā zlačana kljuna
 koje guču, grohoću...

Sjena vukodlaka izopačenih
opsjeda te, Praže, mili moj,
ranjeni noćni dive,
u tebi se ustoličuje
ledena lijepost tišinā.

CIRKUSPRAG

Praže, mili moj ljepotane ponižen,
uvrijeđeni,
ježiš se tananim srsima,

dresiran žbirima,
klize ti obrisima
najzbiljskije bajke; ali bljuje
krv
posljednja ruža zatrovana
tvojom nutrinom.

KAMPASNIJEG

III

Fàula mea, nòvula na kampasnijegu
od snijega, nedostižno lice
ružičastih vlažnih amàntula.

Amantùla, mea, fàula mea...

PHANTOPRAG

On l'avait vue, la femme blanche,
le fantôme, der Feuervogel,

zlatnu ribu što otprhnu
iz mreža pijanih pandura,

leš koji ocva
ravno usred svibnja,

grabežljivoga,
ex grabežljivoga preumiljata orla

habzburškoga
 kako se uvlači u tvoja šahovska polja
 nezasićenih tužaljki
 na desetu obljetnicu proljeća.

(Pùti prozirne)

Valerio Magrelli

DRUGE MRTVE PRIRODE

*

Ja nastavam svoj mozak
 kao miran posjednik svoja dobra.
 Kroz vas dan moj je rad
 u tome da on rđdi,
 moj rđd u tome da ona rade.
 A prije spavanja
 nagnem se da ih gledam
 sa stidom čovjeka
 rđdi svoje prilike.
 Moj mozak stanuje u meni
 kao miran posjednik na svojim dobrima.

(»Poesia degli anni settanta«)

*

List bijel poput očne rožnice.
 Ja se spremam tako vésti vam
 šarenicu a u šarenici urezati
 dubok vrtlog mrežnice.
 Na taj način pogled će
 niknut iz stranice
 i otvoriti se vrtoglavica
 u ovoj žutoj tekici.

*

Poglavito u plaču
 duša očituje svoju nemirnu prisutnost.
 Od skrivena pritiska
 bol postane voda
 a patnja dozori tečnim cvjetovima.

Prvo pupanje duha
 to je dakle suza,
 njen govor proziran i spor.
 Tako, prema toj osnovnoj alkemiji,
 misao se doista pretvori u tvar
 kao što je kamen ili nadlaktica.
 Pa i ovo nespokojstvo
 prijelaz je k tišini,
 jer nema potresa u znaku
 nego tek mineralna pečal materije.

*

Kad je zrak bio hladan,
 golemi kipovi kraljevahu
 lebdeći nad zemljom i lutahu
 poput nijemih božanstava,
 i rađahu hladovinu.
 Čitav svod bio je opoviješnjen
 bôli i tišinom;
 ljudi čekaju dažd.
 Sada je stranica ponovo jasna
 a svjetlost je izbljedila
 posljednje brige noći.

EKSPERIMENTALIZAM NEOAVANGARDE

Edoardo Sanguineti

LABORINTUS

1.
 spojene zemlje u strukturalnim sastavima Palus su Putredinis*
 počivaj tanana Ellie i ti moje tijelo ti doista tanana Ellie bila si
 moje domišljato
 tijelo umalo ne zaključak jedne ushićene duhovne dijalektike
 mi koji stječemo kvalitet vremenima
 ti i ti moje prostrano tijelo
 spaljenika koje ustaješ i koje se materijaliziraš u naumu plivanja

* *Palus Putredinis* (lat.): baruština truleži;

sustavna građevino od vlaknasta tužaljka željeza
uskisla praznino u društvu s ljepljivom tematikom
spojena zemljo dijaloških napetosti neumjerenih zahtjeva
vanjski uvjeti očito je opstojte zbiljski ti uvjeti
opstojali su prije nas i opstojat će poslije nas u tome je stvar
oslobađanje frekvencija i sila i pojačano gibanje i drugo
aliquot lineae desiderantur*
gdje spavaš srce isječeno
i slijepljeno i ilustrirano utrobom dokumentacijom gdje nadasve
higijenski vidite u protukvasnoj vodi ali fiksirane sada
to su vanvremenski patuljci patuljci doista o Ellie
u zagađenu zraku
u jednom stalnom eliptičnome anatomskom krateru
zašto da unaprijed kažemo kako ne mogu rasti

ti uvijek moja narav i razvedrena ti metodološka periferna
pjesmo introspekcijo introverzije centrifugalna ograničena silo
Ellie tanano tijelo grešnih izraslina
koje možemo vrtjeti
i obrtati i mirisati i obožavati u vremenu
desiderantur** (oni)
analizatori i analizatorke desiderantur (oni) ličnosti također
i erotske i patvorene
desiderantur desiderantur
(Laborintus*** — »Triperuno«****)

KOMENTAR IZ »I NOVISSIMI«

Poema započinje deskripcijom mentalnog krajolika u raspadanju, metafizičke mjesečeve kartografije u koje središtu je »palus Putredinis« (bara, močvara, truleži, op. prev.). *Močvara* je, psihološki, praoblik određene situacije; kada Renée, mlada shizofreničarka koju liječi gospođa Sechehaye, dođe do prvog kontakta s Mamom (simbolički oličenom u psiho-analitinji), osjeća kako je zatvorena u njeno tijelo kao u kakav svijet od zemlje i od vode, koji zove *močvarom* (usp. M. A. SECHEHAYE, *Dnevnik jedne shizofreničarke*, Ed. Universitaria, Firenca 1957.) Neposredno bliženje ženskog lica Ellie *nomenu loci* vrlo je značajno. Sam A. (autor, tj. Sanguineti, op. prev.) tumači: Ellie

* *aliquot lineae desiderantur* (lat.): nekoliko niti žuđeno je.

** *desiderantur* (lat.): žuđeno je.

*** *Laborintus* (lat.): kovanica koja prvobitno asocira »labirintus«, a zapravo je složenica od »labor« (rad) + »intus« (iznutra); u slobodnom prijevodu: rad iznutrice.

**** *Triperuno* (tal.): složenica (uz jednu drugu moguću asocijaciju) — triputjedan.

je moje tijelo, ona je sav svijet, ona je »totius orbis thesaurus«, propovjediv u beskonačnost. Ellie je *Duša* u smislu Junga, ona je sama Palus, »lividissima mater« iz ulomka 26.

Slika majke, s njenim kozmološkim i antropološkim implikacijama, polivalentan je simbol jedinstva i želje da se slisti protivnike. Palus — Ellie je izraz u vezi sa silaženjem u podzemlje, u kaos povijesne duše (»Ellie tanano tijelo grešnih izraslina /koje možemo vrtjeti/ i obrtati i mirisati i obožavati u vremenu«). Spolna jerofanija (i demonologija) kombinirana je s ideologijom: Foscolova izreka o pjesnicima (»mi koji stječemo kvalitet vremenima«) i navođenje Staljina (»vanjski uvjeti očito je opstoje zbiljski«) vrijede kao natpisi na vratima pakla.

S prizivom na »flogista« (spaljenika, op. prev.) načinje se alkemijska tema: slika tijela, posude za sagorijevanje, navodi na pomisao o zemnoj matici i pretvorbi prirode kroz oganj.

Faustovska pustolovina nanovo se predlaže kroz klimu odnosa između psihologije i alkemije u Jungovim istraživanjima. Poput psihologije dubinskog, i alkemija je *regressus ad uetrum*: pothvat upućen na jedinstvo nespojivog nije doli djelo integracije svijesti s podsviješću. Jung tretira alkemijske simbole kao psihičku materiju kolektivna otiska; tako izvedeni od A., oni su smješteni u drugi krug: potraga za kamenom mudraca i eliksirom vitae (pretvorba materije) postaje mitološkom formulom ideološke »raspre« (pretvorba društva i ljudske naravi).

Alkemijski čovuljci (»vanvremenski patuljci«) gibanja su podsvijesti, tvorevine mentalnog patuljstva, koji ne mogu rasti u mjesečevu krateru (u raspadnutoj zemlji), to su čudovišno i duhovna i fiziološka djeca koja se koprcaju s vanjskim uvjetima.

Budući da je *Opus* (Opus metricum druga po redu Sanguinetijeva zbirka — op. prev.) iznad svega psihoanaliza, koju podnosi protagonist a provode ju lica (»analizatori i analizatorke«) pomalo muljevita, fiziološka glosa, »desiderantur« označuje metodološku teškoću procesa individualizacije. Transfer filologija = psihoanaliza označena je već samim naslovom *Laborintus*, uzetim iz istoimena pjesničkog umijeća Everardusa Alemannusa (XIII. stoljeće) te iz epigrafa što iza toga slijedi »quasi laboram habens intus« (kao da rad obavlja ponutrica, op. prev.), koji pripada nekom bezimenom Everardusovu glosatoru.

Stih kojim se služi A. u svim svojim pjesmama dramatski je recitativ koji teče pozadinom prirodne harmoničnosti, dok je ritam upijen sintaksom i semantičkim šokovima. Metrička struktura strogo je dakle *atonalna* i, moglo bi se reći, *gestualna* (»action poetry«, kako reče Cesare Vivaldi). Pretpostavka: odbijanje ritmičke forme koja je objektivno degradirana i koja već uvjetuje, prema A. (Sanguinetiju, op. prev.) slobodno subjektivno oglédanje.

ČISTILIŠTE PAKLA

1.
 čeka te žlica s bodljama, osa, guja, niki
 bijeli i svijetao koji ne rđa na zraku čeka te Pitagora
 koji reče da je bit svega broj a ti uzmi od polipa
 osam krakova opskrbljenih prianjalkama i An die Hoffnung (op. 94)
 jer njega, njega uzimaju (oni) uzimaju ga jer ga mogu naći
 primjećuje Izida i abrućeške nošnje, medalje za kampanju u korist Kine
 1901, masku Peppea Nappe grad Cannstadt
 koji je bio pripojen gradu Stuttgartu 1905.
 i bit će ti jasna konfindustrija i kukasti križ, 13. svibnja i 24. siječnja

pribadača sigurnosti koja ne umije bosti, lizalica lizalica i Duh
 Sveti a ti uzmi glikonej i glicerini i Hansa Pfeiffera
 koji se rodio u Kasslu 1907, zašto ovoga, ovog uzimaju
 (oni), uzimaju ga jer ga mogu naći jer ga mogu naći gdje radi
 jer je to, Fridrik, DESCRITTIONE DEL GRAN PAESE:* to je
 automobilska tablica provincije Foggia (FG) to je brodska linija na paru
 1870, to je pavijan, to je bizon, a ti uzmi reponje i ministra Pellu la
 méthode de tractions rythmées de la langue** (dva po Labordu). Petrus
 amat multum dominam Bertam*** zašto ovog uzimaju (oni), uzimaju ga
 jer ga mogu naći, jer ga
 mogu naći gdje radi (...)
 i poiti che u perxun.

KOMENTAR (»I NOVISSIMI«):

Nastavši u siječnju 1960, pojavila se u jednom svesku litografija Totija Scialoje.
 »VELIKA ZEMLJA« zemlja je Izobilja i, ironije radi, »gdje se živi«: kako to autor
 tumači prvorodencu Federicu, opisujući oblast pomoću ilustracija svih vrsta, uključivši i
 glasovit Beethovenov *Lied*. 13. svibnja i 24. siječnja pripadaju, kao što je poznato povijesti
 Alžira. Labordeova metoda pomaže (čini se) onome koji se izložio riziku utapanja. »Petrus
 amat multum dominam Bertam« primjer je »ordinis naturalis« (naravnoga reda, op. prev.)
 u »konstrukciji« gradus inspidus, qui est rudium« (razina bez ukusa, svojstvena
 primitivcima, op. prev.), tumači *De vulgari eloquentia* (II, VI.). To što radnici završavaju
 u zatvoru, pakleno je vrhunski dokaz da se živi baš u zemlji Izobilja.«

* DESCRITTIONE DEL GRAN PAESE (tal.): Opisanye Veliche Zeme (u ironičnome smislu,
 s uporabom duečentesknog oblika »descrittione«.

** *la méthode de tractions rythmées de la langue* (franc.): metodu uritmljenih izvlačenja jezika.

*** *Petrus amat multum dominam Bertam* (lat.): Petar jako voli gospođu Bertu.

2.

pa »zadovoljeni opisi«, a onda: danas (reče); (a onda, i to, *onze, rue Payenne*^{*}); (»kompletni u adresi«): danas smo, jesmo (reče), i to:

— jer onaj Resnaisov (rekoh)

to je jedan (nesvjesno) fašistički film — :

pa danas (reče Octavio Paz) svi

jesmo to (marksisti); a zapravo je mislio 'svi' (a zapravo samo

'nosotros'^{**}): pa 12. srpnja, onda: a netko je (rekoh

ja, tek bio pokušao (pa kako je bio odgovorio Weber?);

da odluči (»je suis un homme«^{***});

— sjećaš se kako se njihao

Weber, po kiši? kao brisač — :

stvar; onda

reče kako sam morao (>de gauche«^{****}) dakle objasniti (da se objasnim): ono

što sam

mislio); (a mislio je, onda ono što sam mislio

pod fašizam):

a ja joj rekoh (>de gauche«): ah ne mogu,

ne mogu; (voljeti te); pa 5. srpnja, onda; u ovoj (rekoh),

ah u ovoj maloj kavani; ah kako je, onda, mislila na mene!

drugačiji! ah kako drugačija, onda! kako sam na nju mislio!

— ne volim

(reče zatim); (simbolične radnje, mislila je); ali Fautier reče:

sad ću se ja postarati (u svakome smislu) —

zatim mi Calvino reče

(Normanu) da je Pavese govorio; onda rekoh (sam sebi): objasniti ću;

baš iste stvari (o Pazu); i to (ću objasniti); (i

to ne moći (te) voljeti); o nečemu drugo valja, dakle govoriti (rekoh ja):

o nečem drugome (sada već) reći (reći ću): objasniti; jednu ću pjesmu

(rekoh) napisati: o

fašizmu:

govorit ću mome sinu; reći ću: pa od toliko inzistiranih znakova

uporno sine, prepoznaješ hinjenje (...); ali objasniti ću

kako buržoaziju (visoku) talijansku; kako ja ne mogu voljeti; kako sanja

(još uvijek); onaj fašizam (objasniti ću); (to); kako sin mora,

sada; (od kojega je spasio); biti lik; (struktura); (...);

nade:

* *onze, rue Payenne* (franc.): jedanaest, ulica Payenne.

** *nosotros* (španj.): mi.

*** *je suis un homme* (franc.): ja sam čovjek.

**** *de gauche* (franc.): slijeva, ljevičarski.

a katoličkom novinaru (P.R.I. možda?) napisah,
doista; kako je bilo; ah, ja moram (rekoh); (Filius); morao je biti, ah;
ja moram (sebi samom, rekoh); lik biti; opravdanje;
(obrazloženje); očaja; objašnjenje moram; povijesnog
nesudjelovanja (pretrpljenog) u povijesti:
pretrpljena otuđenja;
ali Calvino — jer sam bio rekao: 1848. — : dobro si »lukacsiziran«, ti!
(reče); ali tobom (rekoh) je razočarana (povijest): kao priroda, i rekoh:
ne možeš
uhvatiti (danas) onaj predmet; (u tolikoj nazočnoj tmici, mislio sam:
u tolikom
fašizmu); jer ova ruka nije ruka (ako ne hvata); ova ruka
koja je još uvijek povijest, koja je još uvijek priroda;
a možda će ruka
moga sina (rekoh)
biti priroda; a onaj predmet će biti onaj predmet: ono što je bio; u snu;
bila, to (rekoh), ljubav? oh zar ne bi bila (rakoh), to, ljubav
(u ovoj prašumi) fašistička?
ah, tako, prizivajući, definiram se: tamquam
homme relatif.*
u ovom ČISTILIŠTU PAKLA; budući da u ovome (mi)
smo otkupljeni (mojoj ženi rekoh): u ovom braku; ah
u ovoj (rekoh), (mi) smo otkupljeni, ah ovu smo morali (i to)
svijest (ovu političku svijest) pronaći; koja ujeda, ovu
(indépassable, ovaj: le marxisme)**;
a Robertu rekoh (Normanu,
nadalje) kako preduobraziljbeni, sablasni san poprimi (gdjekad) oblik
nostalgije;
i rekoh: san (gdjekad) privijanje je (ali
u prividu); to je (rekoh) nostalgija, ali razočarana nostalgija
za budućnošću;
pa onda (iz novina): klasa smo koja vlada
(netko reče); a kao takvi (reče) odgovorni smo;
ali u granicama (reče) vlasti; budući da nemamo ovlaštenja
primjerenih (a počinje, najzad, odlučno desetljeće) našim
odgovornostima:
tako (na tavanu ulice Pietro Micca) ja i moja žena
napisismo: W PCI*** (u svakom kutu); a ja to napisah tri puta na
kaminu);

* tamquam homme relatif (lat. i franc.): kao relativan čovjek.

** le marxisme (franc.): marksizam.

*** W PCI (tal. kratica): živjela Komunistička partija Italije.

a moja žena reče: pa to je
 jazbina missina*
 — i ispisasmo W PCI, razjareno, po zidovima — ;
 (a ja sam urezivao napis nekakvim ključem);

6.
 ili kad napisah Ridoniju (drugo pismo, naravno); a moja žena: ali
 to (reče) ne može dostajati; (a htjela je reći kako je političko
 opravdanje bilo
 posve nedostatno); i onda sam tumačio nešto kao stroj za rađanje i
 stroj za ljubav (i citirao, iz Engelsa, *Podrijetlo obitelji* itd.) itd.:
 a
 Beriju rekoh kako ga treba sastaviti (djelo o Rozi Luxemburg);
 s cjelokupnom onom
 scenom meetinga — zborom u parteru —); a i to (rekoh) nisu doli
 slučajevi (neo-
 sadržizma); a on reče kako se nije moglo (s nekakvim »Radnici!
 Vojnici«) prasnuti iznenada (s onim *frisch, fromm, fridhich, frei*);** (i
 promijenio je temu);
 i bje 'žrtva od vitalnog značenja' (9. svibnja):
 zašto je
 ne odvedeš u Ostiju? (govorio je on); pa: ručaš
 zajedno; a ona, ispod (to jest upravo 'žrtva?):
 nasmiješena (od vitalnosti), strpljiva; (a ja, sebi samome, uvijek:
 kakav li je
 ovo 'stroj?'): ili svi (mojoj ženi) ne pripremaju li (rekoh) DOBRI
 GRAĐANI? (a mi pripremamo, mi, revolucionare); (a mladi pop, vidiš:
 lažne stvari, djeci, lučeci, od pravih stvari...); (a sada priprema, ona
 također, dijete...); (i čitav noćni nesporazum (u Firenci); (u Pansionu
 Ducale); i to baš na ideji (lučeci, metodu); žrtve: (ali
 bilo je »vitalno« što se trebalo
 raspraviti: pa o onom vitalnom plaču, onda? (a on: moralo se dogoditi)
 reče
 u Civitavecchiji); (prije ili poslije), i: odvedi je u Torino; pa onaj
 'plač'): to);
 (ili drugi slučajevi, još...); (rekoh): i ne dirajte mi, barem to,
 Staljina! (bio je,
 ono, filozof, barem to!):

* *missino* (tal.: član ili pristaša profašističke organizacije Movimento Sociale Italiano (talijanski socijalni pokret).

** *frisch, fromm, fridhich, frei* (njem.): čist, pobožan, veseo, slobodan.

12.

ali u ovoj, sada već (cum placet); u ovoj praznini (cum placet esca*)
 emotivnoj;

esca stili**/:

(u starom smislu); pa da bih te dobio; i uskličnikom!

(uz udio vremena):

»oh koliko smo, da bismo se dobili, vidiš, sada već,

pretrpjeli!«

(ili tražeći, kako kažemo, osjećaje, sada već);

(u novom smislu); (aus dem Jahre 1844**); (...);

(a misleći, sada već, na riječi zavodjenja što smo ih zajedno utrošili, nad obalama rijeka, po parkovima, po sobama sumnjivih hotela, po prljavim krevetima, po zatvorenim klozetima, u pijanstvu, u snu...);

da bismo se opravdali i da bismo bili opravdani (u tom smislu); radi nekog uvjerenja (u svakome smislu) s kojim se trebalo složiti i do njega doći; (i radi ove praznine, sada već); do kojega se došlo,

sada već:

da bih te opravdao: a ako ti se dopada brati cvijeće, ti bi to mogla (sa mnom, kao milostinju za molitve, ti, uvjerenja; u finoj hladovini, često (sa mnom) ti bi to mogla...

(sunt camere centum***); pa ako hoćeš ostati u gradu (sa mnom), pa ako ti se dopada (sa mnom) de crystallo lectus,****
 pa

ako hoćeš kćerkicu, sada već, ti, uvjerenja; sada već, ti, zatrudnjela...

T.A.T.

2.

pri dnu je (»8.5 x 5.5cms«), rešetka u ALFAC DECA — DRYJU je; s rupama; a dublje još, ali iznad, torta:

koja je placenta,

paleta; koja je zmija (ona što ju ti vidiš, u prozirnosti; koja je s rupama):

onda grad koji

je okružen tolikim (stavite list papira) šumama; (a ako staviš

* *cum placet esca* (lat.): kad je po volji obrok.

** *esca stili* (lat.): obrok stila.

*** *aus dem Jahre 1844* (njem.): iz godine 1844.

**** *sunt camere centum* (lat.): ima stotinu soba.

***** *de crystallo lectus* (lat.): krevet od kristala.

krug /iznad dvije torte/), ti možeš staviti, onda
 (»PROVOD OD«)

(dvije strelice):
 a visoko, iznad (»krematorija«? »skrematorija«?
 »eremitorija«?); (visoko), i dolje (»lica«? = »mica«?), nisko:
 (protrljajte ga,
 ispod);
 od »I« (veliko slovo) diže se do pregiba, diže se tvrd; a onda se diže,
 nesiguran; a onda se gubi
 u prašnicima koje zalijeva, u bacilima i
 u vlakancima (koja su ružičasta
 vlakanca) i
 kalupu, poput stopala /ljudskog/ (procvalim); u »tvrdim suzama«; tvrdim
 »poput« (malena
 isječka zelene livade? ružičasta poroda? ulomka stolice?;
 a ti,
 ti ga možeš trljati, pri dnu (i onda se diže, neovisan, i udvostručuje, i
 umnaža); larvolik; ako hoćeš, a/l/phon (...); dolje (tamo usred
 cvijeća, procvala):
 poput stopala (egipatskog):
 (Wirrarr — Metež, »Tekst
 tematske apercepcije«)

6.
 pišem: »tako«; (tako):
 pišem: Ta (gore, prije); a onda: KO (ispod, poslije);
 (tako: TA
 KO); a onda pišem (ali b je oštećeno); »boules de lampe torche«* (ali
 s je probodeno padom jedne male obojene kazaljke, koja se strovaljuje
 dolje na jednu malu kuglu što pliva;
 dolje, iz nekih usta svinje): i toliko
 krugova
 širi se, tada; dolje, koncentričnih; kao u kakvoj modroj baruštini (kada
 se strovaljuje
 malo kamenje, unutra, dolje); (male kugle):
 (tako):

* *boules de lampe torche* (franc.): oči džepne baterije.

REISEBILDER*

47.

krhke je slave, zamamne i vižlaste, lijepa barbarka
 kratkovidna i brbljava, grubo tetovirana — gariljena, profinjen znalac
 fiziološke psihologije, koja od mene uze dopust obećavajući (na jeziku
 Cervantesa). sa četiri petine zagrljaja u trku, pisma
 za pismima:

to je njen odrešit način odupiranja, s jednim ili s oba koljena:

50.

*l'age d'or*** je u Münchenu: (nova Atena koju izgradi Paramount,
 ili par Ludwiga, navlaš za olimpijadu, osamnaest kilometara
 od Dachaua: ali tramvaji ciliču tako nježno):

to je pista

za dancing (u obliku kružna rascvala Lustgartena, zaštićena
 skromnim zidićem), gdje se prakticira neki čudoredni nudizam:

jasno,

draga moja, da ćemo se smjesta pritajiti u vodu, dakle, u ovu baru ne
 mala

kâla: još samo korak, i nitko nas više neće nadzirati (još bolje), od
 pâsa nadolje:

62.

poezija je još uvijek practicable, vjerojatno: ja ju prakticiram, vidiš to
 u svakom slučaju, praktički ovako:

s ovom pjesmom vrlo svagdanjom

(i vrlo

kao svagdanji, baš to): i ova pjesma vrlo dnevna (i vrlo
 dnevnička,

i to, ako hoćeš) jasnija je, zapravo, od onog članka Fortinija koji
 blebeće

o jasnoći novinskih članaka, ako si vidio »Corriere«
 od 11-og.

ponedjeljkom, a koji za naslov ima, upravo to, »zašto je teško
 pisati jasno« (i koji

kaže čak, jaoh, da je jasnoća kao djevičanstvo i mladost):

(i da ih

valja izgubiti, čini se, kako bi ih se pronašlo): (i da ja kažem, kako je
 mnogo bolje

* *Reisebilder* (njem.): putopisne slike.

** *l'age d'or* (franc.): zlatno doba.

izgubiti ih negoli ih pronaći, na kraju:
budući da ja sanjam kako propadam
najprije s glavom,
sada već, u apsolutnu bezimenost (danas, kad sam izgubio sve, ili
skoro): (a
to znači, mislim, duboko, da ja sanjam apsolutno kako
umirem,
ovaj put, ti to znaš):
danas je moj stil ne imati stila:

Guido Ballo

PROSTITUCIJA

Prostituirati *prostitúere* *prostàre*
izložiti trgovati (s voditi)
pro: ispred *stitúere statúere*
položiti staviti stajati *svod* prosti
tutka kupleraj pro-stitu-ci
ja (ženā muškaraca) po ploč
nicima kroz uličice (pro)
drvorede po uredima po kućama vi
soko *s* *prostàre* *prostitúere* (me
tropola) velika s vodilja.

(Sunčani alfabet)

NOVAC

Denàrius dèni: u broju od deset
deset rimskih asova *denàrio dènièr*
dinèro dinhèiro dinàru
pàra uopće (novac) što
kruži u vrtložima metropolom i
gura je u letu klizeći
prema najvišim okukama *dèn* i
bezdanima jazbine.

ALIJENACIJA — OTUĐENJE

Àllos: drugi *àlius aliènus*
 otuđiv o-tuđitelj
 otuđiti: prenijeti na druge
 vlasništvo nad nečim
 dakle odvratiti okrenuti
 nagnati na drugo (netko radi
 nešto) hoda misli
 (ide) uduben *àllos* postaje drugi
 bez korijenja među neboderima
 otuđen *aliènus* alijenacija *àlius*.

ŠUMOVI

Postotak što ga čovjek može pod
 nijeti *rug rumòrem* T2 + Z
 decibela *rud* *rug-mòrem*
ru odaslati neki
 zvuk rikati podrigivati se
o-rý-ò: mûčem ričem
 urličem *orýg-e* *orýth-mos*
 rika zavijanje ràuti
ruv-àti kričati urlikati
rud-àti ridati (neki
 vlak koji prolazi pod
 zemljima me tropole
 T4 + 2 decibela) tramvaj što
 zakreće na kotačima s
 dugom tužaljkom cvileći
 T + R2 decibela zrakoplov jet
 TZ9 decibela kola u
 trci motocikli s ot
 vorenim ispuhom T + R27 decibela
ruv-àti urlik šum
 clacson škripa zvižduci trzaji
 metropolom
 zid-urnebes što se drma
 ide ruši probija oš
 tar iznenadan (prodire) u
 dara steže bez daha *rug*
rud *ràuti* *òryth*.

SUNČANI ALFABET

A: crveno podrijetlo *élyph* *alfa*
 na goloj zemlji pastirā
 àleph = bik koji
 otvara i vodi krdo
 početak pobješnjeo u krvi
 pod rasrtim nebesima bik u
 vjetru (o ganj) *ólaph*
 crven krv bika udara
 udara po tvrdom prema pustarama.

M: rađa se iz vála *my* *mem*
 što se ljuja na moru
 bujicama krivulja nestalna
 nastala (nestala) iskrsla u dru
 gim valovima *mym* *em.*

P su usta *bhi* jesti *bhag*
bukkàra lajati rikati *bu* oda
 slati zvuk *pàcho* vilica proždirati *phi*
 usta što se otvaraju i urliču i pro
 ždiru *bagh:* prvu riječ.

Bok lik: *zàdi* *tsad* Z
 lik boga *zéus djéus diòs*
 zàdi bok božanskog čovjeka
 sve bližeg zemlji s
 tvarima koje prolaze a zna (i on) da
 prolazi *tsad* *zèta* *zàdi* u
 krugu godišnjih doba.

GAVRAN

Kórax corvus cor-cro-cra
kär-as = crn
 crni gavran što grakée
 (noć)
kal-as *kär-as*
 a kljun izbočen kandže

snažne na mesu mr
 cine grakće (gavran)
korax *corbo* *car* *cro*
krà *krà* *krà*.

LJUBAV

Amòr-em ljubiti *camàre ka*
kam desiràr: zuriti u
 zvijezde žudjeti gorjeti *kam-àmi*
 ljubim *kàmasi-kàm-a* želja *désir*
ham-àna kàm-im *àper* *èber*
k-àpros *kàpo* dupsti *v-èpri:*
 vepar s rilom u zem
 lji strast (crveno) zemlja
 ne bo sokovi vatra u krvi što
 gura dube da bi se nanovo rodila u
 drugoj krvi sa zvijezdama *kam*.

MÂD

MÂ *mater* mati *mâmi*
magma mama: materija što o
 stane od iscijeđene bìti
màire *màter* ti bila si uvijek
 iscijeđena *mâd mâdar* sada počivaš
 u nekoj udubini među svijetom kojeg ne poz
 naješ *màyra mòdar mòther* ti
 što si htjela djecu sa sobom *màter màtri*
màtrem sama si u nekoj jami
 i ne treba ti cvijeće na ploči
muòtar *mâi* misao otrg
 nuta daleka drugih
 djece *mùter* *mathàir* bila si
 materija živa *màter-materia*
 krv udisaj
 svojoj djeci dirnuti ih *mâtra mâmi*
 rukama *màt* ruka si u zraku života
 ideja-bit koja se dotiče *màir mâdar*
made *mâ* *màssô*

mâg-so: pritiskujem naćve ti si
 pritisnute naćve
 materija stvoriteljka *matra* mjera
mater meter metar nalogodavka
mâ sada si sama u duplji
mâmi *matri* *mâdar*.

MORE

More *mar* iskriti se sjati
 gorko *màrath* no u noći smrt
maru pusto *mar mor* umrijeti
 ne biti plodan
maryé marâmi mara *maràta* smrt
 more školjka praskozorjã
 od kojega se rađa Venera iz pjene a
 more svjetlosti-života
 radosti prostrta između gorkosti i smrti
 more *màrath maràta* smrt.

ORGAZAM

Orgazam *orgào* nabrekao mašem
orgé bijes orgija *ûrg'âs* snaga nabujala
 sok energija *ûrg'àsvat* što se raz li jeva
 nadut *ûrg'itas* sila
 pritiskati gurati *varg* *vàurg-vurg'*
verg'-âmi virg-djevica
 puna soka nabubrjela orgazam
 pritisnut vitalnost koja gura u ishodište.

INKUB

Inkub *incubus* sléći
 ležati iznad spavaća soba lê
 íi: drevni demon što je u obliku čo
 vjeka ležao na ženama *enco*
incùbo incùbe ali ne za
 dovoljan davno već ostario

ima stalno boravište *in-cubare*
 po domovima gradova — metropolā
 predgrađa metan zakrčenja kola
incubo lēći gust zrak
 rokovi rate nalozi obustave rat
 ovi *incubus* otpuštanja kruženja ži
 vota štrajkovi spavaća soba lēći bo
 lesti koje mogu izliječiti
 ili čak ubiti na oštrici britve
 inkub-pipaljke djeca
 bez i malo zelenila bez
 tračka neba među silno visokim zidovima
incubus inkub mòra inkubirati
 lēći ležati u našim gumoperastim
 krevetima.

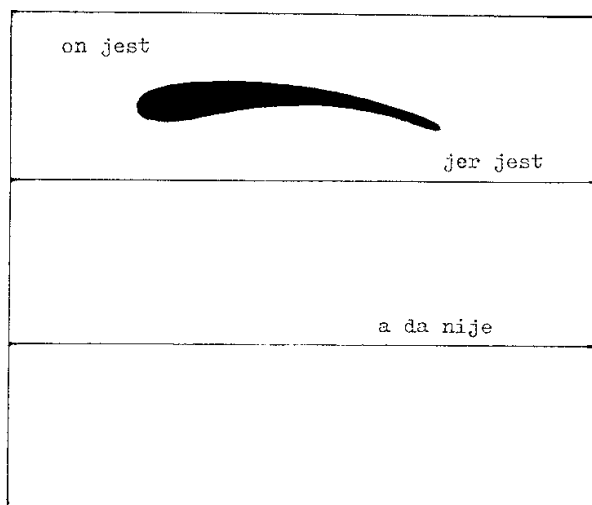
METROPOLA

Grad — mati metropola *mèter*
mètra: maternica matica po
 litička grad *thank — you bess dog*
yo-fù-ku matra odbacuje svu
 djecu miješa ih trese mlatàrà njima
pòlis između stakala *please huit adiòs*
 groblja nagruvani neboderi
mètra-pòlis oikìa farovi na ne
 prekidne pruge svjetlosti u no
 ćima *màter* (ali nije to
 ono glavno) *kalispèra* kruženja svijet
 u žurbi kućni ugao
 zid-kutija *mèter* ho
 daju ti iznad po glavi
 po stranama ispod (glasovi izdisaji)
màt jer se kutija reže um
 naža frigidna maternica podstaklom *méter*
 grad *metrò-polis*.

VIZUALNO KONKRETNE

Ugo Carrega

PISMO

(Almanacco internazionale dei poeti 1974)

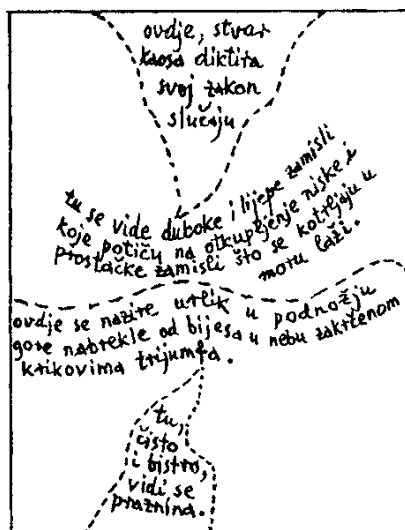
HAIKU SADRŽANA POKRETA

nepomična

je grana

ruka

(Almanacco internazionale dei poeti 1975)

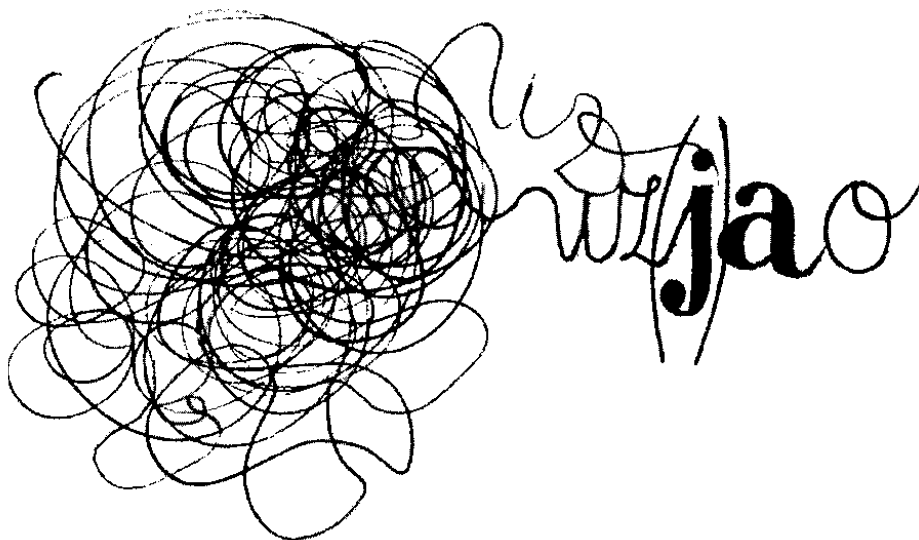
Vincenzo Accame

(Almanacco internazionale dei poeti 1975)

Mirella Bentivoglio

(Almanacco internazionale dei poeti 1975)

BIOBIBLIOGRAFIJA

VINCENZO ACCAME

Rodio se u Loanu, Savona, 1932. Pjesnik, kritik, prevoditelj. Od 1965. bavi se poetsko-vizualnim istraživanjima, izlažući vlastita djela na samostalnim izložbama i sudjelujući u brojnim smotrama međunarodnog značaja u domovini i u inozemstvu.

Pjesničke zbirke: *Ricercari* (Ričerkari), 1968; *Mot/s/* — u prijevodu s francuskog: *Riječ/il*, 1968; *Schede* (Listići), 1970; *Prove di linearità* (Probe linearnosti), 1970; *Differenze* (Razlike), 1972.

Prijevodi: *Ultime poesie d'amore* di Paul Eluard (Posljednje ljubavne pjesme Paula Eluarda), 1965; *Poesie* di Alfred Jarry (Pjesme — izbor iz poetskog djela Alfreda Jarryja), 1968; studija: *Alfred Jarry*, 1974.

GUIDO BALLO

Rodio se u Adranu, na Siciliji, 12. travnja 1914. Šef katedre za Povijest umjetnosti na Akademiji Brera u Milanu, slobodni predavač povijesti suvremene umjetnosti na Turinskom sveučilištu. Istaknut pobornik istraživanja i obnove u pjesništvu i umjetnosti, suradnik brojnih listova i revija za poeziju i umjetnost u Italiji i u svijetu. Od 1939. živi i djeluje u Milanu.

Važnija pjesnička djela: *Delitto e Annunciazione* (Zločin i Navještenje), 1954; *Sicilia abbandonata* (Napuštena Sicilija), 1956; *L'albero poeta* (Drvo pjesnik), 1966; *7 magnetico* (Magnetsko 7), 1969; *I ricatti* (Ucjena), 1969; *Mâd* (kompletna zbirka njegove cjelokupne pjesničke djelatnosti), 1970; *Alfabeto Solare* (Sunčani alfabet), 1973; *Il muro ha un suono* (Zid ima zvuk, pjesme od 1940-1990), 1994; ogleđi: *El Greco*, 1952; *Boccioni* (monumentalna monografija), 1964; *La linea dell'arte italiana* (Linija talijanske umjetnosti, dva opširna sveska), 1964; *Occhio critico* (Kritičko oko, dvije knjige), 1966 — 68; *Fontana* (monografija), 1970; *Boccioni a Milano* (Boccioni u Milanu), 1982; *Giò Pomodoro, Opere (1954-1988)*. *La scultura e il suo disegno* (Giò Pomodoro. Djela /1954-1988/. Skulptura i njegov crtež), 1989; *Alina. Xilografie e incisioni su linoleum* (1975-1990) — Alina. Xilografije i gravire na linoleumu (1975-1990), 1990; *Il muro ha un suono* (Zid ima zvuk, pjesme od 1940-1990), 1994.

ANGELO BARILE

Rodio se u mjestu Albissola Marina (Savona) 12. lipnja 1888. Pješadijski potporučnik za 1. svjetskog rata. Javljao se u časopisima »Solaria«, »Circoli«, »L'Italia Letteraria«, »Il Frontespizio«, »Letteratura«, »Maestrato«, »Liguria« itd. Živio u Albissoli (bavio se manufakturom vaza), gdje i umre 20. svibnja 1967.

Poezija: *Primavera* (Prvoveče), 1933; *Quasi sereno* (Skoro vedro), 1957.

Proza: *Al paese dei vasai* (Zavičaju lončarā), 1970.

UMBERTO BELLINTANI

Rodio se u San Benedettu. Ponedaleko Mantove. 10. svibnja 1914. Studirao je kiparstvo u Monzi, poslije kod Marina Marinija. Prekinuvši studije zbog rata, dopijeva kao vojnik u Grčku i u Albaniju, da bi se naposljetku zatekao u jednom njemačkom konclogoru. Živio kao namještenik osmoljetke u svome rodnom mjestu, gdje i umre 7. listopada 1999.

Pjesničke zbirke: *Forse un viso tra mille* (Možda lice među tisuću), 1953; *E tu che m'ascolti* (A ti što me slušaš), 1963; *Paria* (Parija), 1995; *Poesie* (Pjesme), 1997.

MIRELLA BENTIVOGLIO

Rodila se u Klagenfurtu, živi u Rimu. Likovna kritičarka. Organizirala je i predstavila više izložaba u Italiji i u inozemstvu, sudjelovala na glavnim smotrama grafičko-poetskog eksperimentiranja.

Djela: *Ben Shan* (monografija o američkom slikaru), 1960; *Calendario* (Kalendar, pjesme), 1968; *Luigi di Sarro e la scrittura* (Luigi di Sarro i pismo), 1991; *Un albero di pagine* (Stablo stranicā), 1992.

ADELIA BIASIOL

Rodila se u Puli 1950. Nastavnica biologije, kemije i glazbe na osnovnoj talijanskoj školi u Piranu gdje i živi.

Djela: *Tutti i castelli* (Svi dvorci), 1976; *Come chi è stato accantonato* (Kao netko kojega su pohranili), 1978.

LOREDANA BOGLIUN

Rodila se u Puli 1955. Pjesnikinja (nadasve u prastarom istro-romanskome govoru Rovinja — Vodnjana — Galižane) i znanstvena esejistica. Pohađala je Talijansku gimnaziju u Puli, diplomirala psihologiju na Filozofskom fakultetu u Ljubljani, postdiplomski studij na Sveučilištu u Zagrebu. Školska psihologinja, profesorica više srednje škole, istražiteljica na području društvene psihologije, ranije u Ljubljani potom u Bujama gdje živi.

Pjesmotvori: *Poesie in dignanese* (Pjesme na vodnjanskom, La Battana 65), 1982; *Donne e odori* (Žene i mirisi, La Battana 71), 1984; *Bavizejn de vejta* (La Battana 77), 1985; *Cumo insejna cattiverie* (Kao bez zlobice, La Battana 85), 1987, 1992; *Poesie* (Pjesme), 1988; *Vorbind despre noi* (prijevod na rumunjskome u Krajovi), 1989; *Mazere Gromače Muri a secco* (pjesme u istriotskom dijalektu Vodnjana s prijevodom na hrvatski i talijanski), 1993; *La peicia /La trasparenza* (Prozirnost — pjesme), 1996; *Istriani tudini* (pjesme na rumunjskome), 1997.

ENRICO BONINO

Rodio se u mjestu Albissola Marina 6. prosinca 1922. Za vrijeme nacističke okupacije, prekinuvši naukovanje na sveučilištu, živio je dugo u šumi. U umjetničkim priložima surađuje u »Sala Teresiana« u Arenzanu. Glavni je urednik časopisa »Savona Economica«. Živio u Albissoli Marini gdje je bio i gradonačelnikom od 1968-1974.

Djela u stihovima: *Quando il vento canta* (Kada vjetar pjeva), 1953; *Ora attende il mio giorno* (Sad čeka moj dan), 1954; *L'anisia quotidiana* (Svakidanja strepnja), 1965; *Inedile* (Neobjavljene), 1979; *Sinfonia proustiana* (Proustovska simfonija), 1984; *Omaggio a Maria* (Daroklon Mariji, pjesme u keramici), 1986; *Poesia oltre i confini* (Pjesmotvor preko granica — prepjevi autorske poezije na kastilijanskome, njemačkom, francuskom, engleskom, hrvatskom i švedskom jeziku). 1989: *Il guscio sommerso* (Preplavljena ljuska), 1992; *Scoglio vivo* (Živa hrid, 1958), 1995; *Alla soglia del dubbio* (Na pragu sumnje), 1998; *I promessi del Cielo* (Obećanici Neba, roman), 2000; *Elegia del grande Nord* (Elegija velikoga Sjevera, pjesme), 2001.

ANDREA CARLI

Rodio se u varošici Comacchio (Ferrara) 1. rujna 1919. Vojnik na Siciliji '43, prelazi cijeli luk talijanskog rasula sve dok ne pade u njemačko zarobljeništvo, 8. rujna, u Meranu. Profesor engleskog jezika i slikar, predavao i živio u Ferrari gdje je i umro 4. svibnja 1990.

Djela: *Nel regno del cuore* (U kraljevstvu srca), 1959; *Il furore* (Pomama), 1970.

MAURIZIO CUCCHI

Rođen je 1945. u Milanu, gdje i živi. Suraduje u časopisima »Nuovi argomenti«, »Paragone«, »Belfagor«, »Limus«, u kulturnim rubrikama RAI i TV. Urednik je Guandine biblioteke »Quaderni della Fenice«.

Objavljena djela: *Il disperso* (Nestali, 1976); *La luce del distacco* (Svjetlo rastanka), 1990; *Dizionario della poesia italiana* (Rječnik talijanskog pjesništva, urednik), 1990; *Poesia della fonte* (Pjesma s izvora), 1993; *Poesia italiana* (Talijansko pjesništvo, urednik poglavlja »L'Ottocento«), 1993; *Il disperso* (Nestali), 1994; *Poeti italiani* (Talijanski pjesnici, 1960 — 1995), 1995; *Poeti italiani del secondo Novecento* (Talijanski pjesnici drugog Novecenta, u zajednici sa Stefanom Giovanardijem), 1996.

MILO DE ANGELIS

Rodio se 1951. u Milanu gdje i živi. Glavni je urednik književnog časopisa »Niebo«.

Djela: *Somiglianze* (Sličnosti), 1976; *La corsa dei mantelli* (Trka ogrtača, pripovijest), 1979; *Somiglianze* (Sličnosti), 1990; *L'océan autour de Milan et autres* (Ocean oko Milana i druge), pjesme, 1993.

DIANELLA SELVATICO ESTENSE

Rodila se u Padovi 1. siječnja 1942. Suradivala je u dnevnicima i časopisima: »Il Mondo«, »Amica«, »La Gazzeta del Veneto«, »La Nuova Tribuna«, »Cortina«, »Vita« itd. Pjesnikinja na koje se prevoditeljskom popisu djelā susreću imena kao što su : R. Kipling, Marguerite Duras, Paul Morand, Michel Leiris, J. Cazotte, V. H. Auden, J. P. Fave, J. Giono, P. J. Jouve, Claude Simon (Nobelova nagrada za književnost 1985), Michaux, Georges Perec, Simone de Beauvoir, G. de Maupassant, Luis Boñuel, Zadkine, J. Manet, Françoise Sagan, A. Blasquez itd.

Živjela, radila i umrla u Cortini d'Ampezzo 1999.

Djela: *Si è sfogliata una rosa* (Obrala se ruža — pjesme), 1958; *Quando il giorno sarà compiuto* (Kad dokonča se dan — pjesme), 1960; *Un giorno all'improvviso* (Jednom iznenada — pjesme), 1964; *Il senso delle cose* (Smisao stvari — roman), 1967; *Nel breve cerchio* (U kratkom krugu — pjesme), 1968.

GIOVANNI GIUDICI

Rodio se u mjestu Le Grazie (La Spezia u Liguriji) 1924. Živio je u Rimu, Ivrei i Torinu a onda se trajno nastanio u Milanu, djelujući ponajviše u politici i novinarstvu (u Stranci d'Azione pa i socijalističkom i komunističkome okruženju), ali i kao funkcionar Olivettija. Iskazao se kao vrstan prevoditelj, poglavito pjesnikā s engleskoga (Pounda, Plath), češkog (Ortēna) i ruskog jezika (Puškina).

Djela: *Fiori d'improvviso* (Procva iznenada), 1953; *La Stazione di Pisa* (Stanica u Pisi), 1955; *L'intelligenza col nemico* (Pamet s neprijateljem), 1957; *L'educazione cattolica* (Katolički odgoj), 1963; *La vita in versi* (Život u stihovima), 1965; *Autobiologia* (Autobiologija), 1969; *O Beatrice* (O Beatrice), 1972; *Poesie scelte* (Odabrane pjesme), 1975; *Il male dei creditori* (Bolest vjerovnikā), 1977.

GUIDO GOZZANO

Rodio se u mjestu Agliè (Canavese) 1883. Studirao je ali nije diplomirao pravo, potom književnost, zanimao se kazalištem i filmom. Rano oboljevši od sušice, provodi život između Torina i zavičaja na selu, u brdima i na ligurskoj obali, putuje na kraće vrijeme u Indiju i Ceylon 1912.

Osim kao pjesnik, poznat i kao prozaist: *Verso la cuna del mondo* (Prema zipci svijeta, 1917); *La principessa si sposa* (Princeza se udaje — bajka, 1917); *L'altare del passato* (Oltar prošlosti, 1918); *Lettere d'amore* (Ljubavna pisma, 1951); *La moneta seminata e altri scritti* (Posijani novac i drugi spisi, 1968).

Pjesničke zbirke: *La vita del rifugio* (Pūt utočišta, 1907); *I colloqui* (Razgovori, 1911); posthumno izdanje *Poesie* (Pjesme, 1973).

Umro u Torinu 1916.

GIULIANO GRAMIGNA

Rodio se u Bologni 1920, studirao u Milanu gdje živi i radi. Književni kritik, prozaik, novinar, surađivao i surađuje u brojnim dnevnicima i časopisima: »Il Giorno« »Il Corriere della Sera«, »Paragone«, »Poesia e critica« itd.

Djela: *Un destino inutile* (Nepotreban usud — roman), 1958; *La pazienza* (Strpljenje — pjesme), 1959; *L'eterna moglie* (Vječna žena — roman), 1963; *Robinson in Lombardia* (Robinson u Lombardiji — pjesme), 1966; *Marcel ritrovato* (Pronađeni Marcel — roman), 1969; *Esercizi di decomposizione* (Vježbe raspadanja — pjesme), 1971; *Il terzo incluso* (Uključivši i trećeg — pjesme), 1971; *L'empio Enea* (Bezbožni Eneja — roman), 1972; *Es — o — Es* (SOS), 1980; *La festa del Centenario* (Slavlje Stoobljetnice), 1989; *Opere e introduzione critica* (Djela i kritički uvod), 1991.

Kritika: *La menzogna del romanzo* (Laž romana), 1980; *Le forme del desiderio* (Oblici žudnje), 1989.

MARGERITA GUIDACCI

Rodila se u Firenci 25. travnja 1921. Diplomiravši književnost na Firentinskom sveučilištu, posvetila se pretežno prevoditeljskoj djelatnosti, nadasve s engleskoga (*Sacre rappresentazioni inglesi* — Engleska crkvena prikazanja, zbirka u njezinu odabiru i prijevodu, djela E. Dickinson, Twaina, Eliota, zatim Mouniera, Tu Fua itd.) Docentica angloameričke literature na Književnom fakultetu Sveučilišta u Macerati, profesorica na Rimskom sveučilištu, živjela je u Rimu gdje i umire 1992.

Djela: *La sabbia e l'angelo* (Pijesak i anđeo), 1946; *La morte del ricco* (Smrt bogataša), 1955; *Giorno dei Santi* (Svi Sveti), 1957; *Paglia e polvere* (Slama i pepeo), 1961; *Poesie* (Pjesme — izbor iz prethodnih zbirki), 1965; *Un cammino incerto* (Nesiguran hod), 1970; *Neuro — suite*, 1970; *Terra senza orologi* (Zemlja bez satova), 1973; *Taccuino slavo* (Slavenski notes), 1976; *Il vuoto e le forme* (Praznina i oblici), 1977; *L'altare di Isenheim* (Isenhemski žrtvenik), 1980; *L'orologio di Bologna* (Bolonjski sat), 1981; *La via crucis dell'umanità* (Via crucis čovječanstva, tekst na pet jezika u suradnji s Rositom Leonarde), 1984; *Poesie per poeti* (Pjesme za pjesnike), 1987; *Una breve misura* (Kratka mjera), 1988; *Il buio e lo splendore* (Mrak i sjaj), 1989.

ROMEO LUCCHESI

Rođen u Trevisu 10. svibnja 1916. Od 1932. živi u Rimu. Pjesnik, likovni kritik, prevoditelj. Urednik časopisa »Arte e Poesia« (ranije »Letteratura«).

Glavno djelo: *Pazienza e impazienza* (Strpljenje i nestrpljivost — pjesme), 1949.

Prijevod: *Opere poetiche di Saint-John Perse* (Pjesnička djela Saint - John Persea, 3 sveska, Lerici, Milano), *Poesie, Emblemi di un'età di violenza, Cablogrammi e profezie di Thomas Merton* (Pjesme. Emblemi jedne dobi nasilja, Kablogrami i proročanstva Thomasa Mertona, 3 sveska, Garzanti, Milano).

Monografija: *Pericle Fazzini*, 1991.

MARIO LUZI

Rodio se u Firenci 20. listopada 1914. Studirao u Milanu, Sieni i Firenci. Kritik, prozaik, pjesnik. Redaktor časopisa »Letteratura«. Predavao u Parmi, San Miniatu, Rimu, godinama živi i predaje na Sveučilištu u Firenci.

Djela: *Avvento Notturmo* (Noćno Došašće), 1940; *Onore del vero* (Čast istinitog), 1957; *Nel magma* (U magmi), 1963; *Dal fondo delle campagne* (Iz dubine polja), 1965; *Nell'opera del mondo* (1957-1978) — U djelu svijeta (1957-1978), 1979; *Tutte le poesie* (Sve pjesme), 1988; *Trame* (Zápleti), 1983; *Discorso naturale* (Prirodan govor), 1984; *De quibus*, 1991; *Teatro* (Kazalište), 1993; *Naturalizza del poeta. Saggi critici* (Prirodnost pjesnika, kritički ogledi), 1995; *Ceneri e ardori* (Pepeo i žar), 1997.

VALERIO MAGRELLI

Rodio se u Rimu 1957. Nakon tečajeva književnosti i filma na Sorbonni, studira na Filozofskom fakultetu u Rimu. U svesku o avangardama francuskog XX. stoljeća uredio je poglavlje Dadaizam. S Jean-Charlesom Veglianteom surađivao je na publiciranju

monografskog broja časopisa »Action Poétique« posvećena suvremenom talijanskom pjesništvu pod naslovom *Le Printemps italien*. Objavljuje u revijama »Periodo Ipotetico« i »Nuovi Argomenti«.

Djela: *Hylas e Philonous* (Hylas i Philonous, zbirka pjesama u četvrtoj zajedničkoj teci Guande), 1979; *Nature e venature* (Prirode i tragovi), 1987; *Ora serrata retinae* (Zgusnuta ura mrežnice), 1989; *Il viaggetto* (Izletić), 1991; *Esercizi di tipologia* (Vježbe tipologije), 1992; *Poesia e altre poesie* (Pjesme i druge pjesme 1980-1992), 1996.

GRYTZKO MASCIONI

Rodio se u Villi di Tirano (Brusio, Švicarska) 1. prosinca 1936. Zavičajno iz kantona Grigioni (Retičke Alpe), nezadrživ putnik poglavito Sredozemlja (Italija, Grčka, Slovenija, Francuska, Hrvatska), podijeljen između knjigā, televizije i vizualnih umjetnosti od osnutka ('61-e) surađuje s televizijom Talijanske Švicarske. Pjesnik, prevoditelj, prozaik, scenarist, esejist... Od 1992-'96, direktor Talijanskog kulturnog centra u Zagrebu.

Djela: *Carta d'autunno* (Zemljovid jeseni, roman), 1973; *Lo Specchio greco* (Grčko zrcalo, ogledi), 1980; *Saffo* (Safo, životopis), 1981; *E'autunno, signora, e ti scrivo da Mosca* (Jesen je, gospođo, a ja ti pišem iz Moskve — scenarij), 1981; *La strega Orsina* (Vještica Orsina — radiodrama), 1982; *Poesia 1952-1982* (poezija 1952-1982, pjesme), 1984; *La notte di Apollo* (Apolonova noć, proza), 1990; *La pelle di Socrate* (Sokratova koža, proza), 1991; *Mare degli immortali* (More besmrtnih, proza), 1991; *Saffo di Lesbo* (Safo s Lezbosa, proza), 1991; *La vanità di scrivere* (Ispraznost pisanja, pjesme), 1992; *Di libri mai nati. Inizi, indizi, esercizi* (O nikad rođenim knjigama. Počeci, znaci, vježbe), 1994; *Puck* (proza), 1996.

EUGENIO MONTALE

Rodio se 12. listopada 1896. u Genovi, gdje je studirao i živio sve do 1927. Pješadijski časnik za 1. svjetskog rata u Trentinu. Od 1929. do 1939. ravnatelj Književno-znanstvenog kabineta Vieusseux u Firenci, iz kojeg je otpušten kao antifašist. Uređivao je nekoliko godina rubriku poezije u časopisu »Italia Letteraria« te surađivao ogledima i člancima književne i glazbene kritike, prijevodima itd. u brojnim novinama i časopisima: »Pegaso«, »Botteghe oscure«, »Letteratura«, »Oggi«, »Paragone«, »Comunità«... Dug niz godina bio je urednikom dnevnika »Corriere della Sera«. Član stranke Partito d'Azione 1945. doživotni senator od 1967, dobitnik Nobelove nagrade za književnost 1975. Umro je u Milanu 12. rujna 1981.

Djela: *Ossi di seppia* (Siplje kosti), 1925, 1928, 1931, 1942; *La casa dei doganieri e altre poesie* (Carinički dom i druge pjesme), 1932; *Le occasioni* (Zgode), 1939; *Finisterre*, 1943, 1945; *Quaderno di traduzioni* (Teku prijevoda), 1948; *Scritti letterari* (Književni spis, 1925-1943), 1953; *La bufera e altro* (Vihor i drugo), 1956; elzevirsko izdanje pjesničke proze *Farfalla di Dinard* (Dinarski leptir), 1956; *Xenia*, 1966; *Auto da fè* (ogledi), 1966; *Fiori di casa* (Izvan kuće — putopis), 1969; *Satura*, 1971; *Diario del '71 e del '72* (Dnevnik iz '71 i '72), 1973; *Per conoscere Montale* (Da upoznaš Montalea), 1976; *Tutte le poesie* (Sve pjesme), 1977, 1984; *L'opera in versi* (Stihotvorje), 1980; *Altri versi* (Drugi stihovi), 1981.

NINO OXILIA

Rodio se u Torinu 1889, poginuo na fronti u Prvom svjetskom ratu, 1917. Djela: *Addio Giovinezza!* (Zbogom, mladosti! — komedija napisana u zajednici sa Sandrom Camasim), 1911; *Canti brevi* (Kratke pjesni), 1909; *Gli Orti* (Vrtovi), 1918.

LAMBERTO PIGNOTTI

Rođen je u Firenci 1926. Diplomirani ekonomist. Pripadnik »Grupe 63«, jedan od utemeljitelja »Grupe 70«. Njegovo ime vezuje se za pojavu tehnološke i vizualne poezije u Italiji. Djeluje i kao kritik. Živi u Rimu.

Djela: *Significare* (Značiti), 1957; *Elegia* (Elegija), 1958; *Come stanno le cose* (Kako stoje stvari), 1959; *Nozione di uomo* (Spoznaja o čovjeku), 1964; *Una forma di lotta* (Jedan oblik borbe), 1967; *Istruzione per l'uso degli ultimi modelli di poesia* (Upute za uporabu zadnjih uzoraka pjesništva), 1968; *Fra parola e immagine* (Između riječi i slike), 1972; *Nuovi segni* (Novi znakovi), 1973; *Il supernulla* (Supernula), 1974; *Publi-città* (Publi-city), 1974; *Parola per parola, diversamente* (Riječ po riječ, inače), 1976; *Marchio & femmina. La donna inventata dalla pubblicità* (Žig & ženka. Reklamom izmišljena žena), 1978; *Tutte le direzioni* (Svi smjerovi — pjesme), 1988; *Sine aesthetica sinestetica* — pjesme, *Giro del mondo* (Put oko svijeta), 1990; *Zone marginali* (Rubni predjeli — pjesme), 1991; *Isensi della arti. Sinestesia e interazioni estetiche* (Ćutila umjetnosti. Sinestezije i estetičke interakcije), 1993; *Odissea* (Odiseja), 1994.

Ogledi: *Le avanguardie del Novecento tra parola e immagine* (Avangarde Novecenta između riječi i slike), 1980.

Antologije: *Antologia della poesia visiva* (Antologija vizualne poezije), 1978; *Verso la poesia totale* (Prema totalnome pjesništvu — u suradnji sa S. Stefanellijem), 1978; *Il nuovo in poesia. Antologia* (Novo u pjesništvu. Antologija — u suradnji s Carlom M. Contijem), 1989.

DUBRAVKO PUŠEK

Rodio se u Zagrebu 1956. Pjesnik, prozaik, prevoditelj. Godinama živi u Švicarskoj, nedaleko jezera Lago di Lugano. Surađuje u brojnim časopisima i dnevnicima Švicarske i Italije, književnim člancima, poetskim tekstovima i prijevodima.

Djela: *Arpa serafica* (Serafinska harfa, pjesme), 1975; *Morfologia della viola* (Morfologija viole, mapa s tri pjesme i jednom silografijom Giuseppea Bolzanija), 1977; *Parade 76* (Smotra 76, proze), 1978; *Amore impossibile* (Ljubavi nemoguća, pjesme na talijanskom i francuskom, s predgovorom Giorgia Bàrberi Squarottija), 1978; *Il senso oscuro dell'Amorte* (Nedokučiv smisao Smrt - Ljubav - i pjesme), 1979; *Carmi trasparenti* (Pùti prozirne, pjesme), 1980; *Pietra di labbra* (Kamen usana, pjesme), 1989; *Effetto Roman* (Učinak Roman, pjesme), 2001.

Prijevod: *Decollo dell'animalità* (Izlet životinjstva) i *Nova ars amandi* Nikole Šopa, 1984; *Isolamento* (Osamnica) Tonča Petrasova Marovića; *Mare Karantamora* (proza) Krune Quiena, 1993; *Poeti croati del Novecento* (Hrvatski pjesnici XX. stoljeća), 1993.

NELO RISI

Rodio se u Milanu 1921. Diplomirani liječnik koji se bavi ponajviše televizijskim radom i kinematografijom (*Dnevnik jedne shizofreničarke*, 1968; *Toplotni val*, 1970). Prevoditelj Jouvea, Tzare, Artauda, Laforguea, Kavafisa i drugih. Živi u Rimu.

Poezija: *Le opere e i giorni* (Djela i dani), 1941; *Esperienza* (Iskustvo), 1948; *Polso teso* (Napregnuto bilo), 1956; *Pensieri elementari* (Osnovne misli), 1961; *Dentro la sostanza* (U srži), 1965; *Di certe cose* (O nekim stvarima), 1970; *Amica mia nemica* (Priateljica moja neprijateljica), 1976; *Poesie scelte* (Odabrane pjesme), 1977; *I fabbricanti del »Bello«* (Fabrikanti »Lijepog«), 1983; *Le risonanze* (Odjeci), 1987; *Mutazioni* (Promjene), 1991.

Kazalište: *Lo studente di lingue* (Student jezika), 1978.

SALVATORE QUASIMODO

Rodio se u mjestu Modica (Ragusa na Siciliji) 20. kolovoza 1901. Po očevoj baki potomak je grčkih bjegunaca koji vuku podrijetlo iz Patrasa. Učio je u Geli i Palermu. Napustivši studije na Politehnikumu u Rimu, više godina radio je kao geometar pri građevinskom institutu u Reggio Calabria, Valtellini, Firenci i Rimu. Objavljivao je u brojnim časopisima i listovima dnevnog tiska: »Circoli«, »Solaria«, »L'Italia Letteraria«, »Il Frontespizio«, »Letteratura«, »Corrente«, »Maestrale«, »Primato«, »La gazzeta del popolo«, »Uomo«, »Costume«, »L'Unità«, »D'Ars Agency« itd. Od 1941. predavao je talijansku književnost na Glazbenom konzervatoriju Giuseppe Verdi u Milanu. Književni kritik (*Poesie e discorsi sulla poesia* — Pjesme i govori o poeziji, 1971, 1973) i kazališni kritik, prevoditelj (*Lirici greci* — Grčki lirici, 1940; *Lirici minori del XIII e XIV secolo* — Manji lirici XIII. i XIV. stoljeća, 1941; *Il fiore delle Georgiche* — Cvijet Georgikā, 1942; *Petrarca e il sentimento della solitudine* — Petrarca i čuvstvo osamljenosti, 1945; *Catulli veronensis carmina* — Pjesme Katula veronskog, 1945; *Dall'Odissea* — Iz Odiseje, 1945; *Il Vangelo secondo Giovanni* — Evanđelje po Ivanu, 1946; *Le Coefore* — Koefore, iz Eshila, 1946; *Romeo e Giulietta* — Romeo i Julijica, iz Shakespearea, 1949; *Machbeth* — Machbeth, iz Shakespearea, 1952; *Poesie di Pablo Neruda* — Pjesme Pabla Nerude, 1952) i esejist (*Il poeta e il politico e altri saggi* — Pjesnik i politik i drugi ogledi, 1960), sastavljač antologija (*Lirica d'amore italiana* — Talijanska ljubavna lirika, 1957; *Poesia italiana del dopoguerra* — Talijansko poratno pjesništvo, 1958). Godine 1959. kao »moralnom tumaču« duhovnog podneblja i života njegova naroda u doba otpora i u poratnoj situaciji podijeljena mu je Nobelova nagrada za književnost. Umro je u Napulju 14. lipnja 1968.

Djela: *Acque e terre* (Vode i zemlje), 1930; *Oboe sommerso* (Preplavljena oboa), 1932; *Odore di Eucalyptus e altri versi* (Vonj Eucalyptusa i drugi stihovi), 1933; *Erato e Apollion* (Erato i Apolion), 1936; *Poesie* (Pjesme), 1938; *Ed è subito sera* (A več je već tu), 1942; *Con il piede straniero sopra il cuore* (S tuđinskom nogom na srcu), 1946; *Giorno dopo giorno* (Dan za danom), 1947; *La vita non è sogno* (Život nije san), 1949; *Il falso e vero verde* (Lažno i pravo zelenilo), 1954, 1956; *La terra impareggiabile* (Zemlja nesravnjiva), 1958; *Dare e avere* (Dûg i potraživanje), 1966. Poslanice (posthumno izdanje): *Le lettere d'amore di Quasimodo* (Ljubavna pisma Quasimoda), 1969.

ROBERTO SANESI

Rodio se u Milanu 18. siječnja 1930. Pučkoškolski nastavnik, copywriter, direktor jedne galerije za suvremenu umjetnost, kreativni upravitelj jedne međunarodne agencije za publicitet, onedavna profesor na Likovnoj akademiji Brera u Milanu. Pjesnik, likovni i književni kritik, pripovjedač, putopisac i prevoditelj. Suradnik revije »Aut Aut« te brojnih talijanskih i stranih časopisa i dnevnika. Godine 1957. zasnovao je biblioteku Edizioni del Triangolo, a 1960. (s Guidom Ballom i Lucianom Cherchijem) pokrenuo je časopis »Poesia e critica«. Suradnik III. Programa RAI, Televizije i kazališta Piccolo. Umro u Milanu, siječnja 2001.

Djela: *Il feroce equilibrio* (Okrutno ravnovjesje), 1957; *Oberon in catene* (Oberon u verigama), 1962; *Rapporto informativo* (Informativno izvješće), 1966; *Esperimenti sul metodo* (Pokusi na metodi), 1967; *L'improvviso di Milano* (Milanska improvizacija), 1969; *Alterego & altre ipotesi* (Alterego & druge pretpostavke), 1974; *La paura* (Strah), 1975; *La discesa dall'altro versante* (Spust s druge padine), 1976; *La cosa scritta* (Napisano), 1977; *Recitazione obbligatoria* (Obvezatno kazivanje), 1981; *Téchne*, 1984; *La valle della visione* (Dolina viđenja), 1985; *La differenza* (Razlika), 1988; *Del Pezzo. Mondo come misura e dissoluzione* (O komadu, Svijet kao mjera i raspadanje), 1988; *Visibile* (Vidljiv), 1991; *L'incendio di Milano e altre poesie* (Milanski požar i druge pjesme), 1995; *Il primo giorno di primavera* (Prvi dan proljeća), 2000: proza: *La polvere e il giaguaro* (Prašina i jaguar), 1972, 1990; studije: *Dylan Thomas* (1960), *T. S. Eliot* (1965), *Byron* (1966), *Blake e Newton* (Blake i Newton), 1993, itd; antologijski i prevoditeljski rad: *D. Thomas, Poesie* (Pjesme, 1954); *T. S. Eliot, Poesie minori* (Manje pjesme, 1955); *Poeti americani, 1900-1956* (Američki pjesnici, 1958); *Poesia inglese del dopoguerra* (Englesko poratno pjesništvo, 1958); *S. Quasimodo, Poesie scelte* (Odabrane pjesme, 1959); *B. Péret, La poesia surrealista francese* (Francusko nadrealističko pjesništvo, — u suradnji s T. Sauvageom, 1959); *W. B. Yeats, Poesie* (Pjesme, 1961); *Poeti metafisici inglesi del Seicento* (Engleski metafizički pjesnici XVII. stoljeća, 1961); *V. Whitman, Poesie scelte* (Odabrane pjesme, 1962); *T. S. Eliot, Il Bosco Sacro* (Sveta Šuma, 1967); V. Watkins, *Poesie* (Pjesme, 1968); *C. Marlowe, Tre drammi* (L'ebreo di Malta, Edoardo II, Il Dottor Faustus) — Tri drame (Židov iz Malte, Eduard II, Doktor Faustus, 1969); *Paradiso perduto di J. Milton* (Izgnubljeni Raj J. Milтона, 1992) itd.

EDUARDO SANGUINETI

Rodio se u Genovi 9. prosinca 1930. Profesor talijanske književnosti na Sveučilištu u Genovi, urednik časopisa »Marcatré«. Kritik (*Interpretazione di Malebolge* — Tumačenje Strašnih Jaruga, 1961; *Tre studi danteschi* — Tri studije o Danteu, 1961; *Tra liberty e crepuscolarismo* — Između libertyja i sutonjaštva, 1961, 1990; *Ideologia e linguaggio* — Ideologija i govor, 1965; *Il realismo di Dante* — Danteov realizam, 1965; *Giornalino* — Listić, novinski članci za dnevnik, *La missione del critico* (Poslanje kritika), 1987; *Dante reazionario* (Dante reacionar); pjesnik, prevoditelj (*Le baccanti i Le Troiane* — Euripidove Bakantice i Trojanke; Senekina Fedra; *Il giuoco del Satyricon* — Igra Satirikona, oponašanje po Petroniju, 1970); dramaturg (*K. e altre case* — K. i

druge stvari, 1962; *Teatro* — Kazalište, 1969; *Storie naturali* — Prirodoslovne priče, 1971); romanopisac (*Capriccio italiano* — Talijanski hir, 1963; *Il giuoco dell'oca* — Gušča igra, 1967, 1991 — Priredio je antologije: *Il sonetto* (Sonet u zajednici s G. Gettom), 1957 i *Poesia del Novecento* (Pjesništvo Novecenta), 1969. Duhovni vođa skupine »I Novissimi«. Od lipnja 1979. zastupnik u Talijanskom parlamentu, kao neovisni izabrani na listi P. C. I. (Talijanske komunističke stranke)

Pjesnička djela: *Laborintus* (1956), *Opus metricum* (1960), *Triperuno* (Triputjedan), 1964; *Wirrwarr* (umbus), 1972; *Postkarten*, 1978; *Straeciafoglio* (Derilist), 1980; *Segnalibro* (Knjigoznačitelj), 1983; *Due ballate* (Dvije balade), 1984; *Alfabeto apocalittico* (Apokaliptički alfabet), 1984; *Quintine* (Kvintole), 1985; *Disbidis*, 1987; *Ghirigori* (Zavojnice), 1988; *Segnalibro. Poesie* (1951-1981) — Knjigoznak. Pjesme (1951-1981), 1989; *Senzatitolo* (Beznaslova), 1992; *Corollario. Poesie* (Korolar. Pjesme, 1992-1996), 1997.

Kazalište: *Faust. Un travestimento* (Faust. Travestija), 1985.

GIACOMO SCOTTI

Rodio se u mjestu Saviano kod Napulja 1. prosinca 1928. Pjesnik, pripovijedač, dječji pisac i prevoditelj. Uz Erosa Sequija i Lucifera Martinija najpoznatije književno ime talijanske narodnosti u ex Jugoslaviji. Od 1947. živi i radi u Rijeci, gdje se zasebno istaknuo kao prevoditelj i popularizator književnosti naroda nekadašnje Jugoslavije u Italiji, radeći na više antologija i izdanja pojedinih pjesnika i pripovjedača.

Poezija: *Alba d'oro* (Zora od zlata), 1960; *La lunga notte* (Duga noć), 1962; *Se il diavolo è nero* (Ako je đavao crn), 1963; *Le mie favole* (Moje bajke), 1963; *Rimovano more*, 1964; *Obale tišine*, 1965; *Basna beskrajna*, 1965; *Parole ridenti* (Nasmijane riječi), 1968; *Bitna je ljubav*, 1969; *Un altro mare un altro giorno* (Drugo more drugi dan), 1969; *Che voio ben al mare* (Volim more), 1971; *Zastave spasenja* (Bandiere di salvezza), 1976; *Nell'unile occhio dell'uomo — U čednom oku čovjeka*, 1978; *Boja naranče — Colore d'arancia*, 1981; *Poesie per mio figlio* (Pjesme za moga sina), 1983; *Rabbia e amore* (Srdžba i ljubav), 1985; *Produžiti život*, 1986; *Bio jednom jedan kralj — C'era una volta un re*, 1987; *Raccontini di versi e favole in versi* (Pričice stihova i bajke u stihovima), 1989; *Carta Arte* (Papir Umjetnost), 1991; *Il cuore della vita* (Srce života), 1992; *Sofferendo per la Croazia* (Bolujući za Hrvatskom), 1993; *In viaggio, la vita* (Na putu, život), 1994.

Proza: *La civetta in croce* (Sova na križu, roman), 1966; *Con la zappa in mano* (S motikom u ruci, pripovijetka), 1976; *Storie istriane* (Istarske bajke), 1976; *Dječak i rat* — pripovijetka, 1979; *Ribe, sirene i druge basne za odrasle* — pripovijetke, 1981, '84; *Beskrajno more i mali galeb* — priče, 1987; *Otkriće mora* — pripovijetke, 1988; *Il ragazzo e il cane* (Dječak i pas, roman), 1989; *Racconti di questo e dell'altro mondo* (Priče s ovoga i s onog svijeta — proza za djecu), 1944; *Goli otok: Ritorno all'isola Calva* (Goli otok: Povratak na Goli), 1991, 1997.

GIUSEPPE UNGARETTI

Podrijetlom iz Toskane, rođio se 10. veljače 1888, u Aleksandriji u Egiptu. Za dugogodišnjeg boravka u Parizu došao je u dodir s pjesničkom uljudbom predratne Europe; za Prvog svjetskog rata borio se u Italiji i u Francuskoj od 1915. do 1918. Sudjelovao je u svim književnim previranjima Italije, počevši od »Vocea«; živo je surađivao u časopisima »Italia Letteraria«, »Commerce« i »Nouvelle Revue Française«; bio je član uredničkog odbora »Mesures«. Prije no što je pozvan na katedru za talijansku književnost na Sveučilištu S. Paolu (Brazil), živio je dugo u Rimu. Dugi niz godina radio je kao profesor moderne talijanske književnosti na Rimskom sveučilištu. Suradivao u »Aut Autu« i »Paragoneu«, »Inventariu« itd. Umro u Milanu, u noći između 1. i 2. lipnja 1970.

Djela: *Il porto sepolto* (Zakopana luka), 1916, 1923; *La guerre* (Rat), 1919; *Allegria di naufragi* (Živost brodolomā), 1931; *L'Allegria* (Živost), 1931, 1936; *Sentimento del Tempo* (Osjećanje vremena) 1933, 1936; *Traduzioni* (Prijevodi), 1936; *XXII Sonetti di Shakespeare* (XXII Shakespeareova soneta), 1944; *Il povero nella città* (Siromah u gradu), 1949; *Gridasti soffoco* (Kriknuo si gušim se), 1950; *La terra promessa* (Obećana zemlja), 1950; *Un grido e paesaggi* (Krik i krajolici), 1952; *Vita d'un uomo* (Život jednog čovjeka) — sabrana djela u sedam svezaka: *L'Allegria*, 1943; *Sentimento del Tempo*, 1943; *Poesie disperse* (Rasijane pjesme), 1945; *40 sonetti di Shakespeare tradotti* (40 Shakespeareovih soneta u prijevodu), 1946; *Il dolore* (Bol), 1947; *Da Gongora e da Mallarmé* (Iz Gongore i iz Mallarméa), 1948; *Fedra di Jean Racine* (Fedra Jeana Racina), 1950; *Visioni di William Blake* (Viđenja Williama Blakea), 1965; *Il deserto e dopo* (Pustinja i nakon toga), 1961; *75° compleanno: Il Taccuino del Vecchio. Apocalissi* (75. rođendan: Notes Starca. Otkrivenje), 1963; *Apocalissi e Sedici traduzioni* (Otkrivenje i šesnaest prijevoda), 1965; *Il Corso non è più un inferno* (Kras više nije pakao), 1966; *Croazia secreta* (Tajna Hrvatska), 1969; *L'impietrito e il velluto* (Skamenjeni i baršun), 1970; *Vita d'un uomo. Tutte le poesie* (Život jednog čovjeka. Sve pjesme), 1972.

ANDREA ZANZOTTO

Rođen je u gradiću Pieve di Soligo (Veneto) 10. listopada 1921. Profesor književnosti, predavao kao srednjoškolski nastavnik u svome rodnom mjestu gdje i danas živi.

Djela: *Dietro il paesaggio* (Za krajolikom), 1951; *Elegia ed altri versi* (Elegija i drugi stihovi), 1954; *Vocativo* (Vokativ), 1957; *IX Egloghe* (IX Ekloga), 1962; *La beltà* (Lijepost), 1968; *Gli sguardi i fatti e senhal* (Pogledi i zbivanja i senhali), 1969; *Poesie* (Pjesme), 1973; *Pasque* (Uskrsi), 1973; *Filò*, 1976; *Il Galateo in Bosco* (Ponašanje u šumi), 1978; *Fosfeni*, 1983; *Idioma* (Idiom), 1986; *Racconti e prose* (Pripovijesti i proza), 1990; *Lorna, Kleinod der Hugel — Gemma delle colline* (Lorna, Kleinod der Hugel — Dragulj bregova/, proza, 1990; *Fantasie d'avvicinamento, Letture di un poeta* /Fantazije bliženja. Štivo jednog pjesnika), 1991; *Poesie* (Pjesme od 1938-1986), 1993; *Aure e disincanti nel Novecento* (Aure i razočaranja u Novecentu) — ogledi, recenzije, razgovori između 1957. i 1990, 1994; *Sull'altopiano e prose varie* (Na visoravni i raznorodne proze), 1995; *Il galateo in bosco* (Uljudbenik u šumi), 1996; *Poesie* (Pjesme), 1997.

SLUTITI KYTHERU

Ljerka Schiffler

Za mog nedavnog predavanja o filozofskom pjesništvu Friedricha Schillera, o svetoj ljepoti i ljudskoj naravi, dok se još duša glasila, a jezik bio svima zajednički, govor pjesme jednak govoru stabla, neprimjetno si u moje riječi ušla ti. Iz svijeta stvari, potopljena, izronila. I govorio sam tebi o tebi, tišinom. Ljubav je krenula od tvog otoka mojom riječi, slabeći mi dušu. I spoznah: nema čovjeka ni slaba ni jaka koji bi tebi umakao. Romantični je pjesnik, zaljubljen u duh Grka, stopivši se sa starim elegičarom, Teognisom, pjevao zajedno s njim o darovima zlatne Kipranke, s pojasom ljubica, što plete svoje obmane i spletke, doziva mladića sa svojeg brda.

I pitam se, ne vodim li ja to s tobom poznatom, razgovor s nepoznatim? Sluteći, kako samo pjesnik sluti, »allgegenwärtige Cythere«, sluteći puninu svjetlosti odrazujući se u tvom plavom kobaltu kakav pamtim kao okruženje mojih dječaćkih godina, slike koje su sastavljale moj vidokrug. Vremenom shvatih da su to bile skele potrebne mojem zdanju, dok sam ga podizao, poslije ih odbacivši kao suvišne, udaljivši se od pisanja pjesama. I za neko vrijeme, kao da su se rasplinule, izbljedjele boje tvog svijeta. Ali, nastavile su živjeti sve to vrijeme, vidio sam gledajući ih, izronivši nenadano u mojim večernjim bilješkama, u mojim pjesmama tebi. Mogle su poprimiti i neki drugi oblik, traktata, likovnog eseja, znanstvenog rada, povijesne studije. Ušla si u moj svijet, meni nepoznata, bliska, oduvijek tu. Moj drugi dio. Jesi li slutnja, čežnja, privid, mora, zbilja? Volim te neizrecivu, neodredivu, kao život, takvu kakvu te mislim. U starim si mojim kovčezima, moja zbiljska i neostvarena putovanja, nadohvat ruke. Ipak, daleko od vremena kad je bilo lako jednostavno stići, krenuti na put. Danas, ostala je tek putanja između dolaska i odlaska, rođenja i smrti.

Pogled mi luta kovčezima na stanicama, u rukama djevojaka, na leđima mladića, do nogu starica, kovčezi okrupnjeli od suvišnih stvari, jednom sam ostao bez kovčega, odlutao je u drugom svom smjeru, zagubljen među drugim, ništa mi nije bilo neophodno od

njegova sadržaja. Pastu za zube, sapun, sitnice kupio sam usput, kovčeg sam ugledao iza stakla u hodniku hotela, posljednje večeri, preostalo je tek pokupiti ga drugog jutra prije polaska autobusa za zračnu luku. Danas miruje moj kovčeg, isti koji sam imao kad sam te nakratko susreo za nekog službenog sastanka, veselu, neucviljenu udovicu. Jesi li to uostalom bila ta koju sam pamtio, ili neka druga? Danas ni u što više nisam tako siguran kao nekada. Pišem ti o tebi, mada ne znam stižu li do tebe moja pisma. No, je li to važno? Znam da postoje uredi za zagubljena pisma, netko se uvijek brine, postoje službe koje savršeno funkcioniraju, ponajviše te koje se čine savršeno nepotrebne. Svakako, pišem uvijek s namjerom da nađu čitatelja. To je nekako sadržano u naravi ovog čime se bavim. Ali, je li to uopće važno? Moja mi slutnja dostaje. Posve sam sâm. Ti negdje u nekom dijelu svijeta, Dovoljno da postojiš. Šapćem ti svoje noćne misli.

* * *

Koje je tvoje biće? Nama danas drugačije od tvog negdašnjeg, pa i tog ne-tvojeg, više rezultat vrsnih kvaliteta tumačenja glazbeno-pjesničkih repertoara. Jedno naslutih za licem melankolije. Ubrzo shvatih da je i to bila iluzija. Dok te svijet prepoznavao, meni si se sve više udaljavala, bila nejasnija. Tvoje lice susretao bih načas u velikim dvoranama svjetskih središta stare glazbe, pa onda u skromnim seoskim mjestima, na najčudnijim mjestima i u najneočekivanijim satima. U mojim mladim godinama impresioniralo me tvoje lice, uz još jedno, Ikarevo. Mitološka bića za mene su poprimala s vremenom auru žrtve, smrtnoga grijeha, neke vrste histerije duha. I ne slučajno, stoga, za tebe su osjećali jednu vrstu duboke prisnosti melankolici. Najbliže su ti bila uvijek bića čežnje, spavači i osamljenici. Ti su danas u manjini. No ima li u tomu nečeg dobrog, ili zlog? Stari su ih srednjovjekovni enciklopedisti tako i etimologijski tumačili, melankolici-zli, stigmatizirani đavoljom meštrijom. Bila si tako nešto između božice i đavla, poprište unutarnje borbe slatko-otrovna, obavijena slatkim tugom. Izraz tuge ljudske od pamtivijeka za izgubljenim rajem, nemir. Tuga koja vodi smrti. Slutnja odlaska, kraja. Za mene odisala si toplinom, fantastikom. Poput glazbene fantazije, ljubavnog concetta renesansnih glazbenih poetika koje su veličale stvaralačku energiju i vitalizam, upravo suprotno od slutnje funeralnog ispraćaja. Poistovjetih te u svojim premišljanjima s prirodnim dinamizmom u kojemu nema ničeg konačnog, kraja. Svijetom lik ti išćući, svjestan zaludnosti ali i ljepote traganja.

Tako si sve to vrijeme bivala skrovito u meni, sve, riječi, glazba, boja. Toplina svijeta kojom se odupirah svem zlosretnom, ružnom i kužnom. Ne želeći pobijediti. Naprosto biti. Tvoje lice za mene ostaje zagonetkom.

* * *

Iz mraka vremena tvoje lice
Svijet podignuh kao dom, crkvu na svjetlosnu humku

Otok iz pamćenja, samoće pratvari, zagonetke lica
Beskonačan prostor stvari samotnost bića

Oklijevam pred svakim bićem pred svakim licem
kao pred vlastitim
pred dušom svijeta Bogom-Suncem spaljenim vinogradom
pred cvijetom plamenim tvog večerja riječi kojoj se
povjeravaš pred golim zidom sobe

Stare riječi s dugim razdobljem kiša
s dugom zvonjavom tvojih zvona na vratima kuće moje stana mojega
U svjetlosti tvojoj svoju spoznajem pamteći slovo Knjige

* * *

Nisam na putu. Ali zlo, bolest me ne zaobilazi, ni brodolomi i smrti. Stižu s putnicima, odlažući ih u dlanove moje Gospe od Otoka, dovoljno za sve. Ovdje se sve ono što dolazi s mora, iz mora, opet moru vraća, ono što iz korijena izbije, za dana omare, pripeke, zemlji se škrtoj, ispucanoj, kao utjehi izručuje.

U osami poput djeteta koje na obali gradi kule od pijeska punim listove svog dnevnika, koji to i nije. Više je bjelina, neurednih skica, riječi čija značenja ne znam, zapisa snova, kaotičnih misli koje vise plavim crtovljem, poput nezapisanih nota. Vrijeme dugih, monotonih pauza, udisaja i izdisaja, plima i oseka. Vrijeme kad se sve otima riječi, zapisu. Moji bi osjećaji tad poprimali oblike nagih tijela, stanovnica mog otoka, vibrantne svjetlosti mojih svjetionika što hrle visinama senzualnih ekstaza. Čuvarice mog vrta, čuvarice vremena, povjeravajući se vertikalni koje sam za njih izgradila, vidljive putnicima već s pučine. Za žarkih podneva, poput današnjega, u gustoj sunčevoj izmaglici, moje »Ljestve do neba«, »Anđeli plivači«, »Meduze-kupačice« postaju fatamorganom za njihove oči lijene od duge plovidbe, osjetljive na oštru svjetlost. Moji im likovi nalikuju na bijela jedra, krila ptice nošene na hrptu vala. Ledenom brijegu za suha usta. Uskoro će poželjeti bedra mojih sirena, pomagačica ljudi, mojih titanki gruba lica, majki starih kao zemlja. Krećući rubovima jednog mita, iznova ga stvaram, od prošlosti, mora, od velikog svemira, od svjetlosti odlomljene od pada neke prazvijezde, veće od sunca. Moje se kozmičke djevice razvijaju naglo, dozrijevaju, stare. Nije to samo od mojih ruku. One počinju, ostalo čini sunce, vjetrovi, slane morske kiše, crvene od pješčanih oluja. Moji putnici, obilazeći otok zalaze i u moj vrt, zastajkuju. Pred nevidljivim erotoskopima protejskih bića. Pred crvenim okom praribe koje ne vidje oceanske grmove, brda algi ni pješčanih sprudova, ni opasnosti od zamršenih konopa vrša. Moje mreže suše se na suncu dok ih pridržavaju dva galeba. Sjaji lišće svetih stabala, bilja prepunih mirisa, opojnih cvjetova, sjajno zelenilo, ostaci sipinih kosti u požaru sunca koje tone u grla amfora. Neki se odmaraju u kamenim sjedalima. Nalik živim skulpturama. Dolaze i noću, za nesanice.

Razbuđeni nekom divljom, mračnom, neiživljenom energijom, penju se spiralnim ljestvama, gurajući se, natječući tko će brže, prvi, više. Na kraju odustaju, dahćući, mnogi gurnuti nečijom rukom ili vjetrom, vrtoglavicom, gubeći ravnotežu. Neki stoje pod ruku s torzima djevojaka, očekujući nalet kiše. Rijetko je zateći nekog jutrom. U posvećenu čas osvita otok poprima boju prvorođene svjetlosti, njena isparenja. Možda od mojih skrivenih suza, od ljepote voda koje padaju s nebesa, čiste, svete. U mom maritimnom vrtu uskrsavaju melodije starih igara i rituala, budeći androgina bića iz drevna vremena kad još ne bje razdvojeno nebo od zemlje, muško od ženskog, noć od dana, val od pijeska. Doba kaosa. Ili reda? Provodim vrijeme poput mojih sretnih dokoličara, u materijaliziranju duša, slijedeći u tom radišnost mojih otočana, čipkarica, pralja vune, posljednjih kamenorezaca, bačvara i košaraša, zamrlih zanata, ustrajnost i ljubav u obavljanju svakodnevnih malih poslova. Sumnjičavi u riječi, mnogo su prepatili pod tuđinskim upravama i vladama. Možda zato tako duboko vjeruju u molitvene obrede i stare domaće pjesme koje naučiše od svojih baka a sad ih ponavljaju unucima. Možda će ih se ovi sjetiti kad napuste otok, kao i oni prije njih, u usudnim vremenima kad ustrebaju riječ utjehe, zabrinuti nad zlom kobi, vlastitom i bližnjih, nad kruhom svagdanjim da li će im biti dan danas. A sutra...

* * *

Još mogu svojoj ribi, kruhu svagdanjem, moru sve crnjem, otoku pod najezdama novih kolonizatora, ronilaca pljačkaša, mogu dodati nešto od ostataka, otpada i suviška, stvarajući neki novi sklad, otok sreće, mrtvih duša doskoro. Tako barem govore. Ne mislim tako. Vidim kako se gubi razlika između živih u mrtvih. Nastanjujem ga mrtvim-živim dušama, bojeći zarđale zidove napuštenog uljnog spremnika, mrtvim prirodama. Radim na polju njegova pečata koji se čuva pod staklom u jednom uglu, jedva zamjetnom, ovdašnjega muzeja. Jedva vidljiv potpis vlasnika, a nerazumljiv promatraču. Valja biti upućen u čitanje. Tako je i s mojim kozmičkim ženama, nenaviklima na izložke bez tumača, kataloga, opisa, objašnjenja. Prolaze redovi umornih, nezainteresiranih, izgubljena pogleda. Lice jednog drugačijeg, drugog svijeta koji je svoje prirodno stanište nadomjestio ulicama modernih superkonzuma, vjerujući i služeći novome Bogu Marketinga. Ne idući u potragu za izgubljenim vremenom, ne ulazeći u megamuzej prirodin. Postaju je svjesni tek za vrijeme naglih njenih katastrofa, koje se uredno ponavlja u određenim ciklusima, za vrijeme velikih požara ili poplava, epidemija i tajanstvenih bolesti voda, šuma, zraka, nasukanih velikih jata kitova ubojica, neobjašnjivih pojava. U taj muzej ne vode vrata, mijenja se status promatrača koji prolazi virtualnim hodnicima iz udobna naslonjača. Gledam kako prolaze pokraj modre boce svježe izvorske vode, s nevjericom, nije zaštićena etiketom, pokraj uljanica i križeva, komada odjeće, jedva prepoznatljive, od dodira sunca i vjetra, ponuđene za slučaj iznenadne nevere, tako česte ovdje.

Sve se mijenja međutim s dolaskom mladih divljaka bez glasnih znakova prepoznavanja najnovijih modnih stilova, *Lacoste*, *Benetton*, *Sisley*, teških kozmetičkih mirisa. *Dior*, *Paloma Picasso*, *Naomi Campbell*. U usporedbi s njima, debelolisi žarki

cvjetovi mojih vrtova ostaju prosti, a djevičanske kapi svetih stabala nemaju magijsku moć kao na policama gdje caruju vrtoglave cijene. Ljekovite se trave uzimaju kao suvenir. Moja kuća-vrt-tihovanje-radionica postaje tad odjednom scena Edena, pozornice antičkih i modernih igara. Mladi vizionari, pjesnici, glazbenici, glumci miješaju se s dizajnerima, fotografima koji rade svoje fotografe cijelo ljeto u mojoj radionici, koristeći je kao privatni rezervat. Igra je to svjetla i sjene u kojoj se predmeti preobražavaju, pokazujući svoju krhkost kakvu obično ne zamjećujemo svakodnevno, prolaznost i trošnost kao i sav ljudski život. Tad otpočine jedno drugo vrijeme različitih boja i jezika. Siti gradske dokolice, ti mladi antimilitaristi, proždrljivi za sve novo i neispitano, pustolovi u srcu, luralice i buntovnici s razlogom, dobrodušni, nalaze neki njima zajednički jezik. Dugo u noć odjekuju zvuci glazbala, ulomci stihova koje u valovima donosi vjetar. Iščezava ubrzo cinizam i duga opijanja, prepuštaju se strasti eksperimentiranja, oslobađa se neka nepojmljivo žestoka energija. Vježba tijela ovdje nije pomodni trend, ovdje mogu na drugačiji način uposliti svoje želje, slobodnu ljubav koja traje čitavo jedno ljeto, a moguće će se nastaviti i kad napuste otok. Ovdje nalaze i svoje radno mjesto kakvo će im nedostajati tamo kamo se vraćaju, tako i dolaze redovito ovamo, svakog ljeta. I tada ovo postaje sretnim otokom. Tu poprimaju drugačiji smisao riječi poput »body art«, »art open«, »eko-umjetnost«, »novi divljaci«. Svijet stvari, predmeta, laptop, video, bicikli, fotoaparati i kistovi, uljanice, ovčja vuna i trave, ubrane rano izjutra, suše svoje mirise, pohranjene u njihove vizije koje postaju svakidašnje pojave, *forma viva*. Krajolik nije — drugo.

I pomalo se tako uspostavljala neka davnašnja familijarnost, intimnost između učitelja i anonimnih učenika. Primjećivala je kako su je potajice promatrali, ono što je činila, vidjela je da su počinjali i sami kopirati njenu Gospu od Otoka, zavirujući u njene skice, oni koji su stizali da bi se oslobodili učitelja, autoriteta, naučenog, počinjali su i nesvesno studirati tehnike, pomalo uvježbavali zanat, počinjali razmišljati o tradiciji. Iz djelića njihovih razgovora naslućivala je pomake iz zatvorenih svjetova, počinjali su slušati jedan drugog. Ponekad je i sama zavirivala u knjigu sjećanja što je stajala u kutu, gotovo nezamijećena, iznenadila bi se vidjevši kako se množe bilješke, primjedbe, opaske, misli, anonimne, ali sve rječitije.

Život tako dijelim s mojim otočanima, s putnicima luksuznog turizma, s pridošlicama među kojima je izbjeglica, krišom ukrcanih i pristiglih ovamo, spašavajući živote. I s tim mladim, posve drugačijim ljudima, koji ne pripadaju određenoj skupini, mješancima. Svi pripadaju istoj, rekla bih morskoj vrsti. More je zajednički antidepressiv koji djeluje na sve njih. Nekad je za to postojao pojam *simpatija*, povezanosti svih bića u kozmosu, ili — ljubav. Ljubav koja povezuje nekim tajnim, nevidljivim vezama sve zemno i nebesko, sveto i svjetovno, zvijezde i ljudska bića, zemlju i vodu, vlat trave i morsku zvijezdu, pticu i zmiju, neka sveta veza sviju stvari, njihovo tajno prijateljstvo, ne svađa. Boraveći na mojim obalama opjevali su je argonauti, u svojim himnama i svetim govorima i pjesmama Orfej i Lin i Tamira. Tražim trag boga što prođe mojim otokom, obilježivši ga među svim drugima, vrijeme u kojemu je Kiteranka s brežuljka uzalud dozivala svog mladog prijatelja. Te priče poznaju znalci i raspravljaju o tomu na svojim redovitim

godišnjim danima na ovdašnjim skupovima, neprestano izlažući nove svoje spoznaje i nova otkrića. I oni drugi, što pristižu ovamo, sve ih je više, uživajući u ljepoti svijeta za duševnih oluja. Učim tu riječ — *živjeti*, u svim njenim oblicima, služeći se vlastitim pismom, jezikom kojemu pripadam, ne preuzimajući je iz tuđih jezika, shema i pravila, preciznim znacima izražavanja. Barem to pokušavam. Ne slovom toliko koliko slikom, listom, ovim zapisima. Nešto nalik pismu, ali ne u danas uobičajenom smislu. Život, poput nekog jezika, pradavnog u kojemu se najprije zametnula knjiga. Mislim da su to davni pisci nazivali unutarnjom *knjigom duše*. Kažem učim tu riječ živjeti, čitavo ovo svoje vrijeme, beskonačno mali srednji kozmos. To unutarnje, treperavo, svjetlucavo, promjenjivo i neiskazivo bivstvo života. Protejsko, fosforescentno kao u bića podmorja, život kao potrebu za sveopćim skladom, harmonijom bića u svemiru. Osjećam to svojim tijelom, mijenjajući njegove glasove, učeći njegov jezik, znake za čitanje, bilježeći, poput gramatika, naglaske, kračine i dužine. Otud u mojim listovima puna i prazna mjesta, red i nered, kaos i uređeni svijet. Kosi padeži, nepravilna značenja. Prelazna i neprelazna značenja imenice »život«. Pokušavam objasniti djeci. Gledaju me začuđeno. Govorim vjerojatno nerazumljivim jezikom. I sebi samoj. Uvodeći zagonetnost svog bića. Kao i svoje likove shvaćam i jezik, nečim dodatnim, tvorenjem. Nastojeći pronaći jezik za svoje misli, osjećaje, materijalizirati. Fizički. Ne opisati niti objasniti. Teško će se netko snaći u mojim zapisima. Posebno onaj koji hoće razumjeti prirodu moje misli i njeno funkcioniranje, moje snove i njihov budan izvor. Jedino što mogu prihvatiti jest zvuk, njegov tjelesni vid, kako ga intenzivno doživljavam za naših ljetnih muziciranja. Preostalo jest značenje, pletiva moje misli. Unutarnje oko za ono dubinsko mojih likova, ali i sveg što ne oblikujem ja svojim rukama, nego i sve oko mene, vidljiva i nevidljiva priroda. Kad kažem »učim život«, mislim na to svoje korištenje konačnih, trošnih sredstava. I na pravo obmane, mimikrije eliptičkoga govora, skrivanja. Ali tek onog drugog koji pohodi moju kuću-vrt.

Moj otok nije neki mitski, nepostojeći otok. Ubilježen je u kartama, postoji stvarni njegov zemljovid, njegova povijest, arheološki slojevi, putovi vladara, stvarni događaji, i priča, legende, mitovi. Njegovo lice i naličja. Meni slični tolikim drugim otocima svijeta. Ipak je on moj najubaviji rajski vrt, moje vale i školji, čipkarice i vunarice, medari i pčelari, siromašni-najbogatiji ribari svijeta, moj svjetionik kamo bih odlazila s ocem. Davno doselismo, moji preci i ja. Iz susreta sa svjetionikom moje fantazije-svjetlost. Moje divljenje, čuđenje, prvi doživljaji i iskustva, dozrijevanje. Dobici i gubici. Primanja i davanja. I vrt, kuća-vrt, studio atelier, na sliku najvišega stabla maslina. Vrt kakav bilježe stari florilegiji. Spominjao je to neki istraživač, zadržavši se nakratko ovdje. *Hortus nitidissimus*, već su same te riječi egzotično odisale, privlačno, slatko i opasno-otrovno, treperavo između sna i smrti, opojno slatko, omamljujuće, nekako svečano. Sve je bilo jedna neprekidna, stalna tiha svečanost. Činilo se tako i starom znalcu koji je odjednom nestao kao što se i pojavio. Možda od neke opake bolesti koju je u sebi nosio, možda je našao za nju lijeka upravo ovdje. Možda je tajnu skrivao upravo moj vrt, otok, kojemu se vraćaju kao posljednjem, najdubljem svome sidrištu oni iz daleka svijeta.

Zahvaljujući tom jedinstvenom sustavu svepovezanosti, mislim vrijeme u kojem sam bila dok nisam bila, ono drugo vrijeme, onu drugu koja je došla iz nekog glazbenoga sna i sprema ponovni dolazak iz sjene nekog budućeg doba. Teško mogu zamisliti neko njeno određeno lice, lik. Očekuju je ovi koji nepomično satima sjede na prostirkama vune, očekujući kišu kraj mojih nagih kupačica, svjetlosti posljednje zrake sunca. Prije ukrcavanja i poslije ukrcavanja, u staroj slici velikog zajedničkog sna. Još jedino nazirem u polubudnom, polusnenom stanju lice oca kad je odlazio, posljednji put. I ovaj je otok mogao biti sve, nenaseljen, nenastanjen, prenastanjen, izmišljen. Sve to, ali uvijek moj. Znaš da će netko uvijek doći. Znaš li da si to baš ti?

Između tebe i mog otoka postojim Ja. Znam to dok sjedim na suncu, nepomično, satima. Kažu da postojim zahvaljujući Tebi i onima poput tebe. Svim putnicima u tom moru svijeta što prenosi vijesti o meni. Samo su vijesti stvarne. Što se tiče mene same, mnogo dodaju, izmišljaju, preuveličavaju. Služeći božici Fami, postaju besmrtni. Možda bez tebe ne bih uspjela biti. Isto je i s onom drugom, s kojom me zamjenjuju. Njeno je ljudsko, žensko obličje nestalo, i moje će. Onaj drugi njen dio je ostao. Dok tako traže nju, ja tražim sebe. Znaš li za jednu staru priču, da svaka osoba postoji preko drugih, otkrivajući se u drugima. Ne misliš li da je uzaludno trošiti riječi na to? Za ono što je samo po sebi razumljivo, poput svjetlosti? Među tolikim putnicima nisam upoznala nijednog koji je poznao umijeće plovidbe, a ipak je doplovio, ni puta morskoga, premda je u karte ucrtan, mnogi i nisu ni znali kamo idu, ni što traže, niti im je to bilo važno. Ne razmišljajući o tomu, ili ne barem onako kako ja o tome mislim, kao o hodočašću u svetu zemlju. Mnogi ne dočekaše kraj puta, ne uspijevajući primiti milodare što su im se tako neštedimice nudili na putu.

Usred svjetlosti, u nagorjeloj travi. Miris komorača, plavetnila nebesa i strukova lavande, kraj mojih svjetionika — kolosa. Središta snage, te silne energije koja pokreće svijet, nebesa, svjetlost koja se posvud širi. Dobro. Bio je to svjetionik iz mog djetinjstva s kojeg sam gledala more svjetlosti. Veličajno i divlje. Koji me punio strahom i snagom. Izvorište života i rađanja.

* * *

Veliko more pijeska. Polja mente, lavande i ružmarina. Boje Mediterana. Makije. Iznutra, morem u sebi vidim svijet izvana. Zemljanim u sebi, zračnim, plamenim osjećam dio svemira. Elementima od kojih sam sazdan. Pokretima, reakcijama života biljke, osjetilima životinje, voljom, umom, najslabijim i najvarljivijim.

U dramatičnim vremenima pišem. To je moj način postojanja. Jednom ništavilu dodajem drugo. Jedino dobrodošlom. Sred opasnosti, nasigurnosti, poput samoobrane. Sred brutalnosti, terorizma, makabrizma, kaotičnosti i cinizma, agnosticizma mojeg stoljeća. Sve sam to već vidio, ne ovako neposredno. Gorući anđeli, Bog u panici, Judin poljubac, djeca invalidi, kutije za otpad. Ljepota ružnog. Jutro koje otpočinje apokalipsom,

ptice od čelika koje siju smrt. Plameni jezici zmaja nad spektakularnim soliterima. Sred mržnje svijeta u kojem se brišu granice stvarnog i izmišljenog, mogućeg i zbiljskog, bolesti i zdravlja, istinitog i lažnog, biti i privida. Strah, strepnja, bolest. Nov porod minotaurski koji u sebi nosi vlastitu kaznu i smrt. Između ništavila i novih antiutopija. Pitam se što je svijet, stvarnost? Koliko je stvarna stvarnost? Koliko je svjetski svijet? Koliko je priroda prirodna?

Oboružan, oslabljen perom i papirom, njegovim terenom. Kreću vojske pobijeđenih i antipobjednika. Vjerujem, ne bih li shvatio, u tradiciju, kulturu, smisao, je li to taj identitet o kojemu govorim, o njegovim značenjima, govoreći o humanizmu, sreći i *otiumu*, o sreći Arkadije, toposu zlatnog doba. I njome prođe Bog Smrti. Ja ne bijah u Arkadiji. *Et ego non in Arcadia.*

* * *

Susret sa starcem u njegovu selu. Tragovi paleži i grabeži. Tako nestvarnim u negostoljubivoj planini. Njegova je vjera bila šutnja. Njegov život toliko različit od moga. Život još prirodni. Moj umjetni. Njegova praktička vjera, ostvarenje mog traganja za skladom. Vježba tijela i duha. Sve to vrijeme neke posvećene šutnje, činilo mi se da traži, iščekuje neko povoljno vrijeme za riječ, za njene plodove koji su, pretpostavljam, pristigli kasno, pomalo, poslije dugih sati, mjeseci, godina: strpljenje, smjernost, poniznost, mir, pripreme za duhovni razgovor. U dlanu jutarnja rosa. Dugo bi, pažljivo umivao lice, uživajući djetinje u kapima. Ruka koja lomi tvrdu pogaču, drži zemljani vrč, ispijajući dugim gutljajima hladno mlijeko. Ruka koja mi poravnava pokrivač na postelji prepunoj rupa i crvotočnih pukotina. Pratim drvotočce, mogao bih ih i napipati ispod rastočena drva, pejzaž oblikovan nama nepoznatom, tihom, discipliniranom silom sićušnih bića koja grade vlastiti univerzum. Možda su i to male traumatizirane zajednice, možda sretnici koji ne poznaju neprijateljske uljeze, gospodari koji su tu pored nas, prijeteći nam podmuklo, ukazujući na grešku u savršenom božjem dizajnu kojeg smo dio. Ovaj tu se usudio, tako malen i slabašan, monstrum, igla, što zubićem svrdla, svrdla, osvajački uljez, nakon što su drugi napustili prostore, osvojivši ih i očistivši doslovce »do daske«. Vrebaju osvajači i iz trbuha zemlje. Odasvud, iz dubina, iz visina.

Promatram ruku, nju ne zbunjuju pitanja. Oboružanu nekim plemenitijim, prvotnijim osjetilom nego što je to oko, kako su smatrali stari. Ruka prima informaciju koja privodi misli. Ruka misli, miluje, stvara, blagoslivlja i preklinje, pridržava, ispušta. Ubija. Skuplja staro granje, sređuje, stvara. Razara. Starčeva svakodnevno kao u nekom tihom svetom obredu čisti čizme, prelazeći prašnom izderanom krpom ispucalom kožom, sluti blato, gusto, ljepljivo, ispucalu zemlju, znoj, hitri korak u žarko polje.

Prekidao bih duga popodneva, sate predvečerja pričama u koja su kao u *puzzle* ulazila lica, biljke, snovi, slutnje. Ne znam jesu li dopirale do njegovu uha. Ništa ne bi pitao. Ni

odgovarao. Ne mogu ga zamisliti drugdje ni drugačije, nego u tom okolišu, sred prirode na koju bih ja zaboravljao opterećen njenim značenjima.

On je poznavao njenu šifru za kojom ja tragam, lutajući vremenima i prostorima. Nosio ju je u sebi, instinktivno i ne misleći o tom. Otkrio sam u njemu anonimnog pisca, inspirirao me za to kratko vrijeme boravka, čitajući ga tek djelomično. Ponekad bi me, možda iz čiste uljudnosti, zapitao sjećam li se svog jutarnjega sna, ti su, reče, istiniti, važni. Na trenutke bi, stojeći među vratnicama, postajao nevidljiv u mreži sunčanih zraka. I nisam bio siguran je li me to on doista nešto pitao ili sam to sam sebi umišljao. Upamtio sam njegovo pitanje, tako iznenadno, neočekivano, kad ću se zaustaviti. Shvatih da su ga uznemirivale moje kretanje, ruke koje su stalno nešto radile, bujice mojih riječi, monolozi koje bih vodio i zaboravljajući na njega. Njegovo mi se pitanje tada učinilo preopćenitim, nebitnim, stranim. Ja za njega — stranac.

Mislim o tom uzaludnom naporu čovjeka da pita, traži, odgovara, posvjedočuje, oslobodi se sumnji, o nastojanju na izvjesnosti, pouzdanosti, točnosti i sigurnosti, mjerom i brojem, napretkom. I o tragu malog drvotočca, štetnika koji za sobom ostavlja sitan bijeli prah, opustošeni pejzaž, trag osvajačkog vojnog pohoda, točne svoje strategije, promišljene taktike, logične meditativne strogoće. Ili su ti tragovi, rupe i kanalići tek puko sredstvo preživljavanja, utažene gladi ili osveta bolesnika, koji grčevito vapi za svjetlošću, izvorom života. Možda za svoje malene kolijevke, u labirintu drznika, u hodnicima obasjanima malenim svjetlašcima koje lukavo krade od nas. Neko nama strano umijeće. Čudesni, bizarni oblici, putanje, stereotipi. Valjalo bi poduzeti istraživanja, komparativna i strukturalna, a moguće su i to već učinili, znanost je toliko napredovala u mnoštvu svojih disciplina i poddisciplina. Možda i ponešto naučiti od tih malih zanatlija koji, slijepi, otvaraju i zatvaraju svoja vrata, u pravilnim razmacima, poštujući prirodni red.

I pored prisutnog malog skrivenog domaćeg štetnika, život je tu odisao nekom pritajenom radošću, mirom. Slutio sam i radost boli. Suzu što je osuši surovi planinski vjetar. Ravnovjesje života i smrti. Mirnoću ustrajanja s jednostavnim stvarima. Glasala su se poput glazbala. Starac je slušao glazbala života, shvatio sam to mnogo kasnije, dobivao je odgovore koje sam ja tako teško otkrivao iz učenih misli. U njegovu ophođenju sa stvarima, običnim, jednostavnim, golim, koje su u starčeve ruke dospjele tko zna kako, usput, slučajno, bilo je nečeg živog, tjelesnog. Tjelesnost vrča, njegova intimnost, komad drveta koji je svojom formom, linijama, stran oku, svjetlosti, čuvao drugi vid stvari, ne onaj svima vidljiv, nego metafizički. Starac je posjedovao neku rijetku, začudnu sposobnost gledanja unutarnjeg sadržaja, biti, nutrinu stvari, njihov »vječni vid«. Nož, jabuka, vrčevi, prazne boce, postajala su glavna lica njegova tiha života, i sami tihi život. Ne kao što ih ružno, štoviše netočno obilježava pojam »mrtva priroda«, jedan od umjetničkih žanrova, ne *vanitas* ili *memento mori*. Nijemi govor stvari koje postoje tu pored nas, svojom životnošću, u onom značenju *uvijek zelene, uvijek žive*, koje bi odjednom pod zlatastim sjajem sunca na zalasku poprimale neki dragocjeni, svečani vid, dostojne riznice kakvog kolekcionara. **Stilleben, vita solente** na platnima holandskih majstora 17. stoljeća, ovdje bi mogli imati, barem u mojim očima, svoj model za slikarevu

misao. Starac je u sebi sačuvao sposobnost viđenja tog drugog, spektralnog vida stvari, sudjelovanja u njihovu bratstvu. Prisustvovao sam životu one kozmičke hipodermije o kojoj sam dotad saznavao samo iz drevnih stručnih spisa. O svjetloj i mračnoj strani stvari, njihovu bdjenju i nokturnu, o njihovom ozbiljnom, dostojanstvenom, solipsističkom životu. Ne onomu koji je do mene dotada dopirao iz peći analitičara i znalaca. Nedostaje mi miris smreka, miris kruha, jutra su tu bila svetkovina, svakodnevni blagoslov, leptiri zalutali u pramenje magle koja se sporo dizala tek prije podneva, često se zadržavala i danima, uvlačeći se u mrak starčeve izbe. Vrijeme ispunjeno u društvu s običnim, jednostavnim stvarima. Nisam zamijetio da ima ikoja suvišna, neki trag uspomene na nešto dostojno pohrane. Pamćenja. Stvari oko njega živjele su nekim vlastitim životom. Posjedovale dušu. Nisu bile nešto mrtvo, bez smisla. Možda je on neprekidno slušao tu skrivenu glazbu, himnu životu. Možda otud ta neobična njegova smirenost. Smirenost njegove ruke koja je polagala pažljivo posljednje komade opeka na krov prije zimskih hladnoća, koja je mirovala u udolini naslona drvene stolice izrađene po njenoj mjeri.

Mjera, red i broj, principi i velike kozmičke harmonije i malog ljudskog svijeta. Licem prema skrivenosti zemlje, njenim darovima, radostima života.

Nerijetko, starac se budio sa zemljanim vrčem u ruci, onako kako bi uvečer s njim zaspao, prelazeći čeznutljivo površinom, senzualnom linijom njegova vrata, ženskog vrata. Činio se tad mlađi nego što je uistinu bio. Ispratio me, na odlasku, ne zatvorivši vrata za sobom. Dobar dio puta trčao je uz me njegov pas.

Starog moga znanca nema u mojem programu, nema svoju *web* stranicu niti *e-mail*. Ne mogu do njega virtualnim putem, stazom. Nije mu mjesto u mreži među kratkim, slučajnim susretima neznanca. Ne mogu mu pisati, a i čemu, on to i ne očekuje, znam da i ne bi odgovorio, ali ne zato što to možda ne bi želio. Znam da mu svaki susret kazuje put do srca, da se ne stidi svojih osjećaja, on vjeruje u to da srce pamti, misli, da je ono središte čovjekovo, ne um, mozak, da je u nj upisana sva narav čovjekova, da je upravo ono taj organ koji misli. U toj mreži moguće ga je vidjeti. U njemu kao moru pliva klica sjemena. To je ta nevidljiva snaga i njegova života, unutarnja slova duše, u kojima se krije njegova tajna, tajna ljubavi, prema sebi, drugome, Bogu. U tomu sam vidio tajnu njegova poštovanja drugog, poštovanje koje je iskazivao meni na svoj osebujan način, bez riječi, i sam osluškujući moja unutarnja stanja, riječi koje među nama nisu bivale glasno izrečene. Do tog susreta smatrao sam to i pravim, čistim izvorom umjetnosti, intelektualne snage umjetnika.

Pomno je osigurao prilaze u svoje srce, u svoj svijet i izlaze iz njega. Želio bih mu poslati pozdrav na prvi dan ljeta, pozajmiti komadić iz njegovih *puzzla*. Ući opet kroz vrata koja su za mnom ostala otvorena, pohranjena u jednoj od soba pamćenja moje privatne zbirke dragocjenosti. Jesu li ona druga ostala bez svoga čuvara? Jesu li se već srušila?

Umjesto toga, prvoga će dana ljeta biti s jednim drugim znancem, sa starcem i dječakom u znamenitoj galeriji stare carske prijestolnice, njene rijetke idealne zone. Sa

starčevih čvrsto stisnutih usana čitam riječi koje nije izgovorio moj starac mog vremena, nastavljajući duhovni dijalog u fragmentima vremena i prostora. Hoću li ikad sastaviti cijelu sliku? Povijest iza slike, razumjeti odnos dva svijeta? Starca i dječaka? Tajnu dvojnika, biti i privida, trenutka i trajanja? Prodrijeti u zagonetno bolni pogled u ono nama nevidljivo? Prepoznah li tu onaj kristalni vizir, suzna stakla iz prikaza pakla velikog romana o duši starog Toskanca? Kao on, nekada davno, i ja danas pred staklom punim trunja stojim.

Ponekad, uvečer, prije no što zaspim, vidim oči znanca, sretna, sama, slijepa, što vidi svijet unutarnjim okom, okom duše. On je to što misli. Razmiče se tada prostor mojeg kaotičkoga svijeta smrti i boli, nepravdi i patnji, strepnje i žeđi, ustupajući prostor skladu i miru, tišini i nijemom praštanju. Sitno tijelo sina čije lice nikada nije vidio, vraćeno mu je zajedno s čizmama i fotografijom iz dnevnika ratnog fotoreportera. Nije znao, zajedno su kročili u plamteće zanjihano žitno polje, razbudivši prvi pjev ptica. Neki drugi prekriše mu tijelo, umjesto njega.

Mali skriveni štetnici prijete. Napadaju pametno, oni zemljani, i oni drugi, naši vlastiti, naš porod od tmine. Proživljavaju i najteže okolnosti, i više od prirodnih ubojica. Usprkos nadzoru, našim zaštitama. Ti mali crvi pojest će moju odjeću, tvoje vratnice, moje knjige (mrtvu prirodu). Skriveni u organizmu tijela, u krvotoku žilja, stabla, u bolesnom godu, i u mom stroju. Brišu pamćenje, razmnažaju se nekontrolirano. Novi svjetovi, nove bolesti.

* * *

Otok svjetlonosca sijača pamti zmijskog Boga
što vlada početkom i krajem skladom svijeta

Otok smiraja između nas i staza lutanja
Preostatak raja

Samoća
tijela ribe
ribe zvijezde
zvijezda tijela
postaju mi vlastitim

* * *

Mogu li ti pružiti sliku otoka, svoju vlastitu, prekriti njome onu opću koju svi imaju, prihvaćajući je kao jedinu pravu, razbiti staklo zamućeno brojnim pogledima, uzdasima, intimnim ispovijestima, izdići potopljenu moju Gospu od Otoka, dom prema suncu, svjetlosti.

Ako se i ne dogodi susret, čekajući na nj svak u svome svijetu, događa se čudo, vrijedno šutnje i čekanja. Neispisane stranice pune su. Žena, riba i zvijezda nastanjuju njihov prostor prije riječi.

Oko sebe tražila sam živu dušu. Oduvijek me privlačilo ono teško, materijalno, tjelesno, zemljano. U kojem sam svojim korijenjem, žiljem. U srcu prošlosti. Kao i ti. Na drugi način. Ja ženski, doživljajem. Ti muškim, osvajačkim, u želji za posjedovanjem zemlje, posjeda, žene, prošlosti, temeljitošću znalca, ja neznalački, instinktivno, amaterski. Ipak, razgovaramo. Ili je i to privid? Razgovaram s tvojim iskustvom, logikom stvari, tumačenjem biti, ti s mojim čudom dodira, opipavanja, tjelesnom misli, misli kojoj je središte u srcu. Opet se danas vraća starim idejama. Čitam kako su presadili srce nekog zlikovca djetetu. Sad odrasla djevojka ima noćne more, sanja kako ubija. I drugi primjeri. Dijalog duše i tijela, razuma i mašte. Dijalektika. Sve što pokušavam, mali-veliki je svijet dodira. Kamen, zemlja, voda, nebo, svijet energije. Slobode. Ne pripadati »radnome mjestu«, struci, klanu, skupini, imati svoj broj, biti mjesto, biti »broj« — dostupan tebi, tvojim tumačenjima, izmjerama. Biti taj element od kojeg je građen i moj otok i moj svijet, i veliki svijet, priroda. Biti po sebi, čudesna kombinacija elemenata. Dobre modulacije. Tako mislim Kiteranku. Ne san nebeske harmonije. Ono kiteransko u njoj samoj. Žensko, uzbudljivo čvrste, teške forme vrata, noge. Ne apstraktnu formu. Materijaliziranu dušu lica, glave, fizionomije, ne zatvor duha. Zato nas toliko i tražite. Naše magle i sunce, kao ono nešto iza. A sve je tu, neskriveno, i u tomu i jest sva tajna. U neskrivenosti. Nemistificiranosti. Sve je na dohvat ruci. Taktilnom. Nije li i to jedan u nizu danas već pomalo iščezlih pojmova?

Pokušavam stvoriti nešto takvo kao što stvara priroda, što budi čuđenje, ushit, radost, želju. Ono što ne treba pojam, što se izražava i tumači sobom. Kao moje žene hraniteljice. Kao more, kao vatra, toplina života. Kao djevojke na mom otoku, žive skulptorove želje. I ona prva koju vidješe kako izranja iz mora, duše svijeta. Kako materijalnim izraziti i ono nematerijalno, svjetlost u koju se preobrazuje kap vode, kako minimalnim sredstvima postići maksimum izraza? *Horror pleni*. Ono što uspijeva dječjem crtežu koji zapisuje nekonvencionalni, nevidljiv kut ruba usne, ikonu glave u jednoj liniji, kretnju u letu. Moje imaginarne stvarne izložbe portreta. Zanimaju li tebe avanture čitanja u obrnutim smjerovima, na poštujući red, slijed, pravila, zaboravljajući gramatiku, otpočeti ni od kuda, završiti u pola retka, ne zanimajući se za priču, prateći slobodan tok riječi. Kao što ja čitam more, oblake. Baveći se tragovima. Čitav život. I sama na tragu nekog koji me želi upoznati, istražiti. Znak, trag neke davnašnje. I čitav je svijet samo jedan preostao trag nekog iščezloga svijeta, i mi nekih davnih trag. Sve utječe u jednu putanju.

Stolica u kojoj sanjam neka druga mjesta, novine koje listam, tražeći neke stare datume, tako naprosto, bez određena razloga, čaša kojoj se ne vidi dno od prašine, okrhnuti tanjuri, zdjela, stara odjeća moga oca, poluotvorene škrinje u koju padaju iglice bora, dijelici rastavljenih kotača, odložen alat za premazivanje bolesnih izraslina maslina; promatraju me. Stvari ulaze same u moj svijet. Učim gledati. Sačuvati toplinu tijela koja

su bila njihovi vlasnici, leđa, ruku, stabla, bicikla, zadržati im oblik. Stran mi je izraz »mrtva priroda«. Najljepša među njima ona je s ručnikom, kistom i torbom na vratima ormara, jednog Nizozemca iz 17. stoljeća. Razmišljam često, gledajući je u sjećanju, točnu, svaki detalj, o elementima ove slike-predmeta, mimezisu zbilje, o silini slikareve tenzije, na tragu govora o slikarevu činu. Na tragu. Ne mogu reći kako na mene djeluje ta mrtva priroda, što točno doživljavam. Sva je zagonetna u svojoj otvorenosti. Kao pred obrednom svetkovinom, ispunjena blizinom svetih predmeta, njihovim djelovanjem na moj svakodnevni život. Tako bi imao djelovati oltar moje Gospe od Otoka. Neposredno, magično, misterijem životnosti. Težine križa na leđima poklekljih molitelja. Oka Raspetoga koji ih ispraća i sljedećeg jutra i noću u njihovim domovima, i za mraka kad se samo čuje vjetar u granama visokih stabala. Gdje je granica između vidljivog i nevidljivog, vizije i fizički prisutnog, Kythere i moje vizije Kitere? Tvoje Kythere? Što vidimo? Što si ti vidio? Hraniš zagonetnost zagonetke. Sviramo četveroručno.

Zemlja koju spominješ, kraj puta, i meni samoj je nepoznata. Izbjegavam riječi, nemam vremena, puna briga za život ovdje, ljudi kojih je sve manje. Jedni odlaze od bolesti, drugi od sjete, treći od besparice. Ljudi o kojima piše tvoj elegičar, više su od riječi, papirnati, negoli životni. Bar kako ih preko tebe vidim. Postoje li uopće takvi? Jesmo li mi takvi kakve nas vide drugi? Obmana, obmana, najljepši moj dar, moje ruke nisu tlapnja, ispucale, grube, ne mazne. Od kamena, drveta, vatre.

Moj svijet od zemlje i mora, središte energije. Unutarnja toplina. Život duša. Mog vrta, mora, voda, duša svijeta. Tijelom ulazim u grmlje morsko, u valove koralja, gleda me oko ribe, nijemo, predmeti na obali doplavljeni tko zna otkuda. S prozora moje kuće-studija promatram lice vremena, razgovaram bez riječi s nepoznatim, nalik na šutljiv razgovor s Bogom u maloj seoskoj crkvi. S očuvanim svetim tijelima. I pričama o njihovoj moći. Za rujanskih mjesečina maleni prostor poprima velike dimenzije, šire se zidovi. Susret s nepoznatim događao se i za dana kad su se događale nesreće, kad je zvonilo za pogreb ili za blagdana, za novorođenče. Za svršetak nerodice. Vidjela sam tada u njihovim očima šutljivo oko sv. Petra. Svevideće, sveprisutno. Svome vrtu, umjesto djeci, pričala bih priče.

Moje su probleme skrivali bokovi žena, trava u očekivanju kiša, uništena zrna pod ledenom kišom. Moji ratnici, kopači, neplodne utrobe. Jedno vrijeme potpuno zaokupljena glasnim, agresivnim vitalitetom, ništa drugo nisam zamjećivala, opsjednuta animalnošću, vrt se punio falusnim oblicima, licima pramajki iskrivljenih u grču ljubavnih žrtvenih rituala, smrti i rađanja. Pod mojim su se rukama rastvarali, uvijali oblici, nepoznata ih je sila podizala na mene, silovito do nožnog zgloba, u ramenu, noćima poslije dugo ne bih mogla zaspati od bolova. Nije to bilo od artritisa, kako su govorili liječnici, nego od nje, te čudesne prirode, okoliša, zemlje. Osjećala sam se kao njena zamisao, slijedeći naprosto taj mehanizam, zajednički svemu, silu, zajedničku meni i mojim ratnicima, onomu što sam ja i onomu što pretvaram u oblik. Mislila sam da je to ono što mogu svi razumjeti, tu snagu koja se širi svijetom u svim svojim oblicima. Ali nisu svi posjedovali moć

odgonetanja tog simboličkog poretka, zajedničkog mome tijelu i bilju, vodi, moru, tuđi fetišizmu pogleda. Zamišljala sam kojim su željama bili vođeni umjetnici davnih stoljeća pri dekoriranju vrtnih lođa ljetnikovaca, je li to bio bijeg od zala vijeka, odmak u prizore sretnih otoka, ili živa snaga htijenja. Konačno mislim da je to jedan neriješeni ostatak tajne: je li sve u prirodi ili u tijelu, smatram pogrešnim pitanjem. Posebice sada, u času dok to ispisujem kad padaju sjene i postaju modre, padaju u moju dušu, smirujući nemire i umore. Prodirući do vječnog korijenja biljki mog ubavog vrta. Dio sam te modro-ljubičaste sjene. Ništa ne moram znati. Trebala sam smišljati publiku za svoje snove. Djecu za bajke. Otok su napuštali postepeno njegovi stanovnici. Znaš li kako je nama, ženama? U osami, sa snovima, pod teretom zemlje, crvene, suhe, stisnute utrobe, licem mirnim u očaju, vedrim. Oko mojih zemaljskih Venera još se jedino okupljaju stranci, nezainteresirani za duh i misao, za religiju bez bigotnih vjernika. Moje male figurice, ne za muzeje ili kolekcionare, ne, za moje džepne galerije sjećanja, »uradi sam« za čas kratit. Susrećeš li ženu-dijete na svojim putovanjima? Smišljaš li i ti bajke, priče za svoju djecu, postajući večernji pisac iz zabave, videći kako te pred san pažljivo slušaju, neumorno tražeći svakodnevno nove priče, pustolovine, najozbiljnija i najoštrija tvoja kritika, ne daju se obmanuti, ne nasjedaju na plitku dosjetku, pokazuješ li ikom djela svoje male radionice snova? Ja ih izlažem na otvorenom, pod nebom, bez želje da budu izložci, ne, ne tako... Onako kako je to htio veliki majstor umjetnik današnjice, moje i tvoje, da ulica postane muzejem, izložbenim prostorom, da svaki čovjek bude umjetnikom... zaokupljen idejom estetičke vizije svijeta, prihvaćajući samo čudesno, falsificirajući istinu, ne, gledajući onu drugu, nevidljivu, opis nevidljivog svijeta, nalik spisima starih srednjovjekovnih opata, memorijalista, savijenih leđa nad ljetopisima i kronikama, poviješću ekspedicija i osvajanja, kroničara starih ratova. Moja je zemlja ubilježena u svih starih kartografa. S njenim pričama, bajkama, vladarima, simbolima. Danas ispražnjena. Anđeli, svjetlosna bića, nebeski vjesnici, čuvari duša, zaboravljeni su pojmovi, bića koja gore i oni drugi, puni mudrosti, anđeli nebeski i anđeli smrti još su preostali u sanjama romanopisaca.

Sile ahrimanske opet ravnaaju svijetom podijeljenim na polutke dobra i zla. Oduvijek. Na zamke i procese. Izloženi blijedom svjetlu anđela, znaš, poznati Kafkin anđeo koji se spušta sa stropa njegove sobe, u polumraku, u velima i zlatu, s mačem u ruci. Tu sliku iz njegova dnevnika ne zaboravljam od davnih dana, i da sam sve drugo i zaboravila, ta slika jedne sobe čije je zidove i dijelove sve proučio, baš kao i ja ovdje, u svojoj kući-radionici čuda, hodajući i premjeravajući je uzduž i poprijeko, jedino moje putovanje. U zemlju glasova i šumova, malih noćnih nakaza koje me još uvijek plaše, u zone svjetla i sjene. Predmeti postaju živa bića, mijenjajući mjesta, slike sele u neočekivane položaje, izlaze iz okvira, zakoračujući u prazninu, odvajajući se od zidova. Iskrcavanja s Kiteru, o tomu je riječ, ne, kako pišu, pogrešno, ukrcavanje na Kiteru. Ostarjeli je slikar proputovao svojom Kiterom, završio svoja putovanja. Otud oni čeznutljivi pogledi unatrag, na oproštaj, žal za ostavljenom ljepotom. A sve je još tu. U nama. Zauvijek. Za svagda. Za one koji će doći poslije. I ljubav, ta neizmerna, nesaopćiva ljubav za bijelu svjetlost, srebrnkastu drhtavu liniju na njegovu platnu, što opisuje prvu tjelesnu formu, formu

materije prvostvorene što se umnaža u beskonačnost. Ovdje rođene. Za dugih protjecanja sati, plavih brežuljaka vala boje kobalta, sivih očiju ribara, ostarjelih na buri, bez potomaka, poludjelih udovica i sunca, sunca iznad svega. Sjedim u zlatnoj sjeni, umornih ruku, onemoćala vida. A opet vidim tako jasno i čisto slike svojih sanja, kao naslikane na platnu, ili neke slike budućeg vremena koje čekaju svog Watteaüa, svoju novu Kytheru. Ma što? Anti Kytheru. Ni moju ni tvoju. Izlazak iz vremena Kythere? Ili nov povratak u pravu zavičajnost u kojoj iščezavaju lice, likovi, ljupki pogled, zagrljaj, sreća, a preostaje tek jedna velika svjetlost, sjajna površina unutarnje dubine, lišena pripovjedne povijesti, mreže značenja, tumačenja. Takav je Spallettijev »Put na Kytheru« — od koje je preostalo tek ime, fotografski, deziluzionistički pejzaž sobe bez lica, intime, ispunjene snježnoblijedom svjetlošću što prodire s prozora, padajući na raskošni stari svijećnjak. Ne onaj Kafkin s anđelom, ni gorući anđeo Helnweinov. Na plavičaste moderne vrčeve što asociraju na plastiku. Svjetlost čije zrake usmjeravam s mojih svjetionika u srce promatrača. Mogu li to?

To nije soba u kojoj netko boravi, diše, živi, radi. To je adresa jedinog domaćina, samoće, tihe melankolije, bez tuge i sjećanja, jer je sjećanje izvor tuga. Tu kraljuje mitska sreća, blaženstvo za svece i mudrace jedino moguće. Putujem jednom sobom. Antiputovanje. Do nove Kythere. Bez putnika, turista skupe odjeće, iskustva, bez vremena. Zato je posvud prisutna s njom i stara božica Slučaja, Sudbine što kao sjena svjetlost prati čovjeka na njegovu putu, bez prtljaga, kovčega, posljednji drveni kovčeg u kojem spuštaju tijela mojih otočana, po posljednji put, u zemlju ili u valove, oaza tišine i mira u ljudskom srcu.

Miruje alat ribički. Igllice smreka ugašene u feralima. Zidovima starog muzeja lutaju sjenke. Svjetlost iz inicijala prvih brevijara i misala. Inventar starih koža. Krhotine. Nove simbioze. Toševi kakvih još ponegdje ima na otocima. Prepunjen prostor. Pregače čipkarica. Zamišljam prazan prostor. Zid ogoljen. I takav bio bi jedino moje podneblje, rodotvorac mog formalizma. Bogata ispisana pozadina iz koje izrastam, još uvijek, pozadina ispisana nevidljivim znacima. U kičmi zdanja, luka stupovlja, crnim ustima prozora koji škrto prima danju svjetlost, uzdah stola siromaškog u blagdanjem jutru. Osmijeh neba od pogleda koje mu upućuju ovi na njegovu sliku i priliku, od želja koje se odrazuju na palubi svoda moje crkve od koje sam primila vjeru, u koju dolazim odmoriti dušu poslije naporna dana.

Mislim da je i ona ostavila ovdje svoju vječnost. Tvoja i moja Kiteranka.

(Ulomak)

ZABADANJA I ODUSTAJANJA

Zvonimir Buljević

O SNOVIMA

Ma što sanjali, ma koliko to bilo čudno, nemoguće, lijepo ili ružno, u našim snovima gotovo nikada nismo zatečeni, u njima smo kod kuće, u njima nam je na neki način sve poznato i prisno. Valjda i zato što se ponekad ponavljaju, barem u detaljima, a ponekad se nastavljaju, nadovezuju na neki davno odsanjani san. I dani često u dlaku sliče jedan drugome, zašto ne bi i snovi? Dakako, nije riječ o onim najružnijim, koji nas zateknu, iznenade, prestraše...

*

U scenografiji snova, u njihovim vidljivim slikama, bio sam uvjeren, vidimo samo neku vrst kulisa iza kojih se ne može zaviriti, što znači da su snovi zapravo jednodimenzionalni.

To, da nam snovi pakosno, zlobno i nemilosrdno govore neumoljive istine o nama, znao sam i prije, ali mi već prvi sljedeći san nakon što sam pomislio o njihovoj jednodimenzionalnosti otkrije njihove neslućene mogućnosti. Sanjao sam da stojim ispred kipa bezruke i bezglave Afrodite u sredini neke muzejske dvorane i ne usuđujem se maknuti jer sam u tome snu znao da se radi samo o snu izazvanom razmišljanjem o tehnici snova — bilo bi mi žao vidjeti kako se radi o varci, ni o čemu iza ili o nekakvoj plohi iza koje stoje letve što kip drže uspravnim... Onda mi je prišla prekrasna muzejska čuvarica, uzela me za ruku i povela oko kipa. Bio sam zgranut i posramljen — snovi su ipak u stanju dočarati trodimenzionalnost! Nekako znajući što sam pomislio, ona mi objasni (premda se nije čuo glas, znao sam što govori) kako su snovi mnogo više od toga i mnogo više od naše tobožnje stvarnosti: oni su više nego petodimenzionalni, ali još nije došlo vrijeme da te dimenzije shvatimo, ljudi još nisu toliko sazreli — budimo sretni što nam je pomoću

njih uopće dopušteno naslutiti neke istine. O čemu? O onome najvažnijem; snovi su tek početak zavirivanja iza kulisa naše još uvijek bezdimenzionalne stvarnosti.

Odjednom sam znao da je glava na uniformiranoj čuvarici, davno izgubljena glava Praksitelove Afrodite Knidske — i istog se trena sa žaljenjem probudih. Naravno, to je bio samo još jedan od snova koji se bezobrazno zavitalavao mnome; Afroditu Knidska ima glavu! Mislim da je tumačenje snova jednako uzaludan posao kao i gledanje u kavu, dlan ili zvijezde, ali sam se svejedno pitao otkud odjevena čuvarica u njemu; da je bila gola, bilo bi mi jasno!? Kako bih zbrisao zadnje tragove sna, posegnem za Titom Andronikom s noćnog ormarića i nastavim sa sinoćnim čitanjem te najkrvavije od svih Shakespeareovih tragedija, inspirirane pričama iz grčke mitologije, s tim što su događanja prenijeta u Rim; samo, nije li pretjerao kad je Laviniju (za razliku od Filomele) zamislio ne samo odrezanog jezika, nego i odrezanih ruku, što bi teško tada itko mogao preživjeti?! Pa da, Shakespeare je Laviniju vidio kao Afroditu, a navikao se vidjeti njene kipove bez ruku! Ali zašto Lavinija nije jednostavno prstima nogu ispisala u pijesku imena svojih zlotvora, nego se mučila sa štapom pridržanim zubima i batrljicama ruku? Nije li to netko loše savjetovao autora, ili je možda ipak netko drugi taj dio napisao?! Tekst na stranicama osvijetljenim noćnom lampicom počne titrati, i opet sam u onoj istoj muzejskoj dvorani, a pored mene je čuvarica sklona telepatskim porukama (možda stoga što je naslijedila glavu bez jezika). Poručila mi je ono što sam oduvijek znao: da se snovi najradije služe našim potisnutim, a u lakšim slučajevima našim zanemarenim znanjem — dakle ovo je ovdje rimska kopija Praksitelove Afrodite Knidske, a ona je ipak bez glave i ruku. Isto kao što je i Tit Andronik izvrsna kopija dviju priča iz mitologije; one o Areteju i Tijestu, te one druge, o Prokni i njenoj sestri.

Koliko sam toga morao sanjati da bi mi se pokazala i dokazala višedimenzionalnost snova! Po(r)uka umotana u zanimljivu ambalažu, vrijednu koliko i njen sadržaj.

*

Kada, kroz neko desetljeće ili stoljeće bude moguće snimati snove, psihijatri neće tratiti svoje i vaše vrijeme da bi vam postavili točnu i neospornu dijagnozu; samo će pregledati vašu filmsku snovoteku. Ako tada uopće bude psihijatar.

O UZROCIMA I POSLJEDICAMA

Sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća, bili smo zabezeknuti mladim turistkinjama koje su trčkarale po plažama ili se sunčale bez grudnjaka.

Uskoro je to urodilo čudnim posljedicama; danas nećete nikoga vidjeti kako se izbezumljeno zagledao u neke izvrsne dojke ili ih pokušava kriomice fotografirati... Što se zapravo dogodilo? Oštećena nam je mašta; eto, to se dogodilo!

*

Da biste razumjeli zašto se nešto dogodilo, ponekad morate prepoznati pravi motiv koji je pokrenuo događaje, a pomnjivo je skriven pod gomilom tobožnjih, naizgled logičnih motiva. Kompliciram; bolje to pokazati na barem jednom primjeru.

U *Dvanaest rimskih careva*, Svetonije kao o prvome piše o Juliju Cezaru. Što je navelo Cezara, toga inače veoma blagog čovjeka (po rimskim kriterijima), da se upusti u rizičan put osvajanja apsolutne vlasti silom oružja, čime zapravo završava republikansko razdoblje toga grada-države?

Iz cijele njegove, više nego ozbiljne biografije, čitatelja naprosto dirnu poneki podatci o njemu: recimo o već spomenutoj blagosti, zatim o ćelavosti zbog koje je svoju rijetku kosu češljao s tjemena prema čelu, a tu je i jako izražena strastvenost (Clinton mu sa svojom Monikom nije do koljena, ma koliko danas Amerikanci uvelike nastojali oponašati Rim). Cezar se na ropkinje koje su obavljale posao tajnica vjerojatno nije imao vremena ni osvrutati! Po Svetoniju, osim što se četiri puta ženio, on je zaveo niz najuglednijih žena koje su mu se našle pri... no — pri ruci. Tako je ostalo zapisano da je među njima bila (koliko se znalo) Postumija, žena Servija Sulpicija, zatim Lolija (Aula Gabinija), Tertula (Marka Krasa), a također i Mucija, žena Gneja Pompeja... Ali čini se da je više od svih ljubio Serviliju, majku brutalnog Marka Bruta. Vjerovalo se da je servilna Servilija podvodila Cezaru i svoju kćer Terciju; u ovome možemo prepoznati prave motive za njihova djelovanja. I u dosadnim provincijama, nakon bitaka u kojima bi mu dosadilo ubijanje, ubijao je dosadu petljajući se u bračne veze zatečenih i potčinjenih vladara, pa je tako među ostalima, ženu maurskog kralja, Eunoju potčinio sebi u krevetu. Dakako, najviše je volio Kleopatru. S njom je prevario sve dotadašnje ljubavnice!

Svejedno mu je ostajalo mnogo vremena za druge djelatnosti, jer mu je bavljenje ženama odnosilo najviše svakodnevnih desetak do dvadesetak minuta dnevno, a dani znaju biti očajno dugi. Tada bi ratovao ili pisao knjigu za knjigom o svome ratovanju, ili bi se bavio političkim spletkarenjem, sređivanjem sudstva, kalendarskom i agrarnom reformom, nezanimljivim vjerskim pitanjima na koja je kao vrhovni svećenik morao davati zanimljive odgovore, a tu je bilo i pokušavanje sređivanja jednako nejasne i tajanstvene rimske financijske administracije, što mu je pomoglo da je na mnogo uspješniji način uvede u Španjolsku.

Postoje pouzdani podatci o njegovoj blagosti, izuzetno humanim postupcima, neuobičajenim za ono vrijeme (a u sličnim situacijama i za ovo). Jednom su ga zarobili gusari kojima se zakleo da će zbog toga biti pribijeni na križ. Kad su uhvaćeni, obećanje nije mogao prekršiti, ali ih je zbog svoje začudne blagosti dao zaklati prije izvršenja teške kazne dugim umiranjem na križu. Slično je bilo i s njegovim tajnikom koji je njegovim neprijateljima ponudio da će ga otrovati; kaznio ga je samo jednostavnom smrću, jer ga je ipak nekako morao kazniti. Otrplike kao opomena kako to što je pokušao nikako nije u redu.

A ćelavost... Aha, tu smo! Da nije bio ćelav, Cezar bi se zaustavio mnogo prije, zadovoljio s mnogo manje, a Rim bi ostao republika! Spadao je među one ćelavce koji

drže da ih ćelavost obilježava, odaje, sramoti, ćini nevrijednima u oćima svih do kojih im je stalo — osim kod onih koji su takoćer ćelavi. Shakespeareov Cezar govori hrvatski Mark Antoniju u prijevodu Mate Marasa:

*Nek oko mene debeli ljudi budu,
Ljudi glatkoglavi, i koji spiju obnoć.
Taj Kasije je mršava i gladna lika;
Previše misli: opasni takvi su ljudi.*

Mane, kao pretjeranu mršavost, visinu, prenizak rast, grbavost, hromost, ogroman nos, mucavost, klempave uši, razrokost ili kratkovidnost i pripadanje ekstremnoj ljevici, nemoguće je sakriti, ali ćelavost se ipak nekako moće. Cezar je znao da ćešljanje kose prebacivanjem naprijed neće dugo trajati, jer je svakog jutra na jastuku imao prilike vidjeti po nekoliko dlaka koje su odustale. Za vlasulju nije htio ćuti — spala bi mu i obrukala ga u najdelikatnijim situacijama, a sve su njegove situacije bile delikatne. Jedini pravi naćin skrivanja ćelavosti bio je, po Cezarovom mišljenju, lovorov vijenac na koji je imao pravo u nekim trijumfima, ali samo za njihovog trajanja. Kad mu je napokon uspjelo definitivno se nametnuti narodu i Senatu, nijednu poćast nije tako rado primio i njome se koristio kao pravom da uvijek smije nositi lovorov vijenac!

I August je uzimao ono što Cezaru pripada, odnosno ono što mu se htjelo, a htjelo mu se silovati inaće netaknute djevojke, pa se nije odricao toga najmilijeg sporta ni kada se oženio. Djevice su mu pribavljali zadućeni za zabavu, a zdušno im je pomagala i njegova žena, pokazujući puno razumijevanje za takve mućeve ćeljice.

Ćivjeli su dugo u jednoj od najskladnijih braćnih veza toga vremena. Umirući u njenom toplom zagrljaju, proćaptao je zadnje rijeći:

— Livijo, ćivi u sjećanju na nać brak — zbogom!

Ovo je moćda najćirljiviji i najzbućljiviji oproćtaj nekog muća s ljubljenom ćenom koji nikoga normalnog neće ostaviti ravnodućnim, posebno kad se zna da mu je ona podmetnula otrov.

GUTENBERGOV SLUGA

Svijet je zaćao u duboku starost — od roćenja Isusa Krista proćlo je više od tisuććetiristoćezdeset godina, i strah od definitivnog kraja koji će nesumnjivo uslijediti prvoga dana ćesnaestog stoljeća, sve se jaće uvlaćio u kosti praznovjernih vjernika; one je najrazumnije tješila samo ćinjenica da će umrijeti na vrijeme, te da neće doćivjeti grozote Velikog Kraja, ali su mnogi neodgovorni mladići, gotovo joć djeca, grijani nejasnim nadama da ne kaćem grješnom radoznaloću i stanovitom zlobom, pripremali dostojan doćek toga trenutka, namjeravajući u zadnjoj godini sebi priućtiti sve što im je do tada bilo uskraćeno.

Ova priča počinje dvadeset i pet godina prije toga, ali ne u Mainzu, što bi bilo normalno pretpostaviti, već u Strasbourgu. Ali pomalo, usporimo.

U Strasbourgu je tih godina više bio viđan Gutenbergov čudni sluga, nego njegov marljivi gazda koji je rijetko izlazio iz kuće, zapravo iz radionice prepune kojekakvih alata, neobičnih naprava i predmeta što ih je popravljao ili izrađivao. Sluga je do kasno u noć sređivao radionicu, odvajao veće komade razbijenih ogledala, meo, odnosio u smeće hrpe loše otisnutih reprodukcija i kojekakvih drugih otpadaka, a kada bi sve obavio i zaključao brave i katance na vratima (dragulje što ih je toga dana brusio, a čime se sve manje bavio, gazda je noću držao pod jastukom), redovno je ostajao barem još pola sata svake večeri razgledajući gazdine uradke, ali i strojeve i alate, pri čemu bi se najradije i najdulje vrzmao oko posude za lijevanje metala i nove preše za uzimanje otisaka s drvoreza, što je bila nedavno otkrivena tehnika, ali je malo tko to znao raditi, a za izradu kojih je Gutenberg sve češće rabio skupi alat za brušenje dijamanata. Gazda je ponešto radio za redovnike koji su u skriptorijima svojih samostana cijeloga života prepisivali svete i ostale dopuštene knjige, ponekad vodeći tamo i slugu da mu nosi otiskane reprodukcije. Slugi bi se tada ponovno vratio smiješak koji s njegovog neobičnog lica nije nestajao dok je god netko bio u blizini — ali se taj smiješak uvelike razlikovao od onog uobičajenog: u njemu se mogla vidjeti iskrena veselost, pa čak i sjenka podrugljivosti, koja se pojavljivala i u iskričavim kosim očima pod (valjda od začuđenosti) visoko podignutim obrvama. Vrzmajući se u kasnim satima po radionici, nekoliko bi minuta zamišljeno, a ponekad zbunjeno, čupkao vrh svoga perčina, dok ne bi zijevnuo, rezignirano odmahnuo rukom i otišao spavati. A ono što je on sanjao, nitko u Europi ne bi mogao razumjeti, kao što ga ne bi mogli razumjeti da progovori na svome jeziku — jedinom jeziku koji je znao govoriti. S vremenom je shvatio što mu naređuju, ali nakon što su ismijali njegov jedini pokušaj da nešto kaže, više nikada nije ni pokušao izgovoriti bilo koju riječ njihovog nemogućeg jezika.

Pitajući se jedne večeri kog je vruga gazda danas cijelo vrijeme radio, pa iza njega nije ostalo nikakvog smeća, sjeo je na još toplu stolicu uz stol na kojem je bila izlivena jedna ploča s ugraviranim slovima, prepisanim iz knjige otvorene na toj stranici. Naravno — to je to! Ali to još uvijek nije ono što treba.

Nakon mjesec dana u ladici se stola skupilo desetak takvih ploča veličine stranice knjige, zbog grešaka pri urezivanju zaderanih s dvije prekrížene linije, što je značilo da su namijenjene pretapanju. Tu se Gutenbergov Kinez jednostavno nije mogao svladati: uzeo je škare za rezanje lima i s jedne od njih počeo izrezivati slovo po slovo!

... Sljedećih je godina Kinez, za kojeg nitko osim Gutenberga nije znao odakle je, ni kakvim znanjima raspolaže, bio sve manje sluga, a sve više radnik u radionici u kojoj se odavno prestalo brusiti dragulje i raditi na ogledalima da bi se uskoro proslavila kao prva tiskara na svijetu. Kinez se smješkao, i sve rjeđe skrštenih ruku klanjao svim radoznalim posjetiteljima — ruke su mu bile prezaposlene!

Gutenbergov sluga: Oni pojma nemaju da je ovo godina majmuna, pojma nemaju o *Proljeću i jeseni Ly Bu Vea*, a kako bi, kada i koliko njih moglo biti upoznato kad su ostali na kretenskom načinu rukom prepisivanih knjiga. Ili to možda čine zbog lakše kontrole, cenzure?

Kineski kovač Pi-Sheng već sredinom (europskog) jedanaestog stoljeća izrađuje od pečene gline pomične znakove (ideograme).

U četrnaestom stoljeću tiska se u Japanu i Koreji lijevanim metalnim znakovima.

I u Europi ksilografija ili drvorez pret2hodi tiskanju pomoću metalnog predloška.

Uz rukopisnu se knjigu u XV. stoljeću polako udomaćuje i drvorezna, a uskoro se počinju osim na olovu ugraviranih slika, reproducirati i cijele stranice teksta.

Gutenberg (sa svojim slugom) prvi slaže slog od lijevanih slova, otiskujući ga drvenom prešom.

ZUBI

Sveta Apolonijo, moli za nas zubobolnike!

K zubaru se ili žuri ili uopće ne ide.

Karikatura: pokušavajući iščupati zub, zubar izvuče pacijentu lubanju!

Nekim ljudima urođena suzdržljivost dopušta samo smiješak. Ili je u pitanju krezubost?!

Imam veselu zubaricu, uvijek dobro raspoloženu. Priča mi o ratnicima koji su se tresli od straha prije nego će primiti injekciju, o mladiću kojem je zvuk bušilice toliko mrzak, toliko nepodnošljiv, da čim sjedne na zubarsku stolicu, stavlja slušalice i uključuje radio, govori o skrivanju krezubosti brkovima i bradom. Jednom se sa svojom pomoćnicom složila da ljudi svjetlijih očiju začudo imaju žuće zube.

Izabrao sam zubaricu do koje mi treba pola sata hoda; uživam se dugo vraćati kući.

Zubaru se išlo tek kada bi jačina bola nadvladala jačinu straha od zubara ili kad bi ti glava došla kao lubenica.

Mrsko gomilanje strahova; ružno sjećanje na bolno bušenje prednjeg gornjeg zuba što satima izaziva muku, ostaje zauvijek u sjećanju... Pamtimo one davne debele igle, bušilice pokretane nogom kao šivaće mašine...

Prekrasan dan, smijemo se za ručkom, šalimo, pijemo, poslijepodne ćemo na kupanje, uvečer u kino — a onda mi se smijeh smrzne, jer sam ulovio ženin pogled na načeti zub:

— A kada ti misliš zubaru?

K vragu i more, i piće, i kupanje, i kino!

Strah od ogledala, od svakog spominjanja zubiju. Svrđlo upamćenih detalja iz filmova, čitanja, razgovora; engleski dokumentarni film u kojem arheolog, držeći neku lubanju poput onog grobara iz Hamleta, pokazuje pukotinu na gornjoj vilici i objašnjava:

— Ovdje se radi o kosturu muškarca koji nije imao više od dvadeset četiri godine kad je umro, a ova pukotina u gornjoj vilici i krhotina zuba, govori o najvjerojatnijem razlogu njegove rane smrti.

Epizoda iz drugog filma, također engleskog, snimljenog (čini mi se) po novelama Archibalda Cronina. Dolazi žena u ordinaciju kod starog liječnika zbog teškoća s kralježnicom, a on je šalje zubaru. Ona se čudi, kaže da njeni bolovi nemaju veze sa zubima, a on će ljutito, upirući prstom u svoju uokvirenu diplomu na zidu:

— Gospođo, ako vi mislite da se do ove diplome dolazi tek tako, izvolite se sami liječiti!

Optimistička epizoda iz poznatog mađarskog povijesnog romana: vitez se sprema za svakodnevni izlaz iz grada i borbu s Turcima, ali je neraspoložen jer od zubobolje cijele noći nije oka sklopio. Vraća se nasmijan, premda mu je lice obliveno krvlju — neki ga je Turčin zahvatio buzdovanom i izbio mu zub koji ga je bolio.

Kad je god kraljici Elizabeti trebalo vaditi zub, zubar bi pred njom izvadio jedan zdravi zub njenom prvom ministru, koji bi to morao šutke podnijeti kako bi je barem malo umirio.

Zatim Thomas Mann u Tonio Krögeru ili Buddenbrookovima, više nisam siguran: nekome je iz obitelji izvađen kutnjak, pa istog dana umre.

A jedan moj prijatelj nikada nije htio proći ulicom u kojoj je bila velika ambulanta i ortodontija. Tvrdio je da more i sunce liječe sve i da su tvrdnje o pogubnom djelovanju zubi na srce, zglobove i bubrege najobičnija glupost koju su izmislili zubari da bi privukli pacijente.

Možda me najviše posramio prijatelj, pomorac na stranim brodovima koji bi svaki put prije višemjesečnog navigavanja odlazio zubaru da ga slučajno ne zateče nešto na moru.

*

Proučavajući kosti, arheolozi su otkrili postojanje karijesa i kod australopiteka. Premda u daleko manjoj mjeri nego sada, jer nisu mogli svraćati u slastičarnice niti su se u kući pretrpavali kolačima i bombonima. U povijesti se pojava karijesa događala kao neka vrsta socijalne pravde jer je bila mnogo češća kod bogatih nego siromašnih osim kod mikenske aristokracije, ali se taj izuzetak pripisuje njihovim nasljednim osobinama — kako kažu povjesničari. Dok je u Europi iz srednjeg kamenog doba bilo sedam posto pokvarenih zubi, u Grčkoj je klasičnog doba na šest karioznih od stotinu promatranih zubi. Čitajte Grmeka. Kako je tek Grcima bilo ići zubaru?!

Valjda kao i onom četverogodišnjem mališanu koji je u dvorištu zavapio držeći se za lice:

— Bako, ne mogu više, baci me u bunar!

O PACIFIZMU

Ili mirenje sa svakim zlom, ali i žalosna i uzaludna po(r)uka o neodupiranju napadaču. Ipak, nadajmo se prevlasti pacifizma u velikim silama i nekim prgavim malima. Što bi pripomoglo da prestanu ratovi. Ali se dotle pripazimo. Jer...

Često se samo ratovanjem osigurava mir.

Pacifizma u prirodi nema; ima straha, ima opasnosti, ima opreznosti i ima bezbroj načina da bi se obranilo i preživjelo. Rat je uglavnom osvajanje i bježanje da bi se preživjelo, a ne bježi se uvijek iz kukavičluka, ili barem ne samo zato — ponekad se bježi da biste se vratili čim dođete k sebi i ojačate.

Dobro, životinje, za razliku od ljudi, rijetko napadaju sebi srodne, a u ljudskom smislu ne ratuju nikada što zapravo demantira misao Erazma Rotterdamskog kako nešto okrutno kao rat više pristaje zvijerima, nego ljudima. Životinjama nije ni na kraj pameti nepotrebno se ozljeđivati u tučnjavama osim ako netko nepozvan ne prodre na njihovo označeno područje, osim kada drugi posegnu za njegovom ženkom, osim kada su vođi ugrožene povlastice što ih donosi vodstvo u čoporu, osim kada ih zateknu u kakvoj drugoj otimačini, osim kada štite svoju mladunčad i dakako osim kada štite sami sebe i osim još nekoliko tih *osim* koji mi trenutno ne padaju na pamet. Zahvaljujući televiziji, sada o životinjama znamo više nego ikada prije. Tako imamo prilike vidjeti da se ženke u sukobima mužjaka ponašaju izrazito pacifistički, jedva čekajući da jedan od njih konačno pobijedi i posveti se pravome poslu, nakon što poraženi podvije rep i pametno zbríše.

Vegetarijanci su vjerojatno najbliži pravome pacifizmu, premda se neke od mislećih biljaka sigurno s tim ne bi složile. Možete li zamisliti mesara koji propovijeda vegetarijanstvo?! Ja mogu, mogu svašta zamisliti. Još za vrijeme onog blesavog komunizma, dođu nam jednoga dana djeca iz škole i kažu da više neće jesti meso, jer im je učiteljica rekla da su svi veliki i genijalni ljudi vegetarijanci. Spomenuo sam da je i Hitler bio vegetarijanac, što su one sutradan prenijele učiteljici koja ih nakon toga više nije gnjavila s vegetarijanstvom. Inače, svaka čast svemu što ljudi izmisle; da nema biljoždera, planet bi ugušilo zelenilo, a da nema mesoždera, preplavilo bi ga meso. Primjer su bili bizoni u Sjevernoj Americi, prije nego su s njima bijelci počeli puniti konzerve ili raditi za kožarsku industriju.

Mogu razumjeti ljubav prema životinjama. Čuo sam kako jedan priča da je postao vegetarijanac zbog traume koju je doživio videći kako peku janje s kojim se tjednima prije toga igrao. Nečije su pak traume bile posljedica nedostatka mesa u djetinjstvu — jelo se repu, tikve, nezačinjen kupus ili suhe biže: »Što ćeš sinko, rat je!« To zna biti dobar razlog za pacifizam.

Što bi o pacifizmu rekli orlovi, tigrovi, vukovi, jastrebovi, virusi, bakterije, krokodili, zmije, gušteri, biljke mesožderke... i ne samo mesožderke, jer i mnoge druge biljke, gotovo sve, znaju biti vrlo ratoborne u borbi za opstanak. Borovi onemogućuju da ispod njih raste bilo što.

Uši, buhe, stjenice, crvi, štakori, mačke, tarantele, morski psi, piranje; zapravo sve što živi u vodama i morima, ponaša se slično kao sve što živi na kopnu ili u zraku.

Pacifizam, vegetarijanstvo! Ma hajte, molim vas. Razoružanje? — Kao da tigrovi pristanu da im povade zube, da se zmije odreknu otrova, rogata životinja rogova. Lavice žive dok im se ne istroše zubi, negdje do petnaeste godine (valjda je tako bilo i s ljudima dok nisu izmislili zubala i zubare), pet godina dulje od mužjaka koji odlaze prije iz drugih razloga. Kažu za labudove da žive oko sto godina, pa ispada kako se baš i ne isplati biti životinjski car.

Neodupiranje agresiji?

Što bi bilo da se Finci nisu oduprli Rusima (ostali bi bez Finske, ne samo bez Karelje), Amerikanci Japancima, Rusi Nijemcima, a prije Francuzima, da se Grci svojedobno nisu obranili od Perzijanaca, da Poljaci i Austrijanci nisu izdržali pred Turcima u Beču, da Petar Veliki nije porazio Švede, Aleksandar Nevski Švede i Nijemce ili da su Đingis Kan i Aleksandar Veliki bili pacifisti ili kako bi danas izgledala Europa da su Turci pobijedili na Lepantu?!

Oni koji narod navedu da prihvati okupaciju bez otpora iz bilo kojih razloga, zapravo su kvislinzi.

Doduše, čak je i kod izrazito imperijalističkih država kakav je bio Rim, bila dosta razvijena želja za mirom, što je jedan njihov pametan pacifist zgodno sazeo u jednoj rečenici. *Si vis pacem, para bellum* — Želiš li mir, spremaj se za rat!

Ne treba biti pacifist da bismo shvatili koliko je rat grozan, ali što kad se suočimo s njegovom neizbježnošću?! Ima priča kako je neki tip u upravo osvojenom gradu napisao na vratima: Ja sam pacifist! Njega su okupatorski ratnici prvoga ubili. Možda i njegovi. Svejedno.

Kad se napokon promijene neka ambiciozna ljudska društva, vrlo je zabavno čitati ono što su propovijedali njihovi znanstvenici. Kako takva društva u pravilu nastaju ratom, onda u načelu ona nisu protiv rata, nego ukazuju na ispravnost jednog ratovanja i neispravnost i nepoželjnost ratova koji ih ugrožavaju. Tako možete u njihovoj, marksističkoj (>naprednoj<) enciklopediji naučiti da su seljački ratovi, ratovi protiv feudalizma i uopće revolucionarni, odnosno klasni ratovi bili povijesno progresivni, što slijedeći tu logiku koje su se uostalom prilično strogo držali, znači da su eventualni pacifisti u takvim ratovima bili povijesno nazadni, odnosno neprijatelji naroda i svakog progresa, pa se smatralo normalnim i prijeko potrebnim strijeljati ih, obično i bez prijekog suda. Takva su ih strijeljanja definitivno pacificirala. Uostalom, rat iza sebe ostavlja milijune tako pacificiranih, milijune vrlo smirenih leševa.

Kad danas intervjuirate vojnike velikih sila po kasarnama ili mornare i pilote po golemim nosačima zrakoplova — ispada da su svi pacifisti. Dakako, pacifisti spremni na akciju u svakom trenutku kad im se naredi, ali su svi duboko uvjereni da će ono što im naredi biti apsolutno korisno za cijeli svijet, ne samo za njihovu domovinu. Takvi naravno ne pristaju ni na kakva luda suđenja za ratne zločine. Opet mudri Rimljani: *Inter arma silent leges!* Za vrijeme rata šute zakoni (ne samo muze).

Što mislite o pacifistima među ugroženim muslimanima i njihovim zaštitnicima, Nizozemcima sa znakom UN u Srebrenici ljeta 1995? Je li ih moglo biti među Hrvatima u Vukovaru, ima li pacifista među Židovima nakon svega što im se događalo u dvadesetom

stoljeću... Jesu li počinili ratni zločin logoraši daleke 1945. koji su nakon svog oslobođenja sami pobili logorske stražare koji se nisu uspjeli sakriti?

Upravo mi je sijevnula ideja za jednu pričicu znanstvene fantastike; priča o pametnoj bombi kakve su (javlja se) sve više u upotrebi. U mojoj bi priči to bila izuzetno pametna bomba s nekim usađenim voljnim elementima, koja je slušajući pilote ubrzo postala uvjerena pacifistica. Smještena na zrakoplovu jednog nosača pri gostovanju pred Monte Carlom, u sebi se smijala ljutnji mornara koji su po kockarnicama izgubili velike svote. Koristeći se njihovom nepažnjom i alkoholiziranošću, ukrala je nešto novca i opustošila prvu kockarnicu, jer joj je matematika dobitne kombinacije bila igrarija u odnosu na svu onu matematiku kojom je bila opskrbljena. Sada živi u nekoj južnoameričkoj državi, gdje je kupila jedan od najvećih nogometnih klubova, pa tako zadovoljava i neke ugrađene ratničke instinkte.

Ali dosta o pacifizmu. Čak se i Magellan prevario kad je oceanu kojim je prvi zaplovio s jugoistoka dao takvo ime. Ne samo što to uopće nije mirno more kako mu se činilo, te što je on iste godine na njemu izgubio glavu nepotrebno izazvavši urođenike, nego i zato što su se upravo na tome oceanu poslije odigrale najkrvavije pomorske bitke u povijesti ratovanja: Midway, Guadalcanal i druge. Uostalom, u Pearl Harboru, dakle na Pacifiku, Japanci su osim američkim bojnim brodovima, nanijeli još veći udarac američkom pacifizmu. To vam je tako, kad je već rat, bitke su neizbježne: rečeš li ne bitki, možda si rekao ne bitku.

A ne zaboravimo ni Heraklita: »Rat je otac svega i svemu kralj!« Ne samo ubojica svega i svemu. Nekom rat, nekom brat.

Kad su Napoleonu rekli da se neki predstavnici bune zbog najavljenih novih troškova za vojsku, začudio se i odmahnuo rukom:

— Glupost. Tko ne želi plaćati svoju vojsku, ubrzo će plaćati tuđu. Mnogo skuplju.

Napoleon se okrunio i kao svi okrunjeni ponašao se kao sam Bog — imao je u svojim rukama vlast da oslobađa i oduzima živote. Kažu da bi šetajući nakon bitke među poginulima rekao s tipičnim cinizmom čovjeka na vlasti: »Sve se to može nadoknaditi u jednoj jedinoj noći kada dođemo kući.«

PISMO

Jozefina Dautbegović

Sjećam se kao da je bilo jučer kad je iz Zenice stiglo pismo u plavoj kuverti adresirano nevještim, razvučenim rukopisom, u kojem je pisala: »Dragi moji, nemojte se sekirati, ja sam se udala. Mijat je pošten čoek, pazi me i poštiva, tako da sam dobro koje i vama želim od Boga i srca svoga. Nismo se još vjenčali ni sudbeno ni crkveno jer on ima ženu i dvoje djece on je pružni radnik ali se ne misli njima vraćati rastavljen je š njome od postelje, al nije sudski. Za sada dok ne ispane nešto bolje stanujemo u vagonu. Fajn sam ga očistila i sredila, sašila sam na ruke i firangice. Snaćemo se za početak je tako kako je, al ne brigajte kad se ljudski skućimo zvaćemo vas da nam dođete. Znae da meni nije mrsko zapeti naučila sam svašta raditi fala Bogu ne bojim se nikog posla. Sve vas voli i pozdravlja vaša Janja, naročito nevu Markovcu.«

Normalno, na pismu nije bilo adrese pošiljatelja, i da smo tetu Janju htjeli potražiti, postojala je mala vjerojatnost da je lako pronađemo. Roditelji su nekako prešutno pustili da prođe određeno vrijeme, jer su znali da će, ako bude u nevolji, jednostavno doći i oni će je opet primiti bez puno pitanja, a mi, djeca, radovat ćemo se našoj teti Janji (kako smo je oduvijek zvali), iako nam nije bila prava teta nego dalja rođakinja s bakine strane, ali toliko daleka da nam ni sama baka, koja je zbilja znala lozu do devetog koljena (»da se slučajno ne bi tko, ne daj Bože, oženio s nekim ne znajući da je rod«), nije mogla baš uvjerljivo objasniti u kojem smo srodstvu, ali je stalno ponavljala, da mi mlađi slučajno ne zaboravimo, kako je Janja sirotinja i kako nema nikoga svoga i kako je »grijota ne primiti sirotinju, jer je sirotinja svakome rod, Bog to vidi i nagradit će sevap«. Tako je teta Janja kod nas provela svoje najbolje godine. Zapravo, ne mogu tvrditi da su njoj bile baš najbolje, možda je bolje reći svoju mladost iako ni to nije sasvim točno, jer nam se kao djeci tada činilo da ona nije ni imala mladosti i da nam je došla već nekako »sparušena« i izmučena.

Nama, djeci, bilo je lijepo s tetom Janjom. I sada se sjećam koliko nam je svima nastojala ugoditi, da nam je, kad nismo htjeli jesti neko već zgotovljeno jelo za ručak, ili

bismo između dvije igre ogladnjeli, pravila palačinke, mijesila »poderane gaće«, razvijala pitu sirnicu, savijala štrudl s makom, pravila ogromna brda rumenih krafni, pa kad bismo ih zagrizli onako vruće, iz njih bi na naša nepca puhнула još vrelija para. Kako li smo ih samo brzo premetali po usnoj šupljini, držeći usta širom otvorena da se zalogaj brže ohladi, jer smo ta ljeta mislili samo na igru i na to kako što prije izići iz kuće.

Teta se kod nas zadržala toliko dugo da smo je već sasvim smatrali svojom i, kad je baka iznenada umrla, ona je jednostavno pripala nama. Rasli smo bezbrižno i zdravo i mislili kako samo nama prolaze godine, a teta Janja će ostati uvijek ista kakva je došla, zdrava, poletna, snažna. No i njoj je vrijeme odmicalo, još brže nego nama.

Jednom je mama rekla tati, kad tete nije bilo u kući, kako joj ona ne smeta, ali kako bi voljela, dok joj je vrijeme, da nađe nekog čestitog, možda i starijeg mladića, a tata je odmah pomislio kako mama već ima nekog određenog na umu. Mama ili nije imala nikoga na umu ili nije htjela reći. Prepustila je to teti Janji i slučaju.

Dotle su je dječaci iz susjedstva stalno izazivali, dobacivali joj neke pubertetske šale, spjevali čak i neke pjesme rugalice s lošom rimom, na što ona nije posebno reagirala, katkad se samo snuždila, a onda bi joj se nos malo zaokrenuo na stranu, i kao za sebe prokomentirala bi njihovo dobacivanje: »Lako je sirotinju izazivati, da ja imam svog brata ili čoecka vidili bi oni svoga sveca, vako moram trpiti. Ma šta me briga, nek pričaju, važno je meni da mene moja neva Markovca voli i njena djeca, kud će mi bolja famelija i zaštita.« A dječaci su rasli i bili sve drskiji. Sjećam se jedne od pjesmica koja je trebala tetu Janju izbaciti iz takta i uzrujati je, i zbilja su uspjeli, a pjesmica je išla poprilično ovako: »Teta Janja ni s kim se ne ganja, stara cura koja se ne fura, lice joj je od soleje masno, ko li bi je poljubio slasno.« Pjesmica je bila bezvezna, ali je ona danima držala zavrnut nos, a lice joj je izgledalo još snuždenije nego inače i nama je bilo beskrajno žao.

Tata se poslije izgalamio na te drznike, ali se nama činilo da je teta od tada počela brojati godine, onako u sebi, i zabrinula se.

Družila se s nekom djevojkom također njenih godina, ali veselom, vrcavom, koja ju je nastojala »odvući u društvo«, nagovoriti da odu u kino i na korzo, što je ona odbijala i govorila »da se dobra krava i u štali nađe«, a nama je ta usporedba bila užasno uvredljiva i čudili smo se što je teta Janja tako često i s ponosom izgovara.

Jednog proljeća popodne (roditelji su nam nekamo bili otputovali) sjedila je naša teta sa svojom prijateljicom uz davno ispijenu kavu i ova joj je iz preokrenute šalice gatala. Mi smo ulazili, izlazili, lupali vratima, galamili, na što nas je ona smirivala govoreći: »Ajte se još malo igrajte vani dok mi Beba (tako su zvali njenu prijateljicu) pogata pa ću vam poslije ispeći palačinki koliko vam srce želi.«

Teta je sjedila sa zanesenim pogledom, nije gledala ni u Bebu, niti u šalicu, a ova je sva ozbiljna, dramatično uzvikivala: »Vidi, vidi ovdje, vidiš li ovo veliko štampano slovo P, kažem ti života mi, pravo slovo P«, i vrhom žličice upirala u tamni talog na dnu šalice.

»Ma, vjerujem ti, govori dalje.«

»Imaš nekakav razgovor sa slovom P, ali se ti nešto kao nećkaš...«

»Kako se neću nećkati kad je on ko vjetar, sad ovdje, sad ondje, ne vjerujem ja baš šoferima, imaju ti oni pred svakom kafanom svoje frajle. Otkud ja znam kuda će on kad

sjedne za volan, more ići kud ga srce nosi, a ja ovdje lupam glavu i čekam. Kad ne dođe kaže da mu je pukla guma, otkazo kuplung, otišla šasija, šoferšajba, a ja ti se u to ništa ne razumim, more reći šta god oće. A đavo je, čim progovori, ja mu sve vjerujem, pa se bojim, ja sam poštena cura i kad sam tolike godine čuvala poštenje ne bi baš da me privari sad kad sam se spametovala.«

Tako smo saznali da u tetinom životu ipak postoji netko. Doduše, mama je to sigurno primijetila i prije, žene se u to razumiju, jer se teta počela dotjerivati, ništa posebno ni pretjerano, onako diskretno, ali smo i mi djeca jedno nedjeljno popodne vidjeli karmin na usnama naše tete Janje i silno se iznenadili. Još kad je obukla bijelu bluzu zaključili smo da teta nije ni stara ni sparušena, doduše nije ni neka ljepotica, ali je imala skladno tijelo, tanak struk i malo jače grudi koje je, očito, nov grudnjak još više isticao.

»Jesi li se ti to nekuda spremila, ideš nekud?« pita mama, a ona naoko mirnim glasom, dok joj rumen obuzima lice, odgovara:

»Jok, ne idem, smijem se i ja nekad ljepše obući, uostalom nedilja je, more neko banuti, a ja ko kućna pomoćnica.«

I zbilja, kasno popodne, »banuo« je susjed Pejo kao »poslom« da pita tatu ima li on »cvikcange«, treba sjeći neku žicu, svoje je dao nekome, a taj mu nije vratio. Tata mu je dao kliješta koja su se, nemam pojma zašto, tako zvala, ali susjed Pejo nije otišao iako je njegova prva rečenica bila kako »žuri« i kako je »poslom«. Na sebi je imao radnički kombinezon pun starih i novih masnih mrlja. »Oprostite što sam ovakav, sad sam ispod kamiona, nešto mi šteka pa sam ga razmontirao.«

Svi su, čak i u širem susjedstvu, znali da Pejo ima dvije strasti: kamione i žene i da se objema predaje bez ostatka. No, često je mijenjao kamione, kao što je i žene mijenjao i svi su se pitali što te žene vide na njemu. Uvijek je bio zamazan, neuredan, fizički sasvim neprivlačan, ali se za svakom okrenuo, ni jedna nije mogla proći a da joj Pejo ne kaže neku lijepu riječ. Nije to bilo dvosmisleno dobacivanje, niti uobičajen »šoferski« rječnik. Njemu su sve žene bile lijepe i u svakoj je vidio nešto što je ovu razlikovalo od druge i zapažao je točno. Svojim komplimentom upravo bi istaknuo onu osobinu za koju je dotična žena znala da je samo ona posjeduje. Bio je uvjerljiv, uporan, jednom riječju, majstor, kao što je bio i za kamione.

Tata nije baš bio sretan što je Pejo došao, a mi smo znali da to nije zbog »cvikcangi«.

I što je Pejo više odgađao odlazak, tata je postajao sve neljubazniji. Teta je, sva zažarena, petljala oko kave koja joj je na kraju pokipjela i nama je bilo jasno. Moram priznati da nije niti krišom uputila pogled u njegovu pravcu, da mu je bila stalno nekako »postrance« okrenuta, ne baš sasvim leđima, ali licem sigurno nije. »Otkud Peji ideja da dođe baš od nas tražiti cvikcange, mogao ih je uzeti od svog brata«, pitao se tata naglas gledajući u pravcu tete Janje, a ona je, iako pitanje nije bilo direktno njoj upućeno, iznenada zabrzala: »Zatrebale čoeuku, šta ima veze od koga je, kako bi bilo da nešto nama, ne daj Bože, zatreba, ko bi nam drugi prevezao nego Pejo! Šta gledaš u me«, obrecnula se na tatu, »nemam ja ništa š njime, niti sam ga zvala, nit sam mu šta obećala. Vidio si da ga nisam ni pogledala.«

I nama djeci je bilo jasno, Baš zato što ga »nije ni pogledala« ni dok je govorio, ni dok joj je vrlo otvoreno mjerkao struk i grudi, ni kad je pred njega stavljala šalicu s kavom, dok joj je ruka jedva primjetno podrhtavala, baš zato nisu »čista posla«, kako je tata kasnije definirao tu situaciju.

»Nemam ja, Janjo, ništa protiv da ti sebi nađeš momka, bilo je davno vrijeme, al nije on za našu kuću.«

Teti se svidjelo to što je tata rekao »našu kuću«, znači ona pripada nama, ali joj se očito nije svidio onaj prvi dio kad je tata rekao da »nije on za«.

»Nemam ja, Marko, ništa š njime«, gotovo je zaplakala.

»Nisam ja ni rekao da ti imaš, ali vidim da on ima neke namjere pa ti na vrijeme skrećem pažnju, jer ne bih želio da ti učini nešto na žao.«

»Nemere on meni ništa na žao učiniti«, bio je njen konačni odgovor prije nego što je otišla u svoju sobu.

Poslije toga je prvo mama napala tatu da se »ne miješa« i da »cura ima pravo sama odabrati, ako je njoj dobar, nek je kurvar, takvi su ženama najbolji«.

Onda je tata pobjesnio:

»Otkud ti znaš kakvi su najbolji, kako te nije sram pred djecom govoriti o kurvarima?!«

Mi smo pokušali spasiti stvar, zagovarajući tatu, napominjući mu, kad već »ide u službu«, da nam kupi one tehničke olovke, mekane, što se lako šilje i da je meni kajdanka sva ispisana.

»Dat ću ja vama vašeg Boga i kajdanke, prati noge i na spavanje!«

Poslije smo čuli kako je iz mamine i tatine sobe dopiralo tiho mrmljanje, znači još pričaju o teti, dobro je, tata ne više. Iz tetine sobe nije dopirao nikakav šum. Znali smo da ne spava i da sigurno onako u mraku zuri u tavanicu i plače.

Ujutro je mama, dok nam je davala doručak, tješila tetu koja se sklupčala u kutu na kuhinjskom otomanu i tako sklupčana (došla je nekako sitnija i mlađa) govorila sebi u bradu:

»Teško sirotinji, more joj svako suditi kako oće.«

Nama je tada stvarno izgledala kao oličenje sirotinje.

Meni se nešto skupilo u želucu, doručak je ostao nepojeden, »moram požuriti da ne zakasnim u školu«, ali mama nije ni čula moj izgovor jer je tješila tetu: »Reci Peji nek dođe kad Marka nema, pusti ti njega, ne misli on ozbiljno, on se samo boji jer je odgovoran za tebe«, a mi nismo znali kome bi to »Marko« morao i trebao biti »odgovoran« kad je teta naša.

Jedno predveče kad je tata bio »u službi«, pokucao je Pejo sav uparađen, okupan, u košulji bijeloj kao snijeg, s otkopčanom dugmadi na prsima. Jedva smo ga prepoznali. Kad se teta uspravila, umalo se nije onesvijestila. Upravo je bila gurnula glavu da ona »vidi svojim očima što to rerna neće, ko da pita čeka nekog gosta, pa nikako da se ispeče«.

»Ja ću paziti, iziđi ti s njim«, došapnula je mama, ali se Pejo nije dao tako lako zbuniti.

»Još se ja pitam od čega čitavo dvorište miriši, a ono moja Janja peče pitu. Jesi li je ti, janje moje, svojim rukama mijesila? Baš sam došao na vrijeme«, i uhvati tetu za ruku koju ona, kao da je stavila u vatru, munjevito povuče.

Svima je bilo jasno da Pejo neće izići s tetom »dok ne proba kakva je ona domaćica«.

Moramo priznati da smo se malo pobjegli da nam ne pojede pola pite, jer, kad je onako rumenkasta već bila izvan pećnice, oduševljeno je uskliknuo: »Oh, oh, vidi, vidi, tko bi rekao da si tako umješna! Meni treba prava žena, koja će me znati ovako dočekati kad dođem s puta.«

Budući da je teta bila nijema kao riba, oglasila se mama:

»Pravu večeru treba znati zaslužiti.«

»O, ne bojte se, gospođo, mislim da je nitko bolje od mene ne zna tako zaslužiti«, pri tom se, kako je mama kasnije promrmljala, »smješkao kurvanjski«.

Tu večer su teta i Pejo ostali tako dugo u šetnji da ih mi nismo mogli dočekati budni.

Mama joj je ostavila otključana vrata »dok nema onog vraga, nek se cura malo provede, samo radi kao rob Božji«.

Ujutro nas teta dočekala s doručkom svježim i vesela kao da je svu noć spavala, pričala je ubrzano, nepovezano, pa naglo zašutjela. Mama nije ništa pitala pred nama, a mi smo znali da će njih dvije »ženski popričati« kad mi odemo u školu.

Poslije je Pejo često navraćao »onako usput« kad je tata bio u službi, a onda su se dolasci počeli prorjeđivati, a teta je postajala sve šutljivija i kao da se smanjivala.

Često smo je znali uhvatiti kako se trza na zvuk nekog kamiona u prolazu, i sva se ukipi kad čuje kočnice. Mami je (a i nama) bilo strašno žao tete. Postala je jako rastresena, započinjala poslove, nije dovršavala, a često bi se povlačila u svoju sobu i jednostavno sjedila s prekrštenim rukama u krilu.

Sjećam se jedne izrazito tužne scene: Pejo se već dva mjeseca nije pojavljivao, ručali smo, ona je uzela na silu nekoliko žlica, a onda se zamislila i naslonila žlicu na sljepoočnicu pa joj se juha cijedila niz ruku do lakta i na stolnjak, a jedan se opuštenu pramen kose zalijepio za žlicu i činilo se kako je mogla u tom skamenjenom položaju ostati čitavu vječnost da mama nije, kao tobože na nas, povikala:

»Juha se mora pojesti do kraja«! Teta je odgurnula tanjur:

»Nemoj se ljutiti nevo (uvijek je tako zvala mamu) ja stvarno nešto ne mogu, ufatila me sandžija preko prsa pa ne mogu gutati.«

»To ja djeci, ti ne moraš, nećeš više rasti, šta te briga«, pokušavala se mama nježno našaliti. Teta Janja se osmjehivala na silu.

Onda se jedne večeri, kad je strašno padala kiša, na vratima iznenada stvorio Pejo kad ga je već i teta, čini mi se, bila prestala čekati.

»Janjo«, pozvao je tetu, »iziđi da popričamo.«

»Kud ću na tu kišu«, sabrano je odgovorila.

Mama joj je dala kišobran i gotovo je izgurala van.

Stajala je skupljena kao vrabac ispod nadstrešnice, kosa joj se od vlage opustila pa joj je razdjeljak bio još rjeđi. On je držao kišobran nadnoseći se nad nju, nešto joj objašnjavao, mahao slobodnom rukom, pokušavao je prigrliti. Ona se odmicala sasvim

izvan kišobrana (mama nas je tjerala s prozora pa i sama izvirivala povremeno), motala rub kecelje, gledala preda se, mimo njega, odmahivala glavom, nečkala se, otresala kišne kapi s rukava i, kad smo najmanje očekivali, ušla u kuću otvorenog kišobrana s kojeg je curila voda.

Isprsil se kao vojnik i izjavila:

»Nevo, jel da sam dobro postupila što sam ga ostavila? Ne more on meni tako dolaziti, sad oću, sad neću. Ja oću da on mene poštiva! Jesam sirotinja, al imam svoj ponos. Što je previše, previše.«

Svi smo očekivali da poslije izgovorenoga počne plakati, ode u svoju sobu, a ona je uzviknula: »Ko je za poderane gaće, nek digne dva prsta!«

Peju smo, čini mi se, nekako svi zajedno болоvali još neko vrijeme, a onda rasli, rasli, a teta Janja se smanjivala, postajala sve šutljivija i radila više nego ikada.

Samo je jednom odlučno izjavila:

»Udat ću se za prvog koji me bude znao poštivati i bude se tio s menom oženiti.«

A onda je, nakon dugo vremena, kad smo već sve zaboravili, stiglo ono njeno pismo iz Zenice.

POLUDJELE OVCE

Mila Pavićević

[POLUDJELE OVCE]

Poludjele ovce
pasu mrtve snove,
sjene kolju oči
pobješnjele sove.

Mrtvi vojnici
otvaraju raku,
i križeve lome
o svoje grudi,
svi nekuda žure,
samo da u mraku
spase se od svjetla
što im ruku nudi.

Sjene kolju oči
pobješnjele sove,
poludjele ovce
pasu mrtve snove.

[OGLEDALO]

Sjene na ogledalu nema,
samo bijelo hladno staklo

gleda me prazno
dok šminkom nanosim osmijeh.

Ogledalo je bez sjena,
samo bezbojno smrznuto staklo,
gleda me sasvim prazno
dok mislim: Zašto?

[GROBLJE SVJETIONIKA]

Odlazim danas, dok još je tama,
na groblje svjetionika,
moja sjena bit će sama
u vrtlogu slika;
djeca sada
kosturima nižu izbljedjele snove,
krv pada na ruke nove
koje bi htjele piti s nama.

U trup svoj stavljam
svoje srce
kao da oduvijek bilo je tamo,
a tebe molim da mi daš samo
nečije oči.

Na groblje svjetionika
sretna se spremam
Preda mnom prosiplju mrtvački se zubi,
znam da nisi onaj koji ubi
dušu mi — sada je nemam.

[PAUK]

Daleko od bijelih kuća,
zaspao uz jednu bebu,
otvorenih crnih pluća
pauk pleo je mrežu po nebu.

Nasmijan kao malo dijete,
paukov dah nije bio hladan,
prkoseći tebi, svijete,
pauk je bio vrlo gladan.

Ljudi ga nisu htjeli
dati svom oskudnom kruhu,
nisu mu smjeli
ponuditi ni — muhu.

Pauk je danas mrtav,
ali nije umro od gladi,
otišao je nekud drhtav
zato da nešto radi.

[KUĆA BAJKI]

Slomljeni ključ u bravi,
nebo stavljeno u bocu,
osmijeh potpuno pravi,
s kazaljka što hodaju noću.

Sakrivene nečije oči
u susjednoj kući preko puta,
zvijezde neće večeras moći
s neba sići —
nešto ih guta.

Spremljene u kuću
bajke će živjet' do kraja života,
poklonjene smaknuću,
u toj kući bajki punoj strahota.

OBMANE

Nebo je bijela màmma
nad nama što se тка,
svijet samo igračka je,

mora sâma su tama,
samo anđelovo tijelo sja.

Sunce je prozirna leća,
dvostrana kao i ljudi,
obmana je,
ne postoje livade cvijeća
već samo kristalna kugla,
što nam je anđeo nudi.

Duše samo su igla
u rukama prosjakove dame,
svijet je samo slika
iz pješćane ure — jame!

BILJEŠKA O PISCU

Mila Pavićević rođena je u Dubrovniku 4. srpnja 1988. godine. Sada je učenica prvog razreda Klasične gimnazije u Dubrovniku. Prvu zbirku pjesama, pod naslovom »X X X«, objavila je 2002. Sljedeće godine objavila je zbirku pjesama »Moja siva«, s pogovorom L. Paljetka. Na 7. pjesničkim susretima »Dobro jutro more« u Podstrani 2003. godine dobitnica je prve, novoutemeljene nagrade za mlade pjesnike (do 30 godina) koju, u okviru spomenute manifestacije, dodjeljuje nakladnička kuća »Vuković-Runjić«. Kako u obrazloženju stoji, zapažen je njen »istinski lirizam bez nadomjestaka, koji ostvaruje svijet u svojoj pojavnosti, ničim ne niječući svoju ogrubjelost i nasilnu depoetiziranost«, svijet koji, kao takav, svejedno »nije prestao žudjeti biti drukčijim«. U pripremi ima novu zbirku pjesma, i knjigu bajki.

PJESME

Biljana Bogdanovski

KROTITELJ

Moje su misli podivljali konji
ja sam krotitelj.
To je veoma opasna stvar.
Krotiti neukrotivo.
Boriti se protiv nepobjedivog
i što imati na kraju?
Dobijenu bitku
ali nikada i rat,
jer ja sam krotitelj
a to je veoma opasna stvar.
Krotiti neukrotivo
boriti se protiv nepobjedivog
ja sam gubitnik sa zastavom pobjede,
Što se čudiš? plješćite,
slavljenik stupa na scenu

STRAH

Da li se ponekad pitaš
što radim kad je nebo mutno,
jer nikad nisam voljela oblake,
oni su me uvijek ispunjavali tugom,
kad pada kiša,

jer nikada nisam voljela kišu,
ona me uvijek tjerala da plačem,
kad puše vjetar,
jer nikad nisam voljela vjetar,
on mi je uvijek mrsio kosu,
kad se spušta mrak,
jer sam se uvijek bojala mraka,
a ti si govorio da je to smiješno,
jer se mraka boje samo djeca.
Ja sam, eto, još uvijek dijete
i još uvijek se bojim mraka
jer nema tebe da mi kažeš
da je to smiješno
jer se mraka boje samo djeca.
Pitaš li se što radim,
kada je nebo mutno, puše
vjetar, pada kiša i silazi tama.
Tužna sam, htjela bih da plačem
i strah me je.
Reci mi, onako iskreno i pošteno,
pitaš li se ponekad što radim sada,
Jer eto, opet padaju neke
kiše i silazi tama.

NE LJUTI SE

Ne ljuti se
kad ti na ulici okrenem leđa,
kad ti zalupim telefonsku slušalicu,
kada neću da ti dam poljubac,
kada neću s tobom za inat u kino,
kad neću da te vidim nikad, nikad više,
kad zbog mene razbiješ tatina kola,
kad tresneš na ispitu, jer sam naravno,
za to ja kriva,
kad ti potrošim sav džeparac,
kad te posvađam s drugovima,
kad ti pokvarim utakmicu,
kad ti dignem temperaturu,
kad ti kažem da si bezvezan i

kad vrištim i plačem jer ne
daš da bude po mome,
kad te gricnem za uvce jer nećeš da me slušaš
kad ti odem na živce,
i kad ti je svega više preko glave,
ne ljuti se
ja tako volim.

SUSRET

Opet smo sjedili u istoj kavani,
u istom uglu,
za istim stolom,
pred istom pepeljarom.

Dugo smo šutjeli.
Dugo ispijali svoja pića,
dugo gledali u istu točku na bijelom zidu.

Onda si me ti dugo gledao u oči,
polako i dugo pušio cigaretu
i upitao:
»Zašto nismo ostali zajedno?«
»Možda smo i mogli« rekla sam.
»Možda« odgovorio si.

TVOJ LIK

Prošlo je jedno ljeto,
proći će i ono iduće
i koliko još?

A tvoja slika ne blijedi
mada je svaki dan ispirem u svom sjećanju
i ostaje čvrsta postojana
kao mramorni kip isklesan u mojim mislima,
a prošlo je jedno ljeto, proći će i ono drugo
i koliko još?

* * *

Književnost je kao i muzika,
tonovi i riječi igraju
istu ulogu iako na
različitim pozornicama života.
Disharmonija u tonovima
izaziva isti užas
kod slušaoca kao nesklad
među riječima kod čitaoca.
Lijepa kompozicija prije
i našem uhu i našim mislima.
Svi su muzičari književnici
i svi su književnici muzičari.
Te se niti isprepliću i
prožimaju kao vjetar
i sunce, kao voda i
zemlja, kao naši
životi koje spajamo s
drugima. I dok ptica
pjeva u sjenovitoj krošnji
i dok djed priča neke
bajke svom malom
unuku, pjesma postaje riječ,
a riječ se pretače u pjesmu.
Napiši nešto lijepo da čujem
muziku, odsviraj nešto lijepo
da pročitam tvoje misli.
Pisana riječ je kao i
odsvirana nota. I jedno
i drugo imaju istu
ulogu premda igraju na
različnim pozornicama.

NOĆ U BOLNIČKOJ SOBI

U sobi punoj tmine strašne
ne čutiš da život svoje pletivo prede
srce ti obuzima jeza slutnje užasne
i čitav vidik tada se svede

samo na crni tmast mrak
koji ti ispunja i najsićušnji dio tijela
i ne vidiš ništa već samo čuješ zvuk opak
isprekidano, mučno disanje živog raspela
pokoji hropac, krkljac, kašalj
iz grudi nekog nesretnika
pokoji teški izdisaj ili vapaj
iz grudi nekog maloljetnika.

OČAJANJE

Zla sam, zao stvor
i mrzim sebe duboko, duboko
nek me rastrgne crni tvor
i ispije oči vrani soko.

Ja nemam žića za ljudske boli
moj duh nikad se ne kaje
okrećem leđa kad me drugi moli
da mu se čaša vode daje.

Govore dobra, slatka mala
pametna, bistra, fina, šesna
a u meni čitava buktinja plama
i magma neugasla, otrovnica bijesna.

Taj vulkan iz buktljive ćudi
na dnu srca gnijezdo je svio
i kad se iz šutljivosti probudi
izbacuje vatru i ugljenizira sve živo.

S magmom i kamenje baca
i njime udara najčešće ljude
a modrice od tog kamenog žaca
bole ko rane najljućeg mača.

BOL

Izlazim opet na ova stara vrata
kroz koja su prošla mnoga tjelesa
boljkama mučena, božja naplata
kroz koja uskrsnu mnoga ateistička čudesa.

U duši mi mećava vije
na usta se navlači bijela pjena
oči mi plavi dan ne vide
iz grudi se izvija krik, duša je ranjena.

Kao životinja s nožem usred grudi
iz kojih grimizna se prede mreža
izjurih van jer duša mi žudi
da udahnem zraka mirisna, svježja.

Bole me ruke, noge i grudi
u sebi ne osjećam krvave rijeke bijesne
tijelo mi se pamukom puni
i izdižem se pod oblake nebesne.

EUROPSKI KONTEKST ZLATNOG DOBA I RAJA ZEMALJSKOGA U HRVATSKOJ RENESANSNOJ KNJIŽEVNOSTI

*Est locus in primo felix oriente remotus
(Lactantius, De ave Phoenice)**

Vinko Grubišić

Zlatno doba je veoma česta tema u mnogim književnostima, pa bi bilo čudno da je ne nalazimo i u Hrvata, gdje se pojavljuje od srednjovjekovnih legenda pa do tragikomedije Marijane Nole o Don Juanu. A i u mnogim narodnim predajama, pa tako i u hrvatskoj, nalazimo mit o davnom vremenu koje bi se moglo smatrati kao zlatno doba.

Kako ćemo se baviti uglavnom hrvatskim djelima pet renesansnih književnika, od kojih je najmlađi Dinko Ranjina (umro 1607), naravno da djela objavljena u vrijeme baroka ne ćemo uzimati u obzir, kao ni djela hrvatskih autora koja nisu na hrvatskom. Tako će, među ostalim, ostati izvan ovih promatranja inače neki veoma zanimljivi stihovi Ivana Bunića Vučića, nastali prema Ovidijevu motivu zlatnoga doba.

Već je u svojem spjevu *Djela i dani* Heziod podijelio ljudsku povijest u pet razdoblja. To su: zlatno doba (koje je bilo *idealno*), srebrno (*nepobožno*), brončano, herojsko, ratno *okrutno*, ubojito, koje je dalo najvrsnije junake, te *željezno* (ponekad također zvano zemljano doba), ispunjeno *mukotrpnim* naporima i svakovrsnim ljudskim nevoljama i jadima. Bez sumnje su u pravu i oni koji danas ovoj Heziodovoj podjeli dodaju i posljednje, *atomske* ili uranijsko doba, koje bi se moglo označiti kao *ucjenjivačko* doba opće opasnosti od atomske propasti.

Prometej pripada nekako prijelazu iz zlatnog u srebrno doba, iako »krađu vatre« (što neki smatraju da je zapravo krađa božanske mudrosti i obdarivanje ljudskog roda njome) Vergilije smješta u zlatno doba.

O tom vremenu blagostanja, blaženstva, mira i sreće kada je priroda čovjeku davala sve što mu je potrebno, a čovjek se prema prirodi odnosio sinovski, pisali su Platon, Arat, Lukrecije, Vergilije, Horacije i Ovidije, a zatim Dante, Boccaccio, A. Poliziano, M.

* Postoji sretno zabitno mjesto na prvom izvorištu.

Marullus Tarcaniota, Deziderije Erazmo, Ariosto, T. Tasso, J. Donne, F. Rabelais, E. Spenser, W. Shakespeare, J. J. Rousseau, J.W. Goethe, F. M. Dostojevski... da spomenemo samo neke od najglavnijih. Većina spomenutih pisaca povezuje zlatno doba sa zemaljskim rajem.

U vrijeme zlatnog doba svijetom je vladao Kron, odnosno Saturn (Saturnus), kojega je već Ciceron poistovjećivao s vremenom. Kronos je (onda kao i danas, ta dosta je pogledati u kakav nekrologij) »jeo vlastitu djecu«, što je značilo da je u zlatno doba, prema nekim verzijama, postojala smrt, ali je svejedno, i usprkos smrti, u Saturnovo doba vladalo opće blagostanje.

Nakon što je Zeus, ili rimski Jupiter (»otac svjetla«, ali ne nikako i vremena), utamničio svog vlastitog oca, tj. Kronosa/Saturna, nestalo je zlatnog doba, a i božica Astrea se u vrijeme srebrnog doba, iz sasvim razumljivih razloga, povukla u planine, odnosno na daleka uzvisja, odakle se više nije ni vraćala. Nije imala ni razloge za povratak. Međutim, jesu li baš Kronos i Saturn identični? Prema nekima, Saturn je Kronosov sin a Jupiterov otac, a prema Danteovu učitelju Brunettu Latiniju, bio je on prognani »grčki kralj«. Razlike su ipak između Kronosa i Saturna tolike da je sasvim razložno smatrati da se tu radi o dva različita boga. Prije svega, za razliku od Kronosa, nema nigdje ni spomena o tomu da bi italski Saturn jeo vlastitu djecu, što nam onda problem smrti postavlja u drugačiji plan,¹ nego tek da se kao prognanik nastanio u Laciju, po čemu je ta pokrajina i dobila ime, jer se tu Saturn osjećao sigurnim.

Neki italskog Saturna smatrahu sličnijim Ceresu, odnosno Demeteru negoli prastarom Kronosu. Saturn je bio dobro poznat i drugim mediteranskim narodima, a zna se da su Kartažani Saturnu žrtvovali malenu djecu, kojih bi plač, dok bi ih žrtvovali, morali nadvikivati, tako da se uopće taj plač ne bi smio čuti. »Saturnalije« (»saturnalia« ili »saturnales«) u Italiji su bile među najomiljenijim svetkovinama, a evociraju obilje, kao i ime sama boga Saturna (pridjev »satur« — »sit«, »obilan«).²

Zanimljivo je da je i u Grka postojala mnogoznačnost zlatnoga doba pa su neki vjerovali da to vrijeme i nije sasvim iščezlo nego da je nastavljeno u nekim neizmjenim daljinama, a drugi opet smatrahu da ono nastupa tek nakon smrti. Prema 4. pjevanju *Odiseje*, nekim je junacima obećana besmrtnost na Elizejskim poljanama koje se nalaze negdje na zapadu. Vergilijeva Eneju, dok je bio u potrazi za ocem Anhisom, Sibila dovodi — nakon prizora koji su »užas za svačije oči« — u zelene »Elizejske gajeve« (*Eneida*, 6. pjevanje) »gdje život u radosti traje«, gdje se svira i pjeva, gdje ljudi imaju sve ono što su i u životu voljeli. Među inim sretnicima tu su i »pjesnici što su znali veselje ljudstvu pronaći«.³ O Elizejskim poljanama je zanimljivo mnijenje grčkog pjesnika Pindara, izraženo u II. *Olimpijskoj odi*, 476. pr. Krista:

I po danu i po noći
dobri na drugom svijetu
dive se suncu, uživaju na suncu,
život pun vedrine teče.
Čovjek tamo ralom teškim ne ore
i pun briga za život ne plovi i ne brazda

osamljen sinje more.
Tamo kod bogova, kojima se dostojno dive
svi oni, što zakletve prekršili nisu
bez suza žive,
dok drugi u mukama se muče.

Zanimljivo je da je Pindar vjerovao u inkarnaciju ljudske duše, što se vidi iz sljedećih stihova:

Svikolici koji su kadri bili
na zemlji i pod zemljom tri puta
potpuno pravedni biti,
po Zeusovoj stazi
u dvor Kronov stižu
gdje Otoke blaženih
blagi morski okružuju vjetrovi.⁴

Mnijenje da raj zemaljski u kojemu je vladalo zlatno doba zapravo uopće nije mjesto nego stanje duhovnog blaženstva i duhovne punine potječe od nekih svetopisamskih tumačitelja već iz srednjeg vijeka, a četiri rijeke označavaju zapravo četiri glavne kršćanske krjeposti, koje ljudsku dušu napajaju milošću i blagostanjem. Tako se »axis mundi«, središte svijeta, mjesto gdje se dodiruju nebo, zemlja i podzemlje (pakao), moglo prenositi iz makrokozmosa u mikrokozmos.

Za Židove je obećana zemlja bila Kanaan,⁵ gdje sami od sebe, bez ikakvih ljudskih zasluga teku med i mlijeko.

Zanimljivo je da su hebrejsku riječ »Miqueddem« — koju je sv. Jeronim sigurno dobro preveo izrazom »in principio« — tako rano promijenili u sasvim netočan izraz »na Istoku«. Zlatno doba ima mnogo sličnosti s Utopijom, Nigdanom (»Nusquamia«), Nysom, ali svejedno te pojmove treba dobro razlikovati. Zlatno doba je *prošlo vrijeme*, a Utopija je nepristupačan otok, dakle *prostor*. Zlatno doba je bilo u neodređenom prethistorijskom, pretpotopnom vremenu, a Utopija bi bila izvanhistorijsko vrijeme, bolje rečeno najava i početak sretnog posthistorijskog vremena.

Arcadia je opet poseban pojam, o kojemu će također valjati reći riječ-dviije.

Za hrvatsku renesansnu književnost čini se da je uz Bibliju i Dantea posebno značenje imao Ovidije pa nam se ovdje, prije svega inoga, valja osvrnuti na onaj dio prvog pjevanja *Preobrazba* (*Metamorphoseon liber primus*), gdje se govori o *Zlatnom dobu*. Riječ je samo o 24 stiha:

Aurea prima sata est aetas, quae, vindice nullo,
Sponte sua, sine lege fidei rectumque colebat.
Poena metusque aberant, nec verba minacia fixo
Aere legebantur, nec supplex turba timebat
Iudicis ora sui; sed erant sine vindice tuti
Nondum caesa suis, peregrinum ut viseret orbem,
Montibus, in liquidas pinus descenderat undas,

Prvo bijaše Zlatno doba, kada bez uredbe kakve,
svojevoljno, bez zakona danog, štovahu vjeru i pravo.
Ne bi tu straha ni kazne nit su se prijeteće riječi
s pločica čitati mogle, niti se s molbama mnoštvo
bojaše pred licem sudca, jer sigurni bez obrane bjehu.
Još od odsječena bora ne bi istesan jarbol
da spušten u valove s brda u tuđu otplovi zemlju,

Nullaque mortales praeter sua litora norant;
 Nondum praecipites cingebant oppida fossae;
 Non tuba directi, non aeris cornua flexi,
 Non galeae, non ensis erant: sine militis usu
 Mollia securae peragebant otia gentes.
 Ipsa quoque immunis, rastroque intacta, nec ullis
 Saucia vomeribus, per se dabat omnia tellus,
 Contentique cibis, nullo cogente, creatis
 Arbuteos fetus montanaque fraga legebant
 Cornaque et in duris haerentia mora rubetis,
 Et quae dicerentur patula Iovis arbore glandes.
 Ver erat aeternum, placidique tepentibus auris
 Mulcebant zephyri natos sine semine flores,
 Mox etiam fruges tellus inarata ferebat,
 Nec renovatus ager gravidis canebat aristis,
 Flumina jam lactis, jam flumina nectaris ibant,
 Flavaque de viridi stillabant ilice mella.

smrtnici osim svojih ne poznavahu obale druge,
 prokopima strmim nisu gradove opasivali svoje;
 mjedenih truba bojnih nit krivih rogova ne bi;
 ni vojske niti mačeva, sve bez navike ratne,
 sigurni ljudi provodihu u dokoličarenju vrijeme.
 Sama je od sebe zemlja neoskvrnjena motikom, plugom,
 davala bez prisile kakve sve što su trebali ljudi,
 zadovoljni bijahu hranom zbrinutom bez napora kakva,
 s maginja plodove brahu pa onda jagode šumske,
 drjenjine pa kupine što vise po bušlju bodljika punu,
 i žir koji padaše sa širokograna Zeusova hrašća.
 Tu proljeće vladaše vječno, a blagi dašci zefira
 milovahu cvjetove nikle sve bez sjemenja kakva.
 Neorana je zemlja stalno plodove donosila ljudma,
 neobrađivano se bijeljelo polje od plodnih klasova žita,
 Tu rijeke mlijeka teku, a tamo su nektara rijeke,
 A žuti cijedi se med, kapajuć sa zelenog dublja.⁶

Podudarnost Ovidijeva opisa stvaranja svijeta s biblijskim »Postankom« više je puta naglašena. Judeo-kršćanskom »fiat« te »izvođenju« svijeta u postojanje, svjetlost i oblike iz bezobličnog mraka i kaosa odgovara također Ovidijev opis kaosa i vremena prije postojanja Sunca i razdvajanja voda od kopna. Sve je to — prema Ovidiju — učinio »neki od bogova« (»quisquis fuit ille deorum«), a samo »Zlatno doba« (»Aurea aetas«) pojavljuje se dosta slično kao i biblijska riječ, koju već navedosmo na latinskom: »I Jahve, Bog, zasadi vrt na istoku, u Edenu, i u nj smjesti čovjeka kojega je napravio.« (*Postanak*, 2:8)

Međutim, motiv raja zemaljskoga, a samim time i mit o vremenu koje bi se moglo smatrati zlatno doba, pojavljuje se i prije nastanka biblijskih starozavjetnih knjiga. U hetitskom tekstu naslovljenu *Telipinu i kći mora* čitamo:

Jednom davno more (je bilo) veliko
 i rasrdilo se na nebo, zemlju i čovjeka,
 te bacilo sunce s neba dolje i sakrilo ga.
 I na zemlji se (sve) pokvarilo.⁷

I na sumerskim pločicama nailazimo na vijesti o razdoblju kad ne bijaše ni zmije ni škorpiona, ni lava ni tigra niti vuka, a sve živo skupa sa svemirom odavalo je hvalu Enlilu.⁸

Veoma slično grčkoj verziji nalazimo u *Avesti* izvješće o tomu da je sin Sunca Yima u vrijeme zlatnog doba vladao svijetom tisuću godina, a nakon toga ga je Ahura Mazda prisilio da se »sa svojim kreaturama« povuče u špilju, a zatim u podzemlje gdje je nastavio svoju vladavinu.⁹ Simbolizam četiriju razdoblja svijeta (»caturyuga«) veoma je čest u staroindijskim spisima. Spomenimo ovdje samo *Kalki Purana* te spis božanske mudrosti *Bhagavam*, odnosno *Bhagavata Purana*, ali takav bi uvid s obzirom na hrvatsku renesansu bio digresija i mogao bi biti poseban esej.

U kineskoj tradiciji i književnosti nailazimo na nekoliko različitih verzija o zlatnom doba, od kojih neke govore o čovjeku tog doba ne samo kao o nevegetarijancu nego kao o osobi koja se hranila, među inim, sirovim mesom i pila krv. Čovjek je u to davno

pretpovijesno vrijeme živio sa životinjama i od njih se nije mnogo razlikovao. Kojih osam tisuća godina prije Krista, tj. prije vladavine »triju suverenih vladara«, prije pronalaska poljoprivrede, u vrijeme kineskih božanstava (»Sanhuang«), posebno u vrijeme prvog Augusta (zvanog »Fuxi«), koji je rođen sa zubima kornjače i zmajevim ustima, a bio je podjednako gospodar neba i zemlje, koje je dugom povezivao. No ni to vrijeme zlatnog doba nije bilo bez velikih perturbacija pa je Fuxi jedva izbjegao strašan potop sa sestrom koja nakon toga s vlastitim bratom rađa čovječanstvo. Često se tu ukazivalo na paralelnost s Biblijom gdje je incest, u nekoliko navrata, bio jedini mogući nastavak čovječanstva,¹⁰ a to je već razbijalo harmoniju zlatnog doba.

Prorok Izaija je vjerovao u povratak »Zlatnog doba«, a zanimljivo je što u njegovu tekstu nalazimo manje-više sve izraženo kroz kontraste, dok je vrhunac sreće zemaljsko ispunjenje »spoznajom Jahvinom«:

Vuk će pribivati s janjetom
 ris ležati s kozličem,
 tele i lavić zajedno će pasti,
 a djetešce njih će vodit.
 Krava i medvjedica zajedno će pasti,
 a mladunčad njihova skupa će ležati
 lav će jesti slamu ko govedo.
 Nad rupom gujinom igrat će se dojenče,
 sisanče će ruku zavljučiti u leglo zmijinje.

Zlo se više ne će činiti, ne će se pustošiti
 na svoj svetoj gori mojoj
 zemlja će se ispuniti spoznajom Jahvinom
 kao što se vodom pune mora.

(*Izaija*, 11: 6-9)

Prvo što nam upada u oči pri čitanju Izaijina teksta jest naglašeno vegetarijanstvo (gl. »pasti«, »jesti slamu ko govedo«). Izraz »Spoznajom Jahvinom« ovdje označuje »spoznaju Jahvea«, a taj se izraz dobro uklapa u poimanje da je raj zemaljski ne samo prostor nego i stanje duhovnog blagoslova i duhovne punine. I takva tumačenja dvojnosti zlatnoga doba potječu već iz srednjeg vijeka, gdje bi četiri rijeke označivale zapravo napajanje ljudske duše milošću, dobrotom, blagošću i blagostanjem.

Iz srednjeg vijeka je također zanimljiva usporedba Kronosa odnosno Saturna s Adamom:¹¹ Saturn je bio svrgnut sa svojeg trona, a Adam istjeran ognjenim mačem iz zemaljskoga raja (je li to naznaka da se radi o prvom pobunjeniku?). Ipak, za razliku od Kronosa kad se ljudima, u miru i blagostanju — kako napominje Heziod — »Smrt primicala kao san«,¹² a »Ljudi bijahu dragi blagoslovljenim bozima«, Adam u zemaljskom raju nije poznavao smrti i to je jedna od najvećih razlika između raja zemaljskoga u Edenu i zlatnoga doba.

Prema onom što je Eumej ispričao Odiseju, na otoku blagostanja Siroso žive ljudi u obilju, zdravlju i sreći, a tek nakon duga života Apolon svojim strjelicama blago ljudima dokrajči život.

H. F. Bauza smatra da je mit o zlatnom doba posebno cvao u žalosnim povijesnim vremenima (»en momentos afligentes de la historia«),¹³ što zapravo nije točno jer su Horacije, Vergilije i Ovidije — da spomenem samo tu trojicu — živjeli u veoma sretno vrijeme rimske povijesti. Katul je govorio o dalekom pobožnom vremenu kad su se blagi bozi znali naći na ljudskim vijećanjima i obilno ih pomagati svojim savjetima. Horacije u 16. *Odi* spominje sretnike koji žive u izobilju svega, a uz blagorodnu i bujnu vegetaciju, koja se stalno obnavlja, tu su i koze koje same dolaze da ih pastiri pomuzu, blagohotni medvjedi ne uzrujavaju pastire, a ne pojavljuju se ni zmiye iz napuklina tla.

U glasovitoj i još uvijek zagonetnoj 4. *Eklogi* Vergilije govori da će djevica Pravda ponovno doći k nama i obnoviti Saturnovu vladavinu. Opet će trgovac zaboraviti strane obale, jer će zemlja davati sve potrebno. Ne će motika udarati o zemlju niti će nožem trebati obrezivati lozu. Orač će ispregnuti volove iz jarma... Ima nekih pojedinosti u Vergilija koje nalazimo i u Ovidija, ali kako je Ovidije tako reći bio najstavniji u opisu zlatnoga doba, dabome da je njegova verzija bila najbliža renesansnom, a i predrenesansnom poimanju.

Dok će se u Izaije spomenuto opće blagostanje — koje se najavljuje tek u futuru — odražavati time što će vladati mir među životinjama, koje se inače međusobno razdiru, u Ovidija je čovjek zlatnog doba bio zadovoljan obiljem hrane, tj. biljkama koje rastu same od sebe, a to bi se možda moglo opravdati djelomice i time što je Ovidije bio žestoki zagovornik vegetarijanstva.

*

Mogli bi se naći brojni dokazi o tomu kako je u kasnom srednjem vijeku mit o Zlatnom doba donekle zamro, jer toj prvotnoj ljudskoj privrženosti zemlji nije bilo primjereno shvaćanje o zemaljskom prolazu »Dolinom suza«. Zapravo je, gledajući kasni srednji vijek i njegove duhovne vrednote u cjelini, Eden daleko više označivao gubitak, opomenu negoli rajski vrt blagostanja i dokolice pa je Adamov raj zemaljski ostajao nekako po strani, kao što je i inače slučaj s čitavim Starim zavjetom. Zapravo ni po čemu Novi zavjet nije tako daleko od Staroga kao upravo po evanđeoskom kraljevstvu nebeskomu u odnosu prema edenskom vrtu. Kroz sedam stoljeća — kako tvrdi H. Levin — tj. u razdoblju između Ancija Manlija Severina Boetija i Guillaumea de Lorrisa »moglo bi se reći da je zlatno doba bilo u podzemlju«.¹⁴

Ukratko, ne može se tvrditi da je iz mašte srednjovjekovnog čovjeka bio isključen mit o davnom sretnom vremenu, koje je dobri Bog darovao svom neharnom stvoru, ali svejedno valja naglasiti da su oči srednjovjekovnih smrtnika bile uperene glavninom u besmrtni, vječni »Novi Jeruzalem« te u evanđeosko kraljevstvo nebesko. Umjesto edenskog vrta tu je grad s nebeskom hijerarhijom, gdje se smrtnici mogu pridružiti tek prema svojim zaslugama iz vremena zemaljskog života. Umjesto starozavjetnog meda i mlijeka kojih rijeke u izobilju teku, u Novom zavjetu je redovito riječ o kruhu i vinu do

kjih se dolazi mukotrpnim radom, a samo poštivanje Božjih zakona i vršenje Božje volje usmjeruju čovjeka prema kraljevstvu nebeskom, omogućuju međuljudski sklad, dovodi ljude do Novog Jeruzalema. Ništa više ljudima nije darovano, sve je trebalo mukotrpno zaslužiti. Navedimo ovdje dvojicu od najznačajnijih pjesnika iz 12.stoljeća: Petra Abelarda (1079-1142) i Bernarda Morlanensisa ili Bernarda od Clunyja (†1179 ili 1180) koji su pjevali o novom i vječnom Jeruzalemu, koji se sasvim jasno nazirao iz riječi sv. Pavla o neizrecivosti i blaženstvu kraljevstva koje je Bog pripremio za one koji žive po njegovu zakonu.

U jednoj od svojih najljepših himna *Quanta et qualia sunt illa sabbata* (također pod naslovom *Sabbato at Vesperas Hymnus*) Petrus Abailardus pjeva:

Subote će tamo
Jedna drugu slijedit
Tu će radost stalna
Subotnja nam vrijedit.

Neizrecivi će
Tu hvalospjevi vladat
S našom pjesmom što će
I anđeli uskladat.¹⁵

Pod naslovom *Hierusalem coelestis*, u razigranim dugim stihovima, s pravom raskoši rima, asonanca i aliteracija, u poznatom svom spjevu *De contemptu mundi* (O prijeziru svijeta) Bernard od Clunyja, među ostalim pjeva:

Sione grade zlatni, domovino mliječna, uresu građanima,
Obogaćuješ svakog, ispunjavaš srce i usta ljudima svima,
Ne znam, o ne znam, kakvi su poklici, koja li svjetlost prava,
Kakva li opća radost, koja li posebna slava. (...) ¹⁶

Chaucer je uz simbol Krista kao janjeta vidio sretan i miran *janjeći narod bez kakve mane* (»lambish peple voyd of alle vyce«).

U više navrata Dante u *Božanstvenoj komediji* aludira na zlatno doba, tj. na — *prvošnje vrijeme kad zlato lijepo bješe* (»lo secol primo quant'oro fu bello«), što nam budi pomisao kako je upravo zlato uništilo zlatno doba. (O tomu je opširnije pisao Francis Bacon u *Novoj Atlantidi*). Hodeći kroz *Pakao*, Vergilije spominje Kretu gdje je u vrijeme Saturnove vladavine bilo na tom otoku zlatno doba. Jupiterovom srdžbom i bahatošću bio je prognan Saturn u Italiju, kamo je sa sobom donio zlatno doba koje je prestalo Saturnovom vladavinom, ali uspomena na to vrijeme slavila se svake godine u proljeće, mnogo kasnije nakon Saturnova izgnanstva. Dante je bio vrstan poznavalac Stacijevih i Ovidijevih djela, u kojima se mogao susresti s opisom zlatnoga doba, ali je u formiranju Danteovih misli o zlatnom doba posebno važnu dvojaku ulogu imao Vergilije: s jedne strane svojom IV. *Eklogom*, prema Danteovu i ne samo prema njegovu shvaćanju, Vergilije je navijestio Krista i tako je svojevrsna proročanska spojnica starog i novog svijeta.

S druge strane, upravo je Vergilije u *Eneidi* udario temelje talijanskom domoljublju, a »Saturnova vladavina« bila je Danteu uzor mudre monarhije. Naglašavanjem Saturnove sretne i blagoslovljene italske vladavine i premošćivanjem jaza između italskog poganstva i talijanskog kršćanstva, »Saturnia regna« postaju, tako reći, talijanska »kućna stvar« pa gotovo i nema značajnijeg pjesnika koji ne bi veličao to slavno *italsko* Saturnovo vrijeme, iskazujući tako ne samo domoljubne i rodoljubne osjećaje, nego i povezanost s velikom pjesničkom tradicijom. Lodovico Ariosto, naprimjer, oplakujući smrt Katarine Pico, sestre glasovitog Giovannija Pica della Mirandole, ne zaboravlja napomeni da porodica Pico vuče izravno podrijetlo od — Saturna koji joj je bio glava (»capostipite«) ublažujući, istina, tu tvrdnju napomenom kako je ta obitelj »plemenita po svojim prethodnicima, ali još plemenitija po uzvišenom duhu«. ¹⁷ Među prvim komentatorima Danteove *Komedije*, zanimljiv je karmelićanin Guido da Pisa koji naglašava socijalne aspekte Saturnove vladavine, kada nije u Italiji bilo ni prevaranata ni lopova niti kakva privatnog vlasništva, a kako su nekretnine bile zajedničke tako je »svatko stavljao svoju pokretnu imovinu u zajedništvo« (»...ogni cosa era comune ed ogni uomo metea lo suo mobile nella camera comune«). ¹⁸ Uz Danteovo naglašavanje monarhije kao najboljeg oblika vladavine te svojevrstan sinkretizam zlatnoga doba, odnosno Saturnove vladavine s duhom sv. Franje Asiškoga, sve je to znatno utjecalo na hrvatske renesansne književnike i njihove plodonosne odnose prema Danteu. ¹⁹

Kod pisca *Božanstvene komedije*, u usporedbi Parnasa s brdom *Čistilišta*, nailazimo na izraz *Zlatno doba i njegovo sretno stanje* (»L'età dell' oro e suo stato felice«). To što Dante povezuje brdo umjetnosti sa zlatnim doba, sasvim je naravno.

Na zlatno doba je vjerojatno mislio i Francesco Petrarca kad govori o »vremenu slatkom onog prvog doba« (»... dolce tempo della prima etade«). U jednom pismu kardinalu Giovanniju Colonna Petrarca govori o Saturnu kao mudrom vladaru »koji je diviniziran poslije smrti, a koji je zaslužan po tomu što je otpočeo latinsku poljodjelsku uljudbu« (divinizzato dopo la morte, cui risale il merito di aver iniziato la civiltà agricola latina). ²⁰ I u pjesmi *Ne la stagion che 'l ciel rapido inchina / verso occidente...* Petrarca govori o hranjivom žiru koji nas podsjeća na onaj iz Ovidijevih *Metamorfoza*, ali koji kod Petrarke »svi hvale i svi izbjegavaju« (»quelle ghiande / le qua' fuggendo tutto il mondo onora«). Sasvim je jasno da je Petrarca na Saturna gledao daleko više kao na značajnog utemeljitelja italskog rustikalno-seoskog blaženstva negoli kao na prognanog grčkoga boga. Petrarkin prijatelj Cola di Rienzo, koji je htio obnoviti slavu romanstva, nije zaboravio Vergilijevu IV. *Eklogu*, jer je — poput Dantea — znao da je za takav pothvat potreban solidan most između kršćanstva i poganstva.

Dabome, daleko bi nas odvelo pitanje o tomu koliko su na talijanske književne velikane utjecali grčki i rimski klasici, o čemu, uostalom, postoji i veoma opširna literatura. ²¹

Treći veliki i u hrvatskoj renesansnoj književnosti veoma utjecajni talijanski pisac bio je prema jednima preteča, a prema drugima inicijator renesanse Giovanni Boccaccio. U više djela on slavi Saturna koji je i kod njega uvijek blizak zemlji koja je u njegovo vrijeme, tj. u zlatno doba, bila obilna svakim dobrom, kada su »svi slobodno živjeli, kad

nitko nije bio rob«, a »pod njegovom vladavinom nije postojalo privatno vlasništvo« (»...sotto il suo governo non esistesse la proprietà privata«).²²

*

Čini se ipak da je za zlatno doba u hrvatskoj renesansi bio mnogo važniji Ovidije²³ od vremenski mnogo bližih Dantea, Boccaccia ili Petrarke, možda i zbog toga što je Ovidije davao sasvim jasan obrazac zlatnoga doba, kakav se nigdje drugdje nije mogao naći.

Dodajmo da je svojevrsnom »kristijanizacijom Ovidija« (»Ovide moralisé«) već u srednjem vijeku tema velikog rimskog pjesnika gotovo poistovječena s biblijskom istorodnom temom. Njegove *Preobrazbe* bile su najomiljenija lektira, a i svojevremena prava biblija klasične mitologije.

Renesansa je bila mnogo kompleksnija od srednjeg vijeka pa je već i zato u sebi imala mnogo više kontradikcija. Tako je dosta čest motiv zlatnoga doba kao stacionog vremena dokolice (»l'ozio beato dei Saturnia regna«) i dobivanja svega bez ikakvih zasluga u suprotnosti sa svim onim izuzetnim dinamizmom i silnim znanstvenim i poduzetničkim zamascima renesanse. U ciglih pedesetak godina došlo je do iznašaća tiska i dogodilo se otkriće Amerike, a na vjerskom planu ne samo da su se pojavili M. Luther i J. Calvin nego i mnogi drugi crkveni reformatori, od kojih su neki ostali u krilu Katoličke crkve, poput Erazma Roterdamskog ili Thomasa Morea.

Mirotvorstvo zlatnoga doba moglo je biti tek puki san o nekom davnom vremenu. Machiavellijev *Princ* bio je tipičan izdanak, gotovo prava potreba svojega vremena, a Castiglioneov *Dvorjanin* trebao je biti vješt u mačevanju i baratanju oružjem kao i knjigama te lijepim manirama. I *Princ* i *Dvorjanin* snažni su pobornici akcije i utroška ljudske energije u ovozemaljske prohibitke pojedinca i zajednice.

Donekle i pod utjecajem svojega prijatelja Thomasa Moorea Deziderije Erazmo Roterdamski napisao je 1499. ili 1500. *Odu.... o pohvalama Britanije, Kralja Henrika VII. te kraljevske djece...* gdje Britanija, kao »najsretnija zemlja« (fortunatissima tellus) izriče samohvale, napominjući kako su je u starini nazivali drugim svijetom (»Orbem vetustas quod vocavit alterum«).²⁴

Erazmo govori kako se vraća zlatno doba za vrijeme kralja Henrika VII. koji je podjednako hrabar i mudar (»instructus pariter Martisque et Palladis armis«), »vješt ratu, ali još odaniji miru« (»Belli peritus, pacis est amantior«) u jednu riječ on je njegov »Otac Apolon zlatnoga doba« (»Meus hic Appolo saeculi pater saeculi aurei«). Dabome, zlatno doba koje je otpočelo s Henrikom VII.— prema Erazmu — nastavit će Henrik VIII. U zemlji koja je, eto, izvan »Okeanosa«, najprikladnija da iz nje otpočne blaženo vrijeme mira i blagostanja. Dabome, Henrik VIII. je bio sve više nego tvorac kakva zlatnog doba. No Erazmo tridesetogodišnjak pisao je pjesmu kada je kasnijem okrutnom vladaru, a tada malom princu, bilo deset godina. U »Pohvali ludosti« Erazmovo će se mišljenje o Otocima blaženstva ponešto razlikovati, jer je ludost rođena baš na otocima gdje nema mučnog rada ni starosti niti kakve bolesti.

*

Neki tvrde da mit o zlatnom doba izvorno nije poznavao nikakvih osoba ženskog roda. To veoma kontroverzno pitanje povlači za sobom mnoštvo drugih, pa i pitanje same božice »Zvezdane« (*Astraea*) koja je zapravo, postavši dosta nemoćna božica djelovala više sa strane, ali sve ako se žene u prvotno zlatno doba ne spominju, to se nespominjanje nikako ne bi smjelo poistovjetiti s nepostojanjem.²⁵ Inače se postavlja pitanje kako su »smrtnici« mogli uopće zamišljati trajan život ljudi u tom blagostanju i dokolici, bez tjelesne ljubavi i rađanja kao protuteže smrti. U judeo-kršćanskom zemaljskom raju čovjek je bio besmrtn, sve je bilo nekako odveć statično, a Eva je bila stvorena, gotovo odmah nakon stvaranja Adama, da bude, skupa s mužem, »njih dvoje jedno tijelo«. Već se u renesansi osjećala tijesna povezanost spolnosti i smrti. Je li grijeh prvog bračnog para bio spolne naravi, kako su mislili neki crkveni oci, te o kakvoj se jabuci²⁶ radi, teško je reći, a sigurno se može tvrditi da je i po najmaterijalističkijem shvaćanju ono edensko »carpe diem« bilo više skrivanje od smrti negoli joj nekakav prkos.

Edenski vrt bijaše dodijeljen čovjeku i ženi, a da nitko njih ni za što i nije pitao. Zato bi bilo suvišno razglabati o ljudskim zaslugama, a samim tim i o slobodi izbora, pa i o slobodnu prihvaćanju tako izvanredno velika dara. Tu je slabo upućen (a pred velikim kušnjama) čovjek, tako reći pri prvim koracima posrnuo i, čini se, sve što je do tada naučio bilo je da krivnju valja svaljivati na svojeg bližnjeg (bolje rečeno bližnju).

Tek će Adamovi sinovi, Kain i Abel, doći u sukob, što bi se moglo tumačiti kao prva velika dioba na blagi, georgički vegetarijanski, još uvijek neiskvareni svijet (Abel) i nomadske mesožderske stočare, među kojima su se morale uvriježiti veoma rano kojekakve nevaljalštine, kao što su sodomizam, krađa stoke i osvajanje tuđih pašnjaka.

Izuzmemo li besmrtnost, koje je »prvi čovjek« bio lišen izgonom iz Edena, Adam zapravo i nije tako loše prošao. Dug život, pa potomstvo... Štoviše, prema Voltaireu, izgon iz raja (»felix culpa«) oslobodio je čovjeka najvećeg mogućeg zla, besposličjenja. Lako je bilo ljudima zlatnog doba sve dijeliti s drugima kad nisu ništa imali. Za Voltairea je željezno doba najbolje, jer to je doba kad gradovi i privatno vlasništvo čovjeku pružaju raj zemaljski. U zanimljivim komentarima o »Knjizi postanka«, u svojem *Filozofskom rječniku*²⁷ — za koje, dok ih danas čitamo, pomišljamo kao da ih je pisao koji suvremeni nešto liberalniji teolog silne erudicije — Voltaire na više mjesta naglašava da je izgon iz raja zemaljskoga, na neki način, za Adama i bilo najbolje rješenje, jer mu je preostalo sve ono najljudskije: ustati, obući se i dati se na obrađivanje vrta svojega (za koji i Voltaire smatraše da je nešto prevelik za jednog trudenika)... Naime, Voltaireovo je vrijeme možda više nego i jedno prethodno govorilo o zlatnom doba i to ne toliko kao o prošlosti, koliko kao o najavi skorašnje sretne budućnosti. Pierre Sylvain Maréchal je bio jedan od onih koji su se zgražali nad Platonovim zagovaranjem izгона pjesnika iz Republike budući da su, prema njemu, u sretnom »Astrejnu stoljeću« pjesnici bili sve: teolozi, filozofi, zakonodavci, svećenici... Povjesničara nije ni bilo, jer sretnom narodu povijest je bila najsuvišnja stvar. J. J. Rousseau u *Novoj Heloizi* ističe blagodati i sreću seljačkih radova te u istom djelu ushitno primjećuje: »O, vrijeme ljubavi i bezazlenosti, kad žene bijahu nježne i čedne, a ljudi bijahu jednostavni i življahu sretno.«²⁸

Dok je konzervativni Ženevljanin Rousseau veličao selo o kojemu je malo toga znao iz prve ruke, Voltaire je čovjek napretka i gradova koji naglo rastu sa svim svojim polipskim mnogostrukim mlazovima života. I to u svim dimenzijama. Međutim, zajednička je toj dvojici velikana jednoga vremena zavidno temeljita klasična naobrazba iz koje su obojici dopirali istovremeno zanosne i varljive riječi o zlatnom doba i njegovim blagodatima.

Valja odmah dodati da je sama riječ »paradisus« došla u grčki (παράδεισος) preko perzijskog (»pairedaea«), a u hebrejskom »pardes« (koji se spominje tri puta u Starom zavjetu) izvorno znači »zatvoreni park« ili jednostavno »vrt«, dok riječ »eden« u hebrejskom označuje užitek.²⁹ Sv. Augustin u djelu *De civitate Dei* vjeruje da rajski užitci nisu samo duhovne nego da bi mogli biti i tjelesne naravi. Opisujući u istom djelu raj zemaljski, veliki mislilac iz Kartage tvrdi: »Nije tu bilo nikakve tuge, niti kakve isprazne zabave. Istinska je radost stalno dotjecala od Boga«, a zatim: »Između muškarca i žene postojala je vjernost utemeljena na ljubavi i obostranom poštovanju. Vladala je tu živahnost uma i tijela i bez ikakva posebna truda odanost zapovijedi.« Sv. Augustin je zapravo veoma vješto spojio biblijske ideje s Ovidijevima, samo što je u odnosu na narav žene bio daleko iza Ovidija, smatrajući ženu putenim, a muškarca razumnim bićem. (»Mulier typus est carnis, Adam rationis«). No renesansa Adama i nije toliko povezivala sa zlatnim doba.

Lorenzo de' Medici Veličanstveni (Magnifico) često je naglašavao kako će baš on vratiti u život zlatno potisnuvši željezno doba. U godini njegove smrti 1492. mnogi su njegovi ulizice zaista i naglašavali kako je u život vratio radosti umjetnosti, poezije, glazbe, arhitekture... Giorgio Vasari je na zidu Palazzo Vecchio slikao prizore iz zlatnog doba, a kad je Lorenzov mlađi sin bio izabran za Papu kao Leon X,³⁰ vrhunac je karnevala bio upravo zorno prikazivanje zlatnoga doba. Na čelu trijumfalne procesije bila su sedmera ukrašena kola. Na konjima koji su vukli prva kola bile su figure što simboliziraju gole Saturna i Janusa, zatim druga šestero kola ukrašena cvijećem i drugim biljem na različite načine. Kako Vasari opisuje, na zadnjim je kolima bio goli pozlaćeni dječak, pekarov sin, koji je označivao oživjelo zlatno doba i definitivnan odlazak zlog morskog željeznog doba. Vasari napominje, usputno, da je dječak ubrzo zatim umro, ali to je, dabome, bilo mnogo manje važno od veličanstvenog trijumfa koji je tako zorno prikazivao skorašnji povratak toliko željenog zlatnoga doba.

Umna, kontroverzna i usprkos svemu (pa i Bartolomejskoj noći) mirotvorna kraljica Catherine dei Medici, koja je bila podjednako vješta u stihotvorstvu na talijanskom i francuskom, u pjesmi *Des misères de ce temps* također evocira žalosti, iz svojeg teškog vremena za nestalim zlatnim doba. No ta njena pjesma, kao ni *Hymne de l'or* Jeana Ronsarda — gdje se veliki francuski pjesnik ruga kako je zapravo njegovo doba pod vlašću zlata — nisu za hrvatsku renesansnu književnost zaista imale nikakve važnosti pa ih ovdje mirne duše možemo zaobići.³¹ Isto bi se moglo reći za *Vilinsku kraljicu* (The Fairie Queene) Edmunda Spensera te Miltonove spjevove *Izgubljeni raj* (Paradise Lost) i *Stečeni raj* (Paradise Regained). Za Milтона su pali anđeli zapravo pobijeđeni poganski bogovi.

I Tassova »favola boscareccia« (»šumska« dakle pastoralna pripovijest) *Aminta*, prikazana prvi put u Ferrari 1573 (tiskana 1580), bit će važna tek za pastoralu hrvatskog

manirizma i baroka, ali ne i za renesansu. Zapravo se tu Tassovi pastiri izruguju ljudima zlatnoga doba, koje nazivaju »prvim ljudima« (»la gente prima«), koji se nisu mnogo razlikovali od životinja, jer su pili vodu i hranili se uglavnom žirom, upravo onim što je hrana i piće životinjama (»or lacqua e le ghiande sono cibo e bevanda d'animali«).³² Tasso se mnogo prije Francis Bacona narugao zlatnom doba i po tomu što je to vrijeme potisnuto upravo vladavinom zlata, što je u Tassa simboliziralo tek pohlepnu odanost materijalnim stvarima. Zanimljivo je da se iz Držićeva I. Prologa *Dunda Maroja* — koji govori negromant Dugi nos — daju naslutiti iste misli, o čemu će još biti riječi. Ipak u nekim prigodnicama, radilo se o vjenčanjima ili o smrtima, Tasso je znao laskavo veličati zlatno doba.

U »Bijesnom Orlandu« Ariostov Ruggiero je ulaskom u Eden, tj. u Alcinin vrt pun delikcija, suočen ne s prostorom ljubavi i uživanja« nego se nalazi na mjestu gdje je »vrhunac bluda i izdaje« (»il culmine dell'inganno e del tradimento«), na mjestu izmišljotine (»menzogna«) i »lažne ljubavi« (»amore mentito«).³³

*

U Marulićevoj *Suzani* glasoviti i toliko puta komentirani opis Joakinova perivoja podsjeća nas s jedne strane na edenski vrt, a s druge na koji lijepi splitski vrt s mediteranskom vegetacijom iz Marulićeva vremena:

I ki dohojahu prvom u žardin saj
S čudom govorahu, mneć je zemaljski raj.
Ako je slava taj žardina takova
Pravedne duše raj jest ali kakova?³⁴

Sigurno je da u Splitu Marulićeva doba nije bilo žardina po kojima »teciše vrućac vojen posrid« niti »kon koga pasiše stado pitomoh črid«, ali kao da se sam Marulić pobojao da ne bi čovjeku tim opisom previše ukazao na delikcije segasvitnje pa čitatelja opominje:

žardin pravi biva, ne gdi človik tlači
da gdi Bog pribiva, kako u polači.

Kreposnim životom čovjek će zaslužiti »liplji žardin / ner imi Joakim ni njega gospoja«.

Marulić je srednjovjekovni moralizator koji ni jednog časa ne gubi iz vida vječne vrijednosti, tj. Nebeski Jeruzalem, a s druge strane tu su i ovozemaljske ljepote, koje je Bog stvorio za čovjeka.

S. Prosperov Novak naglašava tu dvostrukost Joakimova privoja: »S jedne strane on je posvema literarizirani Zemaljski raj i alegorijska slika neba, ali je u isti tren i stvarni vrt za koji čak znamo da ga je Marulić posjedovao te ga je oporučio udovici svoga brata. Više od mjesta u kojemu rastu lijepe biljke i teče ugodna voda rajski je Suzanin vrt pozornica na kojoj se rascvjetava ljepota te žene, čije ime i znači ljljan.«³⁵

I u svojem molitvenom završetku *Institucije ...* Marulić, pobornik pokreta *devotio moderna*, naglašava kako stope svetaca vode u »obitavališta istinske sreće«,³⁶ koja je, prema Maruliću, neostvariva na Zemlji. Kao da se Kristovim uskrsnućem (*Od uskarsa Isusova*) tek trenutačno očitovalo davno minulo zlatno doba te da je Zemlja, bar nakratko, ponovno zadobila obrise one odavno izgubljene čistoće i harmonije:

Žalost svaka minu, radosti nastāše.
Tad togaj lita zemlja obil'je dā
Ul'ja, vina, žita, roditi voćem jā;³⁷

Nadalje se napominje kako su polja okićena cvijećem, a gore liščem, zuj pčela i obilan med, slatki poj ptica, po livadama tok voda, dok »Tisi vitri hladom gonjahu toplinu / Polju tere gradom dajući lahčinu.« Ovdje, kao i na mnogim drugim mjestima, Marulić se veoma vješto koristi oscilacijama zemaljskog i inostvarnog, duhovnog i materijalnog. Gdje se, dabome, duhovno uvijek naglašava.

Kad je riječ o zlatnom doba u hrvatskoj književnosti, u prvom redu pomišljamo na pjesmu *Aurea aetas* Mavra Vetranovića, koja se s pravom nalazi u nekim antologijama hrvatske poezije, a koju Zlata Bojović smatra među najuspjelijim Vetranovićevim pjesmama.³⁸ Valja li u toj pjesmi vidjeti uglavnom satiru na raskoši i materijalna dobra, kako to čini M. Franičević,³⁹ ili uspjelu pjesmu kojoj su i Ovidijevi stihovi mogli dati tek dobar povod? Pjesma je zapravo zanimljiva simbioza Ovidijeva i biblijskog motiva kao i satire na materijalizam, gramzljivost za zlatom i srebrom, na neumjereno kićenje žena. Ona se sastoji od dvjesto i dva stiha, tako da je gotovo deset puta opširnija od Ovidijevih stihova na tu temu.

Kako smo naglasili, iz te se pjesme ne mogu isključiti ni Biblija ni Ovidije, ali nikako se tu ne radi o preradbi ili »prepjevu«. Najprije valja pomisliti da je sam naslov sigurno uzet prema Ovidiju. »Počtovani don Mavar« je dobro poznao rimsku klasičnu književnost, a kao benediktinac redovnik, koji je boravio neko vrijeme u glasovitom Monte Cassinu, sigurno je upoznao temeljito i neka talijanska književna djela.

U trećem stihu Vetranović upotrebljava izraz »zlati dan«, što djelomice odgovara latinskom naslovu njegove pjesme.⁴⁰

U to daleko vrijeme, kad čovjek »na zemlji anđelski bezlobno živješe«, nije bilo ni jednog kraljevstva, svijet nije bio razdijeljen na granice »nit bješe gradova, ni slavnijeh polača«. Dubrovački pjesnik već početnim stihovima najavljuje da će biti usmjeren i vremenu i prostoru, pa već u četvrtom stihu spominje »spilicu« koja tada »biše človjeku dom i stan«. Kad kažemo da je Vetranović zaokupljen i vremenom, to nikako ne znači da se tu radi samo o prehistorijskom dugom periodu, nego o razdoblju koje se nedužnošću može suprotstaviti onom vremenu koje pjesnika okružuje u rodnom mu Dubrovniku.

Međuljudski su odnosi u Vetranovića glavna preokupacija, a Ovidije napominje tek ljudsko uživanje u dokolici. Ipak ima više stihova u Vetranovićevoj pjesmi koji nas mogu podsjetiti na Ovidija, kao na primjer:

Ne biše poznalo govedo u te dni
ni jaram ni ralo ni lemeš gvozdeni

Ovidije: »...zemlja neoskvrnjena motikom, plugom...« »Motiku i kosor« Vetranović spominje u trideset šestom stihu naglašavajući kako ljudi tada nisu umjeli skovati te dvije tipične alatke u »borbi s prirodom«, koja jednostavno nije ni postojala a niti je bila potrebna u zlatno doba.

U Ovidija su se polja bijeljela od žitnih klasova, dok kod Vetranovića »s glotinom pšenica još se ne znaše«, što nas upućuje na neke moguće talijanske uzore. U Vetranovića, pjesnika izrazite kršćanske usmjerenosti, nedostatak žita nadoknađuje se nebeskom mǎnom, što je zapravo još jedan izraz koji Vetranovićevu pjesmu približava Bibliji. Uz nebesku mǎnu — kojoj u Ovidija, na neki način, odgovaraju rijeke mlijeka i nektara — ljudi su se hranili drenjinama i maginjama, a zanimljivo je da i drenjine i maginje dolaze i kod Ovidija. Spominju se također i »željudi« koje navodi i Ovidije, ne zaboravljajući spomenuti da oni opadaju sa svetog Jupiterova drveta, tj. s hrasta. Što se tiče odjeće, Vetranović se drži Biblije pa naglašava kako je smokvin list bio dostatan »naga put skrovena da sramom ne ostaje«. Nije bilo ratova nego su vladali »ljubav, mir i goj«. Glede plova morem, Vetranović je blizak Ovidiju:

Ni oružje skovano, s koga je svijet krvav,
ni u more u slano taknula nijedna plav,
Nit koga koljahu gusari prihudi,
ni u robstvo vođahu nijednu vrst od ljudi.

U pogledu harmonije među životinjama Vetranović se u potpunosti ne drži Biblije, pa nalazimo tek dva dvojstva: ovce — vukovi, lav — zvijeri (općenito).

U drugoj polovici pjesme, odnosno točno od 101. stiha, pojavljuje se Vulkan koji »mač skova« i od tada se svijet »rascvijeli«, i sasvim nam je poznato koja su se sve zla od vremena tog prvog mača i postavljanja »marginja bez broja« događala.

U brojnim je pjesmama Vetranović napadao zapadni kršćanski svijet »u bludu ki tone«. Tu nije štedio ni najviše crkvene autoritete pa nimalo ne začuđuje da se u drugom dijelu njegove pjesme izražava tolika suprotnost između zlatnog doba i vremena u kojemu bi se morala skratiti vlast »biseru i zlatu i svili grimiznoj«, što nam pokazuje da je i on pripadao pjesnicima koji su smatrali da je i zlato dobrim dijelom skrivilo nestanak zlatnoga doba. I Vetranović moli za povratak vegetarijanskog vremena, izražavajući pri tomu i sumnju da je to moguće:

da se svi narodi, podobno ako je
o zelju i vodi njeguju i goje.

I u drugim nekim stihovima Mavra Vetranovića nailazimo na tragove zlatnog doba.

U *Pjesanci lakomosti* više nego igdje drugdje Vetranović glavnim uzrokom sviju zala smatra jagmu za zlatom koje dolazi iz Zemljine utrobe, od Plutona »ki stoji u tmastoj propasti«.

Lakomos ter tuj sad svak dvori i čtuje,
ka istok i zapad i sjever kraljuje.

Odjeci Zlatnoga doba razabiru se i u ovim stihovima:

Tamo ih odluke još daleč zavode
Gdi zlate jabuke na dubju nahode.⁴¹

I u pjesmi *Čudno prikazanje* nailazimo na prizor gdje pjesnika stiže »trudni san u sjenci pod borom«, gdje vječno vlada »proletje«:

jak da se višnji raj vrh mene otvori!

U snu mu se ukazala »Gospoja svih gospoj«, »Dijeva Blažena« koja mu zapravo obećaje nebeski Jeruzalem:

Najti ćeš po meni nebeski dvor i hram
gdi stoje blaženi (...)

U *Pelegrinu* je također raj zemaljski popraćen borjem, »bistrom vodicom« te »živim studencom«. Vila, kojoj je dužnost svakoga koji se napije na njihovu studencu voditi »svezana k vilinjoj gospoji«, odbija Pelegrinovu ponudu da joj daruje zlatnu jabuku, jer tamo gdje ona živi

(...)
perivoj za što taj vas bješe, vaj meni,
zemaljski kako raj, vas bješe zeleni,
od različitijeh trava livada gdje bješe
svakoga narava ter cvietje captieše...

U zemaljskom raju, kojim dominira pjev ptica i žubor čistih potoka, nalaze se dublja »velika i mala«, kojih broj sam Bog može procijeniti.

Mimo sve liep stabar tuj vidjeh stojeći
toliko slavnu stvar ku ne viem izreći:
mjeden stup imaše od zemlje do grana,
a listja i grane od srebra imaše,
svudi po sve strane jak sunce ter sjaše
ter zajde svijes moja od zlata videći
po granah bez broja jabuke viseći.⁴²

Često se i u talijanskih pjesnika u raju zemaljskom susreću »od zlata jabuke,«⁴³ gdje se sjedinjuju najpopularniji plod i najplemenitija kovina. Kao da zlato u tom izrazu gubi konotaciju materijalizma i grabežljivosti za bogatstvom.

Na nekoliko mjesta Vetranović spominje kako nije u stanju izreći ljepote tih vilinskih dvora, u kojima se nalazi i šator »pod kojim sjedjaše gospoja Diana«. Miješanje kršćanskih i poganskih pogleda na Raj zemaljski nije tipičan samo za Vetranovića nego i za neke druge hrvatske renesansne pisce.

*

Utopija Tome Morea⁴⁴ objavljena je kad je Vetranoviću bilo 35 godina, samo nekoliko godina prije nego što je dubrovački benediktinac skupa sa subratom Benediktom Zuzorinom, bez ikakve dozvole civilnih ili crkvenih vlasti, pobjegao iz samostana na Mljetu u Italiju, gdje ostaje pet godina. Zapravo bi bilo čudno da netko onako živa i znatiželjna duha kao što je bio Vetranović u Monte Cassinu ne bi bio upoznat s *Utopijom*, koja je bila među najpopularnijim djelima svog vremena, tako da je nakon prvog izdanja u Louvainu (1516), tiskana već sljedeće godine u Parizu, a 1528. u Bazelu, zatim u Beču i Firenci, a i u Veneciji već 1519. Moreov prijatelj Erazmo Roterdamski, koji je svoje glasovito djelo *Encomium Moriae* posvetio Moreu, sigurno nije mogao predvidjeti tragične događaje koji su slijedili engleskoga pisca i filozofa sve dok nije bio ubijen u zatvoru 1535. godine.

Jedan od najuččenijih ljudi u Engleskoj svojeg vremena, pravnik, pisac, prevoditelj (skupa s Erazmom) i — mučenik, koji je proglašen svetim 1935. godine — danas je ipak najpoznatiji po svojoj *Utopiji*, koje pojam kao da i potječe baš od T. Morea, a u sebi stalno sadrži dvojstvo: οὐ τόπος («nemjesto», nepostojeće mjesto) εὖ τόπος (idealno mjesto). Na tom apsurdnom i idealnom otoku *Utopiji* kojim vlada *Utopus* teče bezvodna rijeka *Anyder*.

U izuzetno turbulentnim vremenima, More dočarava otok zadivljujuće vjerske tolerancije i suprotstavlja taj u se zatvoreni kolektiv vanjštini. Istina njegova, kao i gotovo sve druge utopije, obuhvaća veoma mali broj ljudi. Dabome, Moreovu djelu nije prethodio samo Platon, nego i anglosaksonska narodna tradicija o mornarima koji su se dokopali dalekih čarobnih otoka, a na nekima od njih zamišljan je i zemaljski raj, gdje se život odvijao prema božanskom planu. Tu su otoci na koje su dopirali sv. Patrik i sv. Brendan, a i avanturisti Lancelot i Gawain.⁴⁵

Naravno da su te priče bile žive i u Francuskoj, a i u Njemačkoj su bile poznate te pustolovine. Nije isključeno da su neke od tih neobično popularnih legenda mogle doprijeti i do naših renesansnih pisaca.

S jedne strane More je spominjao »urotu bogatih« (»conspiratio divitum«), a s druge poteškoće s općim zajedništvom i pravednom razdiobom rada i dobara, a oboje mu je moglo pribaviti više neprijatelja negoli prijatelja. Usprkos svima i svemu tomu, More nadživljava vrijeme i za budućnost ostaje stvaralac *Utopije*, tog najzanimljivijeg otoka koji je dočarala mašta renesanse, tog ukaza na mogućnost relativno pravednih i izbalansiranih uređenja ljudskih odnosa, koji će od tada do danas biti česta književna i umjetnička tema.⁴⁶

I sv. Thomas More je bio dobro informiran o nekim izvješćima iz Novog svijeta te o uređivanju životnih odnosa prema prirodi, među tim zagonetnim novootkrivenim bićima, o kojima su kolale najčudnije priče, spajajući realno s fantastičnim.

Šibajući materijalizam, »lakomos« i pohlepu za zlatom i raskošima Vetranović je imao dosta i povoda i primjera u rodnom gradu, ali to ne znači da mu je, kao kontrast, na odmet mogla biti i spomenuta *Utopija*, otok skladnih međuljudskih odnosa. Na Moreovu otoku ima sretnika »Makarićana«, ali i onih koji to nisu. Najmanje valja pomišljati na to

da bi se taj otok dao poistovjetiti s kojom poznatom zemljom, a najmanje s Britanijom, koje mane ne samo da je More dobro poznao nego se njima, pri pisanju svojega djela, obilno koristio. Za Dubrovčane na studijima u Italiji, kao pripadnike istovremeno zagušljive gradske atmosfere i otvorenosti svim morima, *Utopija* je morala biti zanimljiva, kao što su i vijesti iz novootkrivenih dijelova svijeta u dubrovačkoj sredini morale izazivati posebnu pozornost.

*

Kolumbovim povratkom iz Novog svijeta više ništa nije moglo biti kao što je bilo. Srednjovjekovnom se čovjeku na zapadu suprotstavljao beskraj u svojem najstrašnijem obliku, mračnom pučinom.⁴⁷ Sa sjevera mu se ispriječilo »ledeno more«, a s juga »gorušte sunce i paljevito ljetno«, kako je tvrdio ne samo M. Držić nego i njegov nešto stariji sugrađanin M. Vetranović, koji napominje kako njegove tragaoce za zlatom »sunce gorušte... porazi«. Na drugoj strani, prema Vetranoviću, »zimnje mećave... slana, snieg mraz i sjever oholi / vazima suncu vlas«. A istok, s kojega su dolazili dragulji, skupocjeni nakiti i začini, svila i druge blagodati...? Pustolovi, hrabri pomorci, a najvećma trgovci, svi su bili uvjereni da se »u daleke Indije« na istoku ne može izravno doprijeti kopnom koje je »pod goruštima suncem« niti ledenim morem. A ipak, baš to nemoguće bilo je izazov.

Starim je Rimljanima zapadna granica svijeta bila uglavnom iza Britanije, iza koje su se, kako Horacije slikovito u jednoj Odi kaže, miješale vatre, magle i kiše. Te su se granice ipak ponešto pomicala u srednjem vijeku, davno prije Kolumba. Bilo je irskih monaha koji su riječ Evanđelja prenosili na susjedne otoke, a za nas je najzanimljivije već spomenuto *Putovanje svetoga Brendana u Obećanu zemlju* (*Navigatio Sancti Brendani Abbatis*). O tomu djelu govorim nešto opširnije na drugom mjestu.⁴⁸ Ne ćemo ovdje ulaziti u rasprave o tomu je li sv. Brendan na svojem stvarnom putovanju mogao doprijeti do Islanda, Grönlanda, ili čak do kanadskih obala, kako su neki tvrdili, nego nam valja tek naglasiti da je to veoma popularno putovanje irskog sveca, koji je umro između 570. i 583. godine, napisano početkom 9. stoljeća, a koje je bilo posebno popularno u benediktinskim samostanima, moglo dopasti u ruke Vetranoviću ili Držiću za vrijeme njihova boravka u Italiji.

No, Kolumbo je morem dopro »do Indija«⁴⁹ i — za razliku od tolikih prethodnika — vratio se živ, zdrav i pun priča. Zauvijek je povijest dobila takmaca u geografiji koja je tada još uvijek bila dosta zamagljena raznim mitovima i legendama. Ukazuje se na novi »Edenski vrt«. Kolumbovi mornari su se vratili »s kraja svijeta«, neki su pričali da su čuli pjev rajskih ptica, drugi da su ne samo čuli nego da su i vidjeli sirene, a — kako su očevici tvrdili — urođenici iz »Nove Indije« bili su posve nalik na stanovnike zlatnoga doba. Zemlja kod njih, kako se naglašavalo, nije bila »ranjena plugom ni motikom«, a niti iscjepkana ogradama ni mrginjima. Iako su neki od mornara jedva proživjeli žestoke navale tornada, u sve se sasvim lijepo uklapala i priča o vječnom proljeću. Ukratko, što bi ta novootkrivena zemlja i mogla biti drugo nego raj zemaljski...?!⁵⁰

Valjalo bi dakle temeljitije ispitati, nego što je to do danas učinjeno, odakle su Vetranović i njegov mlađi sugrađanin M. Držić crpili informacije o dalekim i teško dostupnim Indijama.

*

Moguće je da je Petar Hektorović, koji je bio mlađi od Vetranovića dvije-tri godine, prije pisanja svojega *Ribanja i ribarskog prigovaranja* poznao Vetranovićevu pjesmu *Aurea aetas*, ali kako nemamo nikakvih izravnih dokaza za to, ne bi imalo mnogo smisla o tomu razglabati.⁵¹

Trećeg dana ribarenja Hektorović — nakon susreta s dragim i bogatim prijateljem, koji je bio na drugoj galiji, a hvalio je Hektorovićev perivoj »i zide svekolike« — daje ponovno riječ Paskoju i Nikoli da nastave svojim dosjetkama, poukama i nadmudrivanjima:

Kad jidro napeše, htiše se napiti,
 zatim se počеше meu sobom šaliti.
 Tuj bi pripovisti vrimena staroga
 (...)
 zelena dubrava kad tikom teciše,
 košuta kon lava bez straha kad biše,
 zec tokoj kon harta gdi se ljudi čude,
 prid kim vas posarta kad ga tirat bude.⁵²

Stihovi »pripovisti vrimena staroga / kojih se dosti čti do dneva ovoga« mogu upućivati na Bibliju, na Ovidija ili na koji domaći izvor. Ono o mirotvorstvu među životinjama podsjeća nas na navedeni biblijski tekst, ali i na motiv općeg potopa u Ovidijevim *Preobrazbama*. U basnama kao i u mnogim starim mitologijama (koje su duboko povezane s basnama) životinje ne samo da govore nego i razumno sudjeluju u izmjenama misli s ljudima.⁵³ U *Genezi* zmija je svojim govorom nadmudrila Evu, a zatim je Eva — vjerojatno bez jedne jedine riječi, jer je njen milikov pogled mogao biti dostatan — ponudila onu fatalnu jabuku (»malus«/»malum«) jedinomu bližnjem svomu.

Mnogo bi nas više mogle zanimati dvije ostale pojave u Hektorovićevu tekstu: ono što su voćke hodale napustivši svoje vrtove, te što »rike pristanihu brez berzine svoje«.

Bez sumnje se Hektorović ovdje držao više izvora. Najprije, zanimljiva je tvrdnja — veoma česta kad je riječ o poznatom tračkom pjevaču — da su i voćke išetale iz perivoja, a rijeke ostale bez brzine, a samim tim i bez toka, baš onda kad se očula »sladkost od pisni Orfea slišajuć«. U *Pismu Svećenika Ivana* — koje već spomenusmo — među ostalim čudesnim pojavama naglašava se kako rijeka s nekih planina, puna dragog kamenja, teče samo tri dana tjedno, a ostalo vrijeme miruje.⁵⁴

Vratimo se na časak Vetranoviću: o njegovu boravku u Italiji gdje je mogao čuti ponešto o Kolumbovim putovanjima »u Indije«, o čemu nema nikakvih izvora, ali je važno što njegova *Pjesanca lakomosti* donosi u Hrvatskoj prve napomene o Indijama, koje —

po tadašnjem općem shvaćanju — uključuju i Etiopiju. Nije isključeno da je o Indijama i Hektorović mogao ponešto saznati od svojeg prijatelja Vetranovića.

Dabome, Vetranović je mogao poznavati neka tiskana i rukopisna djela na hrvatskom, talijanskom i latinskom, koja su nama nepoznata, a iz kojih je on mogao crpsti izvješća o »Indijama«. U već spomenutoj *Pjesanci lakomosti* neki nam se Vetranovićeви stihovi čine važnima ne samo za objašnjenje same pjesme nego i za neke dijelove I. Prologa Držićeva *Dunda Maroja*. Nimalo se ne treba čuditi što Vetranović uzimlje negativan stav prema pustolovima za zlatom i dalekim, ali opasnim krajevima, jer njih ne vode isti motivi koji su vodili Kolumba, a to je bilo ponajviše — ili se bar tako naglašavalo — nastojanje da se Evanđelje proširi u novootkrivenim krajevima »Indije«. A ne smije se zanemariti ni potraga za sv. Graalom.

I mnozi ne haju izgubit život svoj,
očito kad znaju da će nać zlato toj,
najliše ki hode u Novu Indiju
i kosti zavode u Etiopiju;
I prik Arabije kada se upute,
grifone i zmije i zmaje priljute
pred sobom videći, ne mogu poćinut
od straha trepteći vik da će poginut;
a navlaš kad zajdu u puste dubrave,
pantere ter najdu, vukove i lave
i divje bivole, čentaure i satire,
arpije i orle, kravosce i tire.⁵⁵

Izuzmemo li životinje koje su mogle doći iz klasićne grćko-rimske mitologije, kao što su »ćentaure i satiri« te »arpije«, dio se ovdje spomenutih životinja nalazi i u *Pismu Svećenika Ivana*, od kojih bi nam se valjalo poblize pozabaviti »grifonima« i »zmajevima«. Grifoni su, prema srednjovjekovnim bestijarijima, bili među najopasnijim životinjama. Marko Polo u svojim *Putovanjima* spominje pticu grifon (»ucello grifone«) koja je već od ranog srednjeg vijeka po svojoj snazi, hitroći i letu bila i pozitivna i negativna. Prema nekim talijanskim bestijarijima grifon je među najopasnijim đavlima, a prema Izidoru Seviljskom, grifon upravo sjedinjivanjem lavovske snage i ptićjeg uzleta u visine simbolizira Krista. U 29. pjevanju Danteova *Ćistilišta* golemi grifon, lav-orao, vuće trijumfalna kola koja simboliziraju Crkvu. Neki su u toj Danteovoj viziji vidjeli papu kao upravitelja Crkve, a moguće je da je Dante pomišljao i na Svećenika Ivana kao idealnog svjetovnog i crkvenog vladara. Životinje koje se spominju u Vetranovićevim stihovima predstavljaju opasnost za pohlepne lovce za zlatom. Također bi se moglo reći da su »zmaji priljuti« slični onima iz pisma Svećenika Ivana gdje u »spilji zmajeva« žive bezbrojne tisuće tih bića koja su strašna tek prema nepoželjnim osobama u tom idealnom kraljevstvu, dakle prema uljezima kakvi su bili i Vetranovićeви pohlepni pustolovi. U svojevrzni raj zemaljski, kakvim se prikazuje kraljevstvo svećenika i kralja Ivana nije baš lagano ući i uljezi su unaprijed opomenuti što ih ćeka.

*

Na što se sve mogu odnositi riječi Dugog Nosa u 1. Prologu Držićeva *Dunda Maroja*, bilo je dosta nagađanja, a sigurno su imali pravo oni (npr. Milan Ratković) koji su smatrali da je autor *Dunda Maroja* mogao poznavati Moreovu *Utopiju*, koja je mogla utjecati na Držićevu diobu ljudi nazbilj i ljudi nahvao. Nisu u krivu bili ni Živko Jeličić⁵⁶ niti Frano Čale kad su naglašavali kako je bez temeljita razumijevanja I. Prologa nemoguće shvatiti tu ponajbolju komediju starije hrvatske književnosti. Kako je Dugi Nos negromancijom ušao u »Indije Stare«, on odaje svoj »sekret«: »Tuj nađoh pravi život, veselo i slatko brjeme od prolitja, gdi ga ne smeta studena zima, i gdje ruži i razlikom cvitju ne dogara — gorušte ljeto, i gdje sunce s istoči vodi tihi dan samo od dzore do istoči i od istoči do dzore; a svitla zvizda danica ne skriva se kako ovdí meu vami, ma svitlo svoje lice na bilomu prozoru na svak čas kaže; a dzora, koja rumenimi i bijelim ružami cafti, i ne dijelja se s očiju od dražijeh ki ju gledaju; a slatki žuber od razlicijeh ptica sa svijeh strana vječno veselje čine. A ostavljam vode bistre, studene, ke, odasvud tekući, vječnu hranu zelenim travam i gustomu dubju daju; a bogata polja ne zatvaraju dračom slatko, lijepo, zrijelo voće, ni ga lakomos brani ljudem, ma otvoreno sve svakomu stoji. Tuj nema imena 'moje' ni 'tvoje', ma je sve općeno svijeh, i svak je gospodar od svega. A ljudi koji te strane uživaju ljudi su blazi, ljudi su tihi, ljudi mudri, ljudi razumni. Narav, kako ih je uresila pameti, tako ih je i ljepotom, uljudila: svi općeno uzrasta su učinjena; njih ne smeta nenavidos, ni lakomos vlada; njih oči uprav gledaju, a srce im se ne maškarava; srce nose prid očima, da svak vidi njih dobre misli; i za drugijem mojijem besjeđenjem ne domorit vam, ljudi su koji se zovu ljudi nazbilj.«⁵⁷

Nas će ovdje u prvom redu interesirati Košutino mišljenje »O Novim tek otkrivenim Indijama, o kojima su svi mornari i osvajači pričali, posebno nakon otkrića Perua, kao o zemlji velika bogatstva, gdje teku med i mlijeko, gdje je zlato svakomu na dohvat...«⁵⁸

Edward Stankiewicz u radu »The Legend of Opulent India, Marin Držić and South Slavic Folk Poetry«⁵⁹ iznosi nekoliko zanimljivih teza koje valja uzeti u razmatranje kad se raspravlja o riječima Dugog Nosa u 1. Prologu *Dunda Maroja*. Taj je uvodni monolog u *Dundu Maroju* sigurno mnogostrano zanimljiv i ovdje bi nam valjalo spomenuti bar ponešto od najbitnijeg, gdje bi sigurno pri proučavanju tog I. Prologa valjalo uzimati u obzir:

- 1) Dubrovačku društvenu i političku stvarnost Držićeva vremena;
- 2) Utjecaj *Utopije* sv. Tome Morea;
- 3) Utjecaje klasičnih filozofa i pisaca (Platon, Ovidije...);
- 4) Razna, posebno Rabelaisova djela s kojima je za boravka u Sieni Držić mogao doći u dodir;
- 5) *Pismo Svećenika Ivana i Aleksandrida*;
- 6) Narodne pjesme u kojima se spominje Indija.

O nelagodnim ironičnim Držićevim odnosima prema svojim sugrađanima pisalo se podosta, a sigurno se mogu smatrati jednostranim isključiva objašnjenja čitava I. Prologa time što bi tobože Držić, plebejski i revolucionarno, čvrsto stajao na strani dubrovačke

sirotinje, »tj. ljudi nazbilj«, protiv patricija, »nakaznijeh«, »ljudi nahvao«, »čovječuljaka«, »homunculusa«. Ž. Jeličiću su »ljudi nahvao« identični onim istim »nakaznijem« o kojima je Držić pisao Cosimu I, a prema André Vallaintu, Držićevi »ljudi nahvao« »nisu pravi nego fabricirani ljudi koji se i ne zovu ljudima do li 'u šali', a možemo još i pretpostaviti satiru plemenitaša koji su smatrali sve druge ljude nižim bićima«. ⁶⁰ Ljudi bi nahvao dakle mogli biti i izmišljeni i umišljeni ljudi. U već navedenom radu Ž. Jeličić napominje da su »ljudi nazbilj« obični, stvarni ljudi, idealizirani stanovnici, svojevrсни preteče Campanellina *Grada Sunca*. Leo Košuta misli da je najbitnije to što tu podjelu ljudi nahvao i ljudi nazbilj te opasno miješanje tih dviju vrsta i prevagu ljudi nahvao obavlja baš negromant, kojemu je sve moguće, pa i ponovno dočarati Dubrovčanima raj zemaljski, ali ne više kao zbiljski nego kao obrnuti nestali svijet, kroz koji se jedino i može stići do istine koja da je Držiću, kao i Françoisu Rabelaisu, bila prava svrha.

Za razliku od Vetranovićeve *Pelegrina* koji nosi i fizičke oznake svojih grijeha (grba, magareće uši...) i teži kroz pročišćenja doći do svoje biti, u sebi pronaći mir, Držićev Dugi Nos izostavlja sebe i naviješta potrebu nemira među bitno različitim ljudima, naviješta uzbunu pred mnoštvom ljudi »nahvao« i njihovom navalom. Kazalište mu je ponudilo takvu slobodu gdje se mogao iskazati negromancijom i zakloniti se za svoj »sekret« koji donosi iz daljina, koje su običnim smrtnicima nedostupne. Ali ništa ne govori u tome da bi »ljudima nazbilj« bio namijenjen kakav raj zemaljski u zlatno doba.

Košuta (str. 88) odveć jednostavno, jednom rečenicom, odbija Ratkovićevo mišljenje da bi T. More svojom *Utopijom* i njenim »socijalističkim idejama« mogao djelovati na Držića. A ipak... Zapravo su baš one ideje o nepostojanju privatnog vlasništva, nepostojanje onog »moje« i »tvoje« — što Držić spominje — mogle najlakše doprijeti do hrvatskoga komediografa, među ostalim, i preko znamenitog djela T. Morea. ⁶¹

Idealni, utopijski svijet jednakosti i pravde, poslužio je Držiću tek kao potporanj ironiji, zapravo kao ukazivanje na stvarni svijet u kojemu odluke donose »čovječuljci« i u kojemu će prevladati »ljudi nahvao«, klonirana, neozbiljna, bezosjećajna, dakle opasna bića.

Klasični pjesnici, a posebno Ovidije, nisu na Držićev koncept zlatnog idealiziranog doba imali onakav utjecaj kao na Vetranovića, što nikako ne isključuje Držićevo dobro poznavanje rimskih pjesnika, a ne samo komediografa.

Ne zna se što je bila Držićeva lektira u Sieni (koju Košuta s pravom navodi kao »središte talijanskog kazališnog i glazbenog života«) ⁶² gdje je učio »sviriti«, ali i mnogošta drugo. Možemo nagađati da se upoznao s različitim vrstama komedija, od obilja farsa do »učenih komedija«, u kojima mađioničari i hvalisavi prolaznici iz dalekih egzotičnih krajeva ne bijahu rijetkost. Među inim djelima koja su mogla utjecati na Držića, Košuta navodi Ariostova *Negromanta* (1520). Međutim, temeljitija usporedba tih dvaju djela ne bi pokazala zapravo nikakve značajnije sličnosti. ⁶³

Nasuprot Stankiewiczu, Košuta potpuno odbacuje (i to bez ikakvih dokaza) moguću utjecaj *Pisma* Svećenika Ivana na spomenuti Držićev I. Prolog.

Prema F. Čali, »Velika Indija« obuhvaća »otprilike današnji Hindustan«. Čale dodaje da je za Držića bitno to što je postojala legenda da je »to zemlja magije«, što znači zemlja

po mjeri negromancije, koja je za dubrovačku renesansnu publiku mogla i te kako biti zanimljiva. A najzanimljivije i najzačudnije »vijesti« renesansnom Zapadu o tim dalekim Indijama nudilo je upravo spomenuto *Pismo Svećenika Ivana*.

Mnogo je veća od Velike »Mala Indija«, koja je obuhvaćala »ili Abesiniju, ili Indiju preko Gangesa, ili Pakistan«. Mala je Indija bila naseljena patuljcima koji su se borili sa ždralovima, što je također Držiću bilo poznato.

Za nas će biti najzanimljivije »Nove Indije« koje bi bile zemlje središnje Amerike, »gdje 'teče med i mlijeko', a to je u pučkoj mašti zemlja 'Dembelija'«. ⁶⁴

Kako vidjesmo, otkrićem »Novih Indija« zlatno doba i raj zemaljski dovedeni su u čvršću međusobnu vezu nego li ikada prije. Ne znamo je li netko od Dubrovčana bio s Kolumbom (iako neki to pretpostavljaju), ali za naše razmatranje to nije bitno. Bitno je ono što su don Mavar i don Marin u svojim djelima izrekli o Indijama.

Tek će daljnja proučavanja pokazati je li Košuta bio u pravu kad »ljude nahvao« (»to prokletu sjeme«) tumači kao porod palih anđela i ovozemaljskih žena. Radikalan nesklad nastade kad ti »čovuljci, žviranti, barbaćepi, obrazi od papagala, od mojemuća, od žaba, oslasti i s kože udreni useliše u ovi naš svijet, u vrijeme kad umrije blagi, tihi, razumni, dobri starac Saturno, u zlatno vrijeme« (Čale, 305). To bi značilo da Negromant (a samim tim i Držić) tumači prestanak zlatnog doba inozemaljskom intervencijom, a i izvođenjem čudovišta iz pakla.⁶⁵ U svakom slučaju, Držićev je odnos prema zlatnom doba jedinstven u hrvatskoj književnosti, a time još izuzetniji ako prihvatimo Stankiewiczovo mnijenje da je »blagi, tihi, razumni, dobri starac Saturno« u Držića svoje atribute mogao dobiti od legendnog Svećenika Ivana.

Posebnu je pozornost privlačila Držićeva tvrdnja kako mu rekoše »da u Stare Indije nitko ne more poč, govoreći: 'Upriječilo se je ledeno more, koje se ne more brodit i vrla vječna zima koja galatinu od živijeh ljudi čini'«. Čale tu rečenicu komentira ovako: »...galatinu: led koji priječi put u basnoslovnu zemlju, spominje i Rabelais u Četvrtoj knjizi. Negromant aludira na 'zaleđene' ekspedicije Jacquesa Cartiera u Kanadi, čega se dotaknuo Vetranović u *Pjesanci Lakomosti* (Čale, 382). Već u 1. glavi 4. knjige Rabelais opisuje kako su Pantagruel i družina mu krenuli iz luke Thalase (za koju neki misle da se odnosi na Tallard, u blizini mjesta Saint Malo, odakle je stvarno J. Cartier krenuo u novi svijet), različitim vrstama lađa među kojima se spominju i ilirske gusarske lađe, »liburnjanke« (»liburnicques«) doplovivši »blizu Kine, u Gornjoj Indiji... tako da što izbližega usmjere plov paralelno s rečenom Indijom, da zaokruže zapadno prema spomenutom polu, kako bi skrenuv plov ispod Sjevera, bili na visini luke Olonea, a da opet ne budu preblizu tom polu od straha da ne bi uplovili u Ledeno more i da tu ne zaglave«. ⁶⁶ Za razliku od F. Čale, A. Vaillant vidi sličnost između Držićevih riječi i *Skazanija*, odnosno ruske verzije *Pisma Svećenika Ivana* o neprohodnosti preko »potpuno ograđena mora živim pijeskom« (»complètement barrée par une mer aux sables mouvants«). ⁶⁷ Podudarnosti s Rabelaisom bez sumnje postoje (pa i ono o »obrazima od papagala« moglo je Držiću doći od Rabelaisa), a nije isključeno da su slične priče o Cartierovoj ekspediciji mogle doprijeti u isto vrijeme do Rabelaisa i do Držića, iako iz različitih izvora. A te su priče u mnogim slučajevima ukazivale na to kako se negdje u

tom Novom svijetu, »u Indijama« nalazi i raj zemaljski. Ali gdje? U kojoj od Indija? Vetranovićevo, Hektorovićevo i Držićevo doba bijaše izuzetno značajno doba povijesnih i zemljopisnih zakoraka, koje je teško uočiti u svim njihovim mnogostrukostima.

*

Za razliku od Marina Držića, čijemu je zlatnom doba veoma teško naći sve glavnije poticaje, Ranjinina pjesma *U hvalu pastira kih život jes bolji nego svi ini životi od svijeta* pokazuje zanimljivo preuzimanje od Vergilija i Ovidija: »No kad je od Vergilija uzeo ideju, nije htio uzeti sliku tog zlatnog doba, nego ga drukčije crta nego Verligije...«, kaže Ivan Kasumović i dodaje: »... Tu se on oslonio na Ovidija...«⁶⁸ Dio te Ranjinine pjesme glasi:

I taj život još činiše
oni dobri prvi ljudi
ki na svitu bez zle ćudi
vas svoj vijek provodiše,
kada zemlja neorana
sama na svit plod davaše,
a iz dubja sve med vraše
svud okolo sa svih strana.⁶⁹

Zanimljiv je tu izraz »prvi ljudi«, što ga nerijetko rabe i talijanski pjesnici koji su pjevali o zlatnom doba.

*

Vetranović i Držić su bez sumnje imali mnogo prigoda upoznati se s nekom od hrvatskih ili talijanskih *Aleksandrida* u kojima ima više odlomaka što pokazuju podudarnosti s dijelovima *Pisma Svećenika Ivana*. Aleksandar prije smrti, kad sabirno priča Aristotelu »sve ča po zemlah vidil biše«, kaže da je dopro i do raja: »...ere prijasmo svu zemlju i do raja dojdosmo, koga ti u knjigah tvojih ukazuješ na kraj zemlje biti, v edomi na istoku; togda ja blizu dojdoh do makaronskih otokov va okijanskoj rici, gdi elinski mudrci dušam človičanskim biti govore.«⁷⁰ Dabome, i za Aleksandra Indije su kraj svijeta, s golemim bogatstvom, gdje se Aleksandar, nakon sjajnih pobjeda, našao na »velikom prestoli Pora cara indiskoga«. On bez velike muke pobjeđuje »zviri človikooobrazne« i dvoglave zmije, ali je mnogo teže bilo s »divljim ženama« koje mu pobiše dosta vojnika (»tilo nih vse vlasli odiveno biše; nad vojskom litahu; vojski negovi nohti svoimi lica i oči nih razdirahu«. Jagić, 246). Poslije će se opet Aleksandar naći pred još čudnijim ženskim bićima (»vse kosmate kako svina«). Tu su bili i golemi mravi koji su mogli kao od šale zgrabiti konja, ali za nas je najzanimljivije kad »na riku ednu doidoše koi širina dan hoda biše«. Sagrađivši most i tako prešavši rijeku, Aleksandar je došao u pravu zemlju čudesa, koja se mogla odraziti i u Držića, posebno s obzirom na one male ljude, koji se zovu »Pitici« a koji su »vsi koliko lakat visinom« (kod sv. Augustina su »Pigmeji« također,

veliki jedan lakat). Aleksandar im je sagradio grad, a oni ga obdarili ogromnim količinama voća i meda. Tu se Aleksandar susreo s natpisom na grčkom jeziku koji ga opomenu »Človiče, ako gdo na istok hoće poiti, do ovdje došad opet se vrati, ere ne moreš dale poiti« (Jagić, 277). Sličnu opomenu nalazimo i u Vetranovićevim stihovima. Umjesto da otkrije svojim suborcima skorašnji susret sa strašnim kanibalima, Aleksandar im kaže da taj tekst ukazuje na »slatku zemlju i pićnu«, dakle da su na domak raja zemaljskoga. »I od tuda divih ljudi zemlju prešad, v zemlju niku čudnu i lipu dojdose, ka puna biše voća razlikoga. I tu dva stupa visoka naidose, od zlata čista učinjena, Iraklije cara i Semiramide carice obrazi«. Semiramidin sjaj i bogatstvo, zlato, drago kamenje i biserje čini se da je također moglo biti dijelom golemog bogatstva kraljevstva Svećenika Ivana. Nakon toga se Aleksandar i njegova vojska susreću sa šestonogim i šestorukim ljudima, kao i s ljudima sa psećom glavom, kakvi se spominju i u nekim verzijama Pisma Svećenika Ivana. Tako se Aleksandar konačno našao pred krajem gdje »ništore ino ni naprida, takmo makaronski otoci u kijinskoj rici (tj. u rijeci Okeanos, V.G.), gdi ljudi blaženi živu, ki čistomudrci nazivaju se i ki nazi jesu« (Jagić, 281). I na drugom se mjestu govori o raju zemaljskomu, koji je i opet u blizini makaronskih otoka (tj. »otoka sreće«). »(...) misto uzrih, gdi pradiđ naš Adam živil biše, gdi Edem naziva se i u nem rai bog nasadi na istoku« (Jagić, 290). Nisu zaboravljene ni četiri rijeke »ke od raja teku«. Prema *Aleksandridi* dakle inozemaljski i zemaljski raj isti je i nalazi se odmah, na početku onostranosti, pored rijeke Okeanosa. Poput Izidora Seviljskog i u *Aleksandridi* se tvrdi da je raj plamenovima zaštićen (»plameno bo oruže nega strže«).

Ljudi s pasjim glavama, mali i golemi divlji ljudi, čovjekoglave ptice, mogli su utjecati na Držićevo oblikovanje čudnih kreatura o kojima već rekosmo riječ-dvije.

Aleksandar je prešao preko misteriozne zamrznute Arsinojske rijeke dok se ona od sunca razmrzla, pa je Darije imao mnogo poteškoća preko nje prijeći, što je upravo suprotno onoj rijeci koja »galatinu od živijeh ljudi čini«, koja je Držiću, kako vidjesmo, najvjerojatnije došla preko Rabelaisa.

*

Za nekoliko stihova iz narodnih pjesama E. Stankiewicz tvrdi da sadrže »istu narodsku i humorističku boju« koju nalazimo i u Držićevu I. Prologu. To bi se odnosilo samo na bogatstvo Indije, koje bi nas podsjećalo na zemaljski raj.⁷¹ No kako se iz gornjeg izlaganja vidi, Držić se mogao susresti na mnogo načina s idejom zemaljskog raja, a po svemu sudeći, Držićeve Indije imaju veoma malo zajedničkog s nekoliko stihova iz slovenskih i srpskih narodnih pjesama.

Za neke izričaje u tomu I. Prologu mogu se naći sličnosti u hrvatskim narodnim poslovicama, kao ono »gdje vele da se psi kobasami vežu«. Naime, kad netko nešto ne može zadržati, ušćuvati a da to da ne potroši ili ne pojede, ili kad ne zna čuvati tajnu, onda se kaže da bi se kod njega nešto zadržalo kao »psu meso/kruh pod glavom«. Taj Držićev izričaj, kao i mnogi drugi, može se tumačiti na više načina, od kojih je najprihvatljiviji onaj da su psi tako dobro nahranjeni da se mogu vezati kobasicama, te da ih ne bi ni dirnuli.

*

Od Držičeve svojevrsne nostalgije za zlatnim doba, kad je svijetom vladao Saturno, i žalosti za pravdom i zemljom gdje ne bje privatna vlasništva, sasvim je različit Zoranićev »Perivoj od Slave«, u kojemu Zoran uočava vile Latinku, Grkinju, Kaldejku i Hrvaticu. »I na varh aliti na konac varha došad, jedan perivoj tolike lipote i uzveršenja vidih da pomislih, i jinako biti ne mogaše, neg da to Zemaljski raj biše. Ta dakle perivoj okolo varha vas obal bijaše, a okruževaše ga rika jedna potokom tekući. (...) Kraj perivoja tada najдох se ki vas okolo u priliku od zida zelenim busom okružen biše; četvera vrata na četiri strane jimaše, okol kih klonde četire od busa hitro postrigane nad kih uzgor od jedne na drugu luk prostart kako šator nad ulazom činjahu. Po kih vratih jedva ulizoh i vidih stabla od dubov neizmerne visine i lipote«. ⁷²

Već je upozoreno na sličnosti Zoranićeva perivoja s Danteovim Rajem, a svijet njegovih pastira uspoređen je s onim iz Sannazarove *Arcadije*. Međutim, čini mi se da se u oblikovanju Zoranićeva edenskog vrta ne može zanemariti ni Semiramidin vrt, o kojemu je Zoranić mogao saznati iz raznih izvora, pri čemu nikako ne bi valjalo isključivati *Aleksandridu*. Dabome nije izostala ni riječ o razlikama *Arcadije* i *Planina* jer Sincerova bezbrižja nisu pomučena betezima političke naravi kojima je opterećen »pastir Zoran«. Naime upadama Turaka, njihovim ubojstvima i zlodjelima Zoranićeva »baščina« već je načeta uništavanjem.

Turci su Držiću tek komične spodobe, s kojekakvim nastranostima s kojima družine »činjahu smijehe«. Oni su nekako izvan onih nazbilj i nahvao koji zbunjuju ili razveseljavaju Dubrovčane, a Zoraniću su uzrok »rasipanja baščine«, vuci koji uskaču među mirne ovce, tj. razbojnici koji unose strah među mirne ljude. U Držića oni upadaju na pozornicu, a u Zoranića u stvarna sela i gradove, gdje pljačkaju, kolju, pale i žare.

Slika raja zemaljskoga Zoraniću se tek javlja u snu kao kratka višestruka eskapada od političke zbilje, od »betega ljuvenoga« i od žalosnog »rasipanja baščine«. S obzirom na to da se u stvaranju vlastitih vizija znao veoma vješto poslužiti bogatom lektinom, Vergilijem, Ovidijem, Danteom, Pertarkom, Sannazarom ⁷³ te ponad svega narodnom pjesmom, valja prihvatiti sa stanovitim rezervom tvrdnju Slobodana Prosperova Novaka da je Zoranić govorio »razmetljivo, što je bila maska njegove nemoći i usamljenosti«. ⁷⁴ Za razliku od Hektorovića, čije se trodnevno putovanje dade rekonstruirati do u tančine, kako primjećuje S. Prosperov Novak: »Zoranićeva stvarnost bila je papirnata jednako kao i njegova kartografija«, ⁷⁵ no za nas je time još interesantnija. Flora i fauna Zoranićeva perivoja u snu (drveće velikih razmjera i ljepote, zelenje, cvijeće i ptice) pokazuju sličnosti s mnogim prethodnim opisima raja zemaljskoga. Međutim, povišen otok s rijekom, s dubljem neizmjerne visine i ljepote ima donekle sličnosti i s Kolumbovim opisom rajskog otoka. Stvarna je Arkadija planinsko mjesto, dakle samim položajem predodređena za tihi smireni i sretni pastirski život u izoliranosti, daleko od bučnih tokova povijesti. U njoj je život jednostavan, proljeće vječno, sve je podređeno ljubavi među pastirima i pastircama, satirima i nimfama. No Arkadija nije izolirana od vanjskog svijeta u mjeri kao što je Utopija pa su i odnosi pastira i pastirica s tim svijetom izvori mnogih ljubavnih i »životnih« afera. ⁷⁵

*

Rimski povjesničar Polibije opisivao je u 2. st. prije Krista Gale kao sretan narod koji ne poznaje nejednakosti ni nevolja što ih ta nejednakost uzrokuje, a te je iste osobine Strabo pripisivao Britanima. Njihova obitavališta i prehrana sasvim su prirodne, odnosno »prvotne«, što pokazuje mnogo sličnosti s arkadijskim načinom života.

I opet srednji vijek valja preskočiti, jer od Vergilijeva Titira pa do Sannazarova Sincera gotovo i nema u književnosti arkadijske bezbrižnosti.

Kao što Arkadija pokazuje samo djelomično sličnosti s Utopijom, još manje sličnosti pokazuje s rajem zemaljskim, jer u Arkadiji savršena rajska harmonija može postojati samo u snu. Naime, samim time što se satiri i pastiri zaljubljuju, izloženi su najgoroj i najljudskijoj vrsti egoizma koji proizlazi iz »betega ljuvenih«. Da ne govorimo o ljubomori uvrijeđenih bogova s kojima se satiri usuđuju nadmetati u glazbenom umijeću! Već su u Ovidija takva natjecanja završavala tragično, na veliku i opću žalost svih pastira i nimfa.

Naravno, gdje god ima natjecanja pojavljuju se nejednakost i poniženja, što narušava sklad arkadijskog pastirskog života. Moglo bi se reći da je *Arcadia* raj zemaljski, ali tek po ljudskoj mjeri i da je u njoj zlatno doba moglo biti samo razmišljanje o prošlosti ili san o budućnosti. Ono što je Gerhard Hoffmeister rekao za Sannazarovo djelo *Arcadia*, za *Dianu* Jorgea de Montemayora te za *L'Astrée* Anne d'Urfé moglo bi se primijeniti i na Zoranićeve *Planine*: »Pastoralne su utopije izraz društva u kojemu su nastale. Remek-djela svoje vrste, kao što su Montemayorova *Diana* te *L'Astrée* Anne d'Urfé nisu oslobođena društvenih konvencija: nasuprot tomu, njihovi su pastiri toliko pod društvenim pritiscima da gube nevinost i slobodu zlatnog doba na koje su pretendirali.«⁷⁶

*

U vrijeme prosvjetiteljstva filozofi vjerovali su da će razum ljude dovesti do sretne spoznaje prave ljudske veličine, kojom će čovjek pripremiti svijet po svojoj mjeri, što i ne bi moglo biti drugo nego sreća i blagostanje. Umjesto socijalne pravde i jednakosti — od koje se moralo krenuti — došlo se do Bastilje, giljotine, i izmjene zatvorskih ključara. Umjesto sretnih edenskih poljana blagostanja i zajedništva, himnički se zazivalo natapanje polja »nečistom krvlju neprijatelja«. Kako su socijalne nepravde u vrijeme Bastilje, 1789. bile veoma velike, Nicholas de Bonneville je u nastojanju da stvori Opći savez prijatelja istine (Confédération universelle des Amis de la Vérité) zazivao »Neka sve zahvati kaos i neka iz kaosa iziđe nov i obnovljen svijet«.⁷⁷

Već je proročanski Michel de Nostredame, poznatiji kao Nostradamus, u pismu sinu Césaru rekao: »Jer prema nebeskim znacima vratit će se Zlatno doba, nakon revolucionarnog vremena koje će preokrenuti sve iz temelja, a svijet se tomu približava, i od trenutka dok ovo pišem taj će preokret otpočeti do sto sedamdeset sedam godina, tri mjeseca i jedanaest dana, a izazvat će raspad ideja i morala, ratove i dugotrajna gladovanja...«⁷⁸ Jedan od najboljih komentatora Nostradamusovih kvaterna, Jean Charles de Fontbrune, napominje da je od ožujka 1555, kad je to pismo pisano, do prvog nastupa

Jean-Jacquesa Rousseaua u Parizu 1732, prošlo upravo to vrijeme. A s Rousseauovim idejama počinje revolucija, koja u različitim oblicima ispunjava ne samo 18. stoljeću nego i dva sljedeća. Jedna od tekovina te revolucije bila je tzv. »ekonomska sloboda« koja je omogućila kapitalizam u svoj njegovoj nemilosrdnosti, a s druge strane strahovite pokolje u ime tolikih apstrakcija... Dabome, nas najviše interesira za koje je stoljeće Nostradamus najavio povratak zlatnog doba...

Bijaše i onih — i to ne mali broj — koji vjerovahu da je zlatno doba nastupilo najavom besklasnog marksističkog društva. No i opet se zakoračilo lijevom nogom, i to gore nego ikada prije, tako da nikada nije toliko ljudi sadašnjosti, ljudi nazbilj, bilo okrutno žrtvovano maglovitu snu o budućem raju zemaljskom. Pa i sami proroci tog komunističkoga zemaljskog raja — koji su optimistički najavljivali zlatno doba — bijahu najvećim dijelom uklonjeni krutim željezom.

Dok je za Cesarea Pavesea najgori ljudski neprijatelj bila pomisao o sretnom pretpovijesnom zlatnom doba, Friedrich Schlegel je smatrao da svako ljudsko biće mora proći kroz fazu *svoga* zlatnog doba, kao što djeca moraju proći dječje bolesti. I Edgar A. Poe, kako ga je zamišljao Charles Baudelaire, dugovao je dobar dio svojih otuđenja žaljenju za Zlatnim doba i zamišljanjima sreće kad bude ponovno združen s dragim bićima. U Dostojevskoga se jedan lik koji se priprema na samoubojstvo već zamišlja sretnikom na nekom dalekom planetu. Optimist Pierre Teilhard de Chardin govorio je o čovjeku koji se evolucijom približava savršenstvu u kojem bi moglo zavladatai zlatno doba, a F. Schiller vjerovao je u kružni tok povijesti:

Svijet postaje star pa opet se pomladi,
I čovjek uvijek živi u boljitka nadi.⁷⁹

Ako je Bog čovjeku povjerio Zemlju na upravljanje, i obdario je svim dobrima i ljepotama, nije nenaravan san o zlatnom doba, gdje bi ljudska sreća, dobrota, mir i istinska suradnja mogle naći mjesto.

*

Čini se da je sasvim prirodno što baš ljudima renesanse, koji su stvarali zlatno doba književnosti i umjetnosti, nisu mogla ostati strana raspitivanja o zlatnom doba čovječanstva.

Renesansa u hrvatskoj književnosti, kao i u drugim književnostima, poznavala je dvostrukost utopije, mnogostrukost Arkadije i mita o zlatnom doba iz raznih i različitih izvora, od kojih još uvijek svi nisu dostatno istraženi, ali se može reći da su svi bili napojni i blagorodni.

Vetranovićev kontemplativni život svojevolutna izopćenika podsjeća na stoički jednostavan život prvih kršćanskih monaha pustinjaka koji su se odricali svijeta, ali ne i prirode, koji su osluškivali njene tajne glasove i zamišljali se sjedinjeni s tom prirodom u davna vremena čistoće i ljudske prvotnosti. Za razliku od Vetranovića, Držić je veoma rano pobjegao iz pastirske dubrave u grad ili velegrad, gdje vlada prijevara, laž, himba,

prostitucija i »dinari«. Astrea i Saturno odavno su otjerani željezom i ljudi nahvao šire se sa svim svojim nevaljalštinama. Uvijek gladni Bokčilo prava je suprotnost idealima kakve su monasima propisivali Laktancije i Klement Aleksandrijski. Naime, da se sva hrana što je netko uzimlje mora svoditi na čisto preživljavanje, jer sve što je više od toga nanosi štetu ljudskom duhu. Baš kao da je Držić bio preteča Bonnevilleu i kao da je i po njegovu mnijenju jedino kaos mogao pomesti »svijet nakaznijeh« i kao da se onda jedino iz kaosa mogahu roditi novi navjestitelji blagostanja i jednakosti među ljudima.

Zoranić je, kako primjećuje S. Prosperov Novak, u bijegu od svojega betega ljuvenoga nailazio samo na bjegunce: »Arkadija na planinama Zagore nije egzotična, na njezinim rubovima zavijaju vukovi, a osobe zatečene u tom svijetu uvijek su pred nekim u bijegu.«⁸⁰ Raj zemaljski kao da ga je tek trenutačno, u snu, opomenuo na nehaj njegovih sunarodnjaka prema vlastitom jeziku, vlastitoj Domaji, kao i na njegovu nestrpljivost u posezanju za nezrelom jabukom. Dakle, srećom, u te trojice hrvatskih renesansnih književnika i moralo se raditi o vlastitim viđenjima raja zemaljskoga i zlatnoga doba. Zato im se ponekad pastirski svijet Dubrave, Arkadije, prikazivao u snu ili u dalekoj mitologiji teokritsko-vergilijansko-sannazarovskih uzora, koji su im bili tek poticaj da se vlastitim talentom ogledaju »na stazi netlačeni«.

BIBLIOGRAFIJA

(djela koja nisu navedena u tekstu, a mogu pomoći daljnjem produblivanju teme).

Etienne Cabet, *Voyage en Icarie*. Paris: Jean Mallet, 1842.

Roger Caillou, *L'homme et le sacré*. Paris: Gallimard, 1950.

Jürgen Dahl (izd.), *Reisen nach Nirgendwo. Ein geographisches Lügengarn aus vierlei in Fäden zusammengespinnen*, 1965.

Umberto Eco, *Travels in Hyperreality*. New York: Haecourt Brace Jovanovich, 1986.

Petra Haß, *Der locus amonoeus in der antiken Literatur — Zu Theorie und Geschichte eines literarischen Motivs*, Wissenschaftliche Verlag Bamberg, 1998.

Eugenio Imaz (izd.), *Utopias del nacimiento*, Mexico: Fondo de Cultura Economica, 1941.

Armand de Loecker, *Zwischen Atlantis und Frankfurt — Märchendichtung Goldenes Zeitalter bei E.T.A. Hoffmann*. Frankfurt am Main — Bern — New York: Peter Lang, 1983.

Frank E. Manuel and Fritz P. Manuel, *Utopian Thought in the Western World*, Cambridge (Massach.), 1979.

Lewis Mumford, *The Story of Utopias*. New York: Viking Press, 1949.

BILJEŠKE

¹ U većini je starih mitologija nastanak smrti ipak povezan s nekom vrstom ljudskog pada.

² Smisao obilja vidljiv je i prema latinskoj poslovlci »Non semper Saturnalia erunt« (»Nije svaki dan Božić«, odnosno »Ne će biti svaki dan Božić«).

³ O shvaćanju zagrobnog života uglavnom kod Grka, ali donekle i u Rimljana, vid. Rainer Foß, *Griechische Jenseitsvorstellungen von Homer bis Plato — Mit einem Anhang über Vergils sechstens Buch des Aeneis*. Aachen: Shaker Verlag, 1997 (Iscrpn bibliografija str. 220-231). Glede *Eneide*, ovdje se služim Klaićevim prijevodom (*Eneida*, Zagreb: Matica hrvatska i Zora, 1970).

⁴ Pindar, *Ode i fragmenti*, Pr. Ton Smerdel, Zagreb: Matica Hrvatska, 1952, str. 49. i 50.

⁵ O tomu gdje se mogao nalaziti »Raj zemaljski« odnosno »vrt na istoku, u Edenu« bilo je veoma mnogo rasprava. Hrvatski prijevod Biblije odgovara prijevodima koji se temelje na »Bible de Jérusalem«, međutim u tekstu *Vulgate* čitamo: »Plantaverat autem Dominus Deus Paradisum voluptatis a principio: in quo posuit hominem quem formaverat«. Naime, kako je Eden odnosno rajski vrt povezivan s kolijevkom roda ljudskoga, postoji mnoštvo teorija u njegovu smještaju. Većina je taj vrt zamišljala u plodnoj Mezopotamiji, oko rijeke Eufrata i Tigrisa. Prema nekima, raj zemaljski je sasvim na istoku, iza zemalja koje nastanjuju smrtnici. Drugi opet smatrahu da je taj vrt nad zemljom, neki da je bio pod zemljom, a drugi opet »u zemlji mrtvih«, neki da je u trećem nebeskom krugu, a bilo je i onih koji smatrahu da je raj zemaljski na najvišoj planini koju nije mogao zahvatiti opći potop. Tu dotječe rijeka kojoj je izvorište kod sama Božjeg prijestolja, gdje rastu golema stabla i sve moguće najljepše biljke, a taj je kraj pun dragocjenih kovina. Neki smatrahu da je Eden smješten na samu susretištu vode, zemlje i neba, a Tertulijan je naučavao da je Zemaljski raj »na dnu zemlje«, »na istoku«, »istočno«... Martin Luther je mislio da je rajskom vrtu opći potop zameo svaki trag te da bi svaka potražnja bila uzaludna, dok je Jean Calvin smatrao da je on bio na ušću Eufrata. Pristašama mišljenja da se rijeka Eufrat, koja teče kroz zemaljski raj, natapajući ga, pa se grana u četiri druge rijeke (Pišon, Gihon, Kuš i Eufrat), ime »Eufrat« moglo je biti glavno uporište. Na stranu činjenica što i u Africi Eufrat postoji, i to kao »sveta rijeka« — hebrejski izrazi »perath« odnosno »phrath« (od starijeg »buratti« odnosno »puratti«) znače »dubok« ili »širok«. U babilonskoj mitologiji Eufrat je rijeka koja se prikazuje kao »pojas svijeta«, odnosno rijeka koja daje »život svijetu«. Najstarije poznato ime za Babilon je Tin-tir-ki, što znači »mjesto gdje je drvo života« (O tomu više u djelu O.D. Miller, »The Symbolical Geography of the Ancients«, u *American Antiquarian and Oriental Journal*, Chicago, July 1881.). Grci iz homerskog doba vjerovali su da je *Okeanos* rijeka svih rijeka. Prema Heziodovoj *Teogoniji*, sve su rijeke sinovi, a fontane i potoci kćeri starog Okeana. Iza rijeke Okean nalazi se podzemni svijet s rijekom Stiks. I u *Aleksandridi* rijeka Okean teče naokrug zemlje. Aleksandar »vas svit prošad do okiana rike doide, ki vsu zemlju obtiče«. (V. Jagić, »Život Aleksandra Velikog« *Starine* 3, 1871, 246.) Sličnog je mnijenja i Ivan Česmički kad u pjesmi *De inundatione* kaže: »Quin ipse Oceanus, rerum genitalis origo / Qui certa ambitam lege coerces humum«, što N. Šop prevodi: »Dapače i sam Ocean, svih stvari počelo svježje / Koji po pravilu stalnom oplošje zemljino steže«, Ivan Česmički/Janus Pannonius, *Pjesme i Epigrama*, preveo N. Šop, Zagreb: JAZU, 1961 (»Hrvatski latinisti« knj. 2), str. 54. i 55.

Prema Grcima, kao i Perzijancima, sedam je glavnih rijeka na svijetu, što odgovara sedmerim glavnim žilama krvotoka u čovjeku, a to zapravo i jest glavni odraz harmonije između mikrokozmosa i makrokozmosa. Prema nekim mišljenjima, Eden se mogao nalaziti negdje u Skitiji koja je, prema grčkim poimanjima svijeta, bila krajnja zemlja na sjeveru.

Postoji i ideja da je raj zemaljski bio na Sjevernom polu, o čemu valja vidjeti veoma iscrpan i zanimljiv rad Wiliama F. Warrena, *Paradise Found — The Cradle of the Human Race at the North*

Pole, Boston: Houghton, Mifflin and Company, 1885. Kako se po mnijenju W.F. Warrena upravo Sjeverni pol užarene Zemljine mase najprije ohladio i tako stekao prilike za razvoj života, ljudski rod se pojavio u pretpotopno doba na Sjevernom polu i odatle se dalje razvijao i širio prema blagodatima Zemlje i Sunca.

»U geologiji Sjevernog pola našli smo znanstveni dokaz goleme kataklizme koja je uništila pretpotopni svijet i za stalno pomakla prema nižim predjelima ljudsko obitavalište.« (Warren, str. 102) Govoreći o zemaljskom raju i teolozi danas rado govore o »mitološkoj geografiji« te o zlatnom doba i Edenu kao o stanju duše u puninama Božje milosti. Prihvatajući stručna teološka mnijenja bez pogovora, valja ipak spomenuti da stvarno prostorno postojanje zemaljskoga raja i zlatnog doba nikako ne moraju biti izmišljeni, zna li se da je u pretpovijesti čovjek najvjerojatnije veoma dugi period bio vegetarijanac kojemu je zemlja davala sve, a samim time što je bio vegetarijanac (djelomično je svakako točna Feuerbachova tvrdnja »Čovjek je ono što on jede« — Der Mensch ist was er ißt) čovjek je bio mirotvorac kojemu nisu bile potrebne ni »tuđe obale« niti oranice. U svakom slučaju, zlatno doba moglo je postojati samo u pretpotopno vrijeme i samo među vegetarijancima.

⁶P. Ovidii Nasonis, *Carmina selecta* — Accedit carminum delectus ex Albio Tibullo, Sex. Aurelio Propertio, C. Valerio Catullo. Monachii, 1846, str. 167-168.

⁷R. Matasović, *Kultura i književnost Hetita*, Zagreb: Matica hrvatska, 2000, str. 152.

⁸Priču o tomu kako su nekada postojala tri sunca te da je zmija »ispila« dva i polovicu trećega čuo sam kao dijete u Hercegovini. Preostalu polovicu (prema nekim verzijama tek četvrtinu) trećeg sunca zaštitila je lastavica krilom i tako spasila svijet od potpuna mraka, dakle od smrti i propasti, ali se svejedno »na zemlji sve pokvarilo«. Poslije sam na otoku Manitoulin (što će reći »otok rođenja Velikog Duha«) u Kanadi saznao da tamošnji Indijanci imaju gotovo identičnu priču, samo su umjesto lastavice, čaplja ili gnjurac spasili Sunce od pohlepne i razorne, što će reći dijabolične zmijske. Usp. također pripovijetku »Tri sunca« (u zbirci *Žito posred mora*, Split: Književni krug, 1993, str. 243), koja glasi:

»Priča se da su bila tri Sunca. I jednon zgodon popila zmija dva, treće je sačuvala lasta sa svojim krilimanim. I stara ta tradicija i običaj i danon današnjim se poteže po svitu, ta rič: grijota je, kaže, ubiti lastu; da nije laste, ne bi Sunce nan grijalo, pošto bi ga zmija popila. Eto to se priča, a sad Bog dragi zna kako je to.« Dabome, nije teško uspostaviti odnose između sunčanog sjaja i zlata. Etimološki »zlato« ima značenje po boji »žuto«, što je zapravo najbliža boja sjaju. Sunce i dobrota redovito idu zajedno, kao što idu tama i zloća. (Usp. riječi »naoposun« : »opak«.) Na više mjesta Ovidije se igrao riječima »aurum« i »amor«, a u hebrejskom svjetlost je »aor«. Više o simboličnim odnosima Sunca i zlata v. u djelu Zoe Samaras, *Le Règne de Cronos dans la littérature française du XVIe siècle* Paris: Editions A.-G. Nizet, 1983, str. 52. i dalje.

⁹O tomu više Ugo Bianchi, *Razza aurea, mito delle cinque razze ed Elisio* (Una analisi storico-religiosa), *Studi e Materiali di storia delle religioni*, 2/34 (1963), 143-210. Posebno str. 187-189.

¹⁰Od brojnih radova u kojima se govori o kineskim verzijama zlatnog doba ovdje bih naveo: Jean Lévi, »Enjeux politiques et religieux de mythe de l'âge d'or dans la société chinoise ancienne«, u knj. *L'Age d'or* (Sous la direction de Jacques Poirier), Dijon: Editions universitaires de Dijon, 1996, str.145-170. te »Le statut saturnien de l'âge de la grande concorde (Datong)«. Ib. str. 171-192. Usp. također Jacques Gernet, *Chine et Christianisme*, Paris: Gallimard, 1982.

¹¹Samo u jezičnom pogledu neke sličnosti s Adamom pokazuje »naš Kadmo«, važan kao ubojica okrutnog zmaja te osnivač Tebe, a za nas najvažniji zato što je Ilijev otac pa prema tomu zapravo okruđen Ilira, a samim time nama je nešto kao »izvanjski pradjed«.

¹²Sličnu je ideju zapisao tobože C. Columbo na margini jedne stranice knjige Pierrea d'Aillya *Imago mundi*, kako pod arktičkim polom borave veoma sretni ljudi koji umiru samo onda kad su sasvim zasićeni životom.

¹³ Hugo Francisco Bauza, *El imaginario clasico Edad de oro, Utopia y Arcadia*, Universidad de Santiago de Compostela, 1993, str. 23.

¹⁴ Nav. Pr. Harry Levin, *The Myth of The Golden Age in the Renaissance*, Bloomington — London: Indiana University Press, 1969, str. 34.

¹⁵ Illic ex Sabbato
 succedet Sabbatum,
 Perpes laetitia
 sabbatizantium,
 Nec ineffabilis
 cessabunt iubili
 Quos decantabimus
 Et nos et angeli.

Sabbato ad Vesperas Hymnus, nav. pr. *Carmina sacra medii aevi, Saec. III-XVI / Poésie latine chrétienne du Moyen Age IIIe — XVe siècle*. Ur. Henry Spitzmuller, Bruges: Desclé de Brouyer, 1971, str. 528.

¹⁶ Urbs Syon aurea, patria lactea, cive decora,
 Omne cor obruis, omnibus obstruis, et cor et ora.
 Nescio, nescio quae jubilatio, lux tibi qualis,
 Quam socialia gaudia, gloria quam specialis.

Ib. str. 598.

¹⁷ »... nobile per i suoi antenati, ma anche piu nobile per il suo animo elevato.« Nav. Pr. Gustavo Costa, *La leggenda dei secoli d'oro nella letteratura italiana*. Bari: Editori Laterza, 1972, str. 85.

¹⁸ O utjecaju na Dantea glede Saturnove vladavine te o njegovim pogledima na zlatno doba, kao i o njegovim epigonima u Italiji, vidi Costa, citirano dj., posebno str. 4-15. te 25-30. Nav. mjesto str. 5.

¹⁹ Glede Danteova utjecaja na hrvatske renesansne književnike v. Josip Torbarina, »Dante in old Croatian Poetry«, *Studia romanica et anglica zagrebiensia* 19-20 (1965), 5-37.

²⁰ Costa, str. 13.

²¹ Za svako poglavlje u Costinoj knjizi postoji veoma opširna bibliografija. Dabome, za naše razmatranje važna su tri prva poglavlja, tj. onaj dio knjige koji se odnosi na razdoblje prije Tommasa Campanelle.

²² Nav. pr. G. Costa, str. 23. O Boccacciu v. također Costa, str. 20-25.

²³ U srednjovjekovnim, kao i renesansnim i postrenesansnim prijevodima Ovidijevih *Preobrazba* redovito se upozoravalo na sličnosti s *Biblijom*. U 14. stoljeću glasoviti dominikanac, profesor na Oxfordu Thomas Walleys — kojega i Rabelais spominje u predgovoru svojem *Gargantui* — ukazuje na podudarnosti između nekih Ovidijevih opisa s kršćanstvom. Uz jedan od prvih engleskih prijevoda *Metamorfoza* Arthur Golding zapisao je sa strane stihove:

Štoviše, pa kakvu bi moglo zlatno doba drugu značiti stvar
 Nego vrijeme Adama u raj, dok nevinosti dar
 Uživaše u sretnu, blaženu životu, sve dok sagriješio nije
 Dok od Boga ne otpa? Otkad nastaje boli kojih ne bijaše prije.
 (Moreover by the golden age what other thing is ment
 Than Adams tyme in Paradyse, who being innocent
 Did lead a blist and happy lyfe untill that thurrough sin
 He felt from God? From which tyme forth all sorrow did begin.
 (Nav. Pr. Harry Levin, *The Myth...* str. 36.)

²⁴ Nav. pr. *Collected Works of Erasmus* (dvojezično izdanje, latinski i engleski), Toronto-Buffalo — New York: University of Toronto Press, Edited and annotated by Harry Vredeveld, transl. by Clarence H. Miller, sv. 85 (1993), 30. Među Erazmovim dijalozima nalazimo i kratki komentar o *Saturnalijama* Lukijana iz Samosate. Svećenik tu postavlja pitanja, a Saturn odgovara. Među pitanjima ima i neugodnih kao ono zašto je uništavao vlastitu djecu koju je imao s božicom Reom: »...što to o tebi čujemo? Kao da bi jeo vlastitu djecu koju ti je Rea rodila...« (...quae de te audimus? Quemadmodum devoraris liberos tibi ex Rhea natos...« *Saturnalia* Luciani Desiderio Erasmo Roterodamo interprete... *Opera omnia*, Tomus I, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1961, str. 185-195, nav. mj. str. 186.

²⁵ Usp. Levin, XVI: »Očito nije bilo žena u izvornom mitu« (»indeed there were no women in the original myth«). Kontradikcije kakva je na primjer ona na glasovitom reljefu *Tellus-Italia*, odnosno *Ara pacis* u Rimu, gdje vidimo dvije ženske osobe i jednog muškarca, valjalo bi temeljito istražiti, što daleko nadilazi ovaj skromni zavir u samu površinu teme *zlatnoga doba*. O povezanosti spolnosti i smrti, Erosa i Thanatosa, dosta je pisano s raznih gledišta. Govoreći o Emily Bronte, Georges Bataille kaže: »Pojedinačna smrt nije drugo doli jedan vid pretjeranog proliferiranja bića.« (»La mort individuelle n'est qu'un aspect de l'excès proliférateur de l'être« *La littérature et le mal*, Paris: Gallimard, 1957, str. 13). Bataille navodi da bespolna bića, koja se razmnožavaju diobom stanica, ne poznaju smrti u tom smislu da bi se ona manifestirala kao prijelaz iz života u raspadanje. Zapravo ta bića ne umiru mijenjanjem oblika. Umiranje je naravno kao protutežu obvezno uključivalo rađanje i tu je harmonija bila nezamisliva bez žena. Međutim, u grčkoj pa i u rimskoj uljudbi žena je bila smatrana nižim bićem. Platon je smatrao da se duše muškaraca koji su uglavnom proveli nekoristan i neplodan život vraćaju na svijet u obliku žena. A naša praroditeljica Eva (»Havva«, što bi značilo »darovateljica života«) izgon iz raja zemaljskoga i prokletstva koja su taj izgon vukla za sobom doživjela je mnogo gore od svojeg sugrješnika Adama. O položaju žene kod Grka, Rimljana te o raznim oblicima Edena i različitim Arkadijama vidi Claude Cohen-Safir, *Cartographie du féminin dans l'utopie*, Paris—Montréal: Editions L'Harmattan, 2000. Usp. također Wolfgang Biesterfeld, *Aufklärung und Utopie*, Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 1993. (Posebno odjeljak »Frauenutopien — Dei Frau als Problem, Thema und Verfasserin der literarischen Utopie«, str. 139-151.)

²⁶ Tu je mogla biti posrijedi i konfuzija dviju latinskih riječi »malus« (jabuka) i »malum« (zlo). Usp. André Neyton, *L'age d'or et l'Age de fer*, Paris: Confluents, 1984. Pos. odjeljak »Le péché sexuel«, str. 49-59.

²⁷ *Oeuvres complètes de Voltaire*, Nouvelle édition, avec notices, préface, variantes, table analytique, *Dictionnaire philosophique* III, Paris: Garnier frères, 1879. Rep. by Kraus Reprint Ltd., Newdalen/Lichtenstein, 1967, str. 226-262. 1988, 33.

²⁸ Nav. pr. André Delaporte, *Bergers d'Arcadie — Le mythe de l'Age d'or dans la littérature française du XVIIe siècle*: Puisseaux: Pardès; Collection »L'Age d'Or«.

²⁹ Opširnije o nazivu i naravi edenskog vrta vid. A. Bartlett Giamatti, *The Earthly Paradise and the Renaissance Epic*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1966, str. 11-93. (Opširna bibliografija str. 90-93.) U istomu će djelu čitatelj naći opširnije navode iz Danteovih, Petrarkinih, Polizianovih, Ariostovih, Trissiniovih, Camoësovih, Spenserovih i Miltonovih djela o zlatnom doba i o raju zemaljskomu. (Bibl. str. 353-355)

³⁰ Izboru toga pape i Marulić je posvetio epigraf *Papa Lav X, Firentinac iz obitelji Medici*, kojega prva dva stiha glase:

Sam je odredio Bog da Medici, pravednik, vjernik,
Stekne papinsku čast, sjedne na crkveni tron.

Usp. M. Marulić, *Glasgovski stihovi*, prev. i priredio Darko Novaković, Zagreb: Matica hrvatska, 1999, 105.

I Deziderije Erazmo Roterdamski smatrao je da je zlo, ratovima ispunjeno željezno doba na izmaku i da izborom Lava X. nastupa zlatno doba. Smatrao je da će Lav X. biti prava suprotnost Juliju II. U jednom pismu vrhovnom svećeniku kaže da će baš papinom zaštitom, milošću i zalaganjem biti ispunjena tri stožera zlatnog doba: pobožnost, lijepa književnost i mir. No Erazmo je smatrao da mora učiniti mnogo na uspostavljanju novog zlatnog doba, pa je apelirao na kraljeve i prinčeve da uspostavljaju i obdržavaju mir. Poslije je Erazmo i sam uvidio da je to glas vapijućeg u pustinji, ali svejedno od propagiranja mira nikada nije odustajao. Više o tomu v. kod Léon E. Halkin, *Erasme parmi nous*, Paris: Fayard, 1987. Posebno poglavlje »L'Age d'or«, str. 170-186.

³¹ Gotovo i nema značajnijeg pjesnika *Plejade* (utemeljena 1547) koji nije bio zaokupljen pitanjem zlatnog doba. U više pjesama Joachim de Bellay naglašava da je francuski kralj François I. obnovio zlatno doba (»Tu as refaict le bel aage doré«) te napominje da je taj kralj (u čiju su pismenost sumnjali mnogi pa i sam Erazmo Roterdamski) pobijedio »monstrum« neznanja. Usp. Zoe Samaras, nav. dj. str. 30. i dalje.

³² Možda je evanđeoska prisposoba o rasipnom sinu pripomogla da žir prevagne u prehrani u vrijeme zlatnog doba, pred mnogo ukusnijim mukinjama, kupinama i drenjinama, koje spominje Ovidije. Teško je odrediti kada se u zlatno doba pojavljuju žitarice, što dakako relativizira i samu Saturnovu ulogu. Antonio Tebaldeo oko 1500. god. u jednoj pjesmi kaže da u zlatno doba još nije bilo ni loze ni žitarica (»quando ancor non floria vite ne spica«). Ako je žito raslo samo od sebe, onda su Saturnove poduke Italcima iz poljodjelstva morale biti suvišne.

³³ Usp. Giorgio Barberi Squarotti, »Le figure dell'Eden«. U knj. *Fine dell'idillo, da Dante a Marino*. Genoa: Il Melangolo, 1978, str. 263-342.

³⁴ Marko Marulić, *Judita, Suzana, pjesme*. (Priredio I. Slamnig.) Zagreb: Matica hrvatska i Zora. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 4, 1970, str. 110.

³⁵ Slobodan Prosperov Novak, *Zlatno doba* (Marulić-Držić-Gundulić). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002, str. 56.

³⁶ Marko Marulić, *Institucija 3* (Pr. B. Glavičić). Split: Književni krug, 1987, str. 332.

³⁷ Nav. pr. Marko Marulić, *Versi harvacki* (ur. M. Franičević i H. Morović). Split: Splitski književni krug, 1979, str. 249.

³⁸ Mavro Vetranović, *Poezija i drame*, Beograd: Prosveta, 1994, 26.

³⁹ Usp. M. Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, Zagreb: Školska knjiga, 1983, str. 346.

⁴⁰ Dabome, izrazi za vremenska razdoblja u starijem su hrvatskom jeziku imali različita značenja. Od današnjih »dan« je mogao označivati jednostavno vrijeme, a »proljet« nije samo označivala najljepšu *sezonu* (»sezona« pr. lat. »satio« — sjetva) nego neodređeno razdoblje označeno svim mogućim ugodnostima.

⁴¹ *Djela Mavra Vetranića Čavčića*. Dio I. *Pjesni razlike*. Stari pisci hrvatski knj. 3, Zagreb: JAZU, 1971, str. 159. i 163.

⁴² Oba navoda prema, *Pjesme Mavra Vetranića Čavčića*, Dio II. *Pjesni razlike, Pelegrin*. Stari pisci hrvatski, knj. 4, Zagreb: JAZU, 1872, str. 108.

⁴³ Ne smije se zaboraviti ni najteži Herkulov pothvat, tj. pronalazak heperidskih jabuka, gdje Herkul zamalo nije na leđa uprtio (i to doslovno) čitavu Zemlju, ali je Herkul Atlasa veoma lagano nadmudrio i vratio mu njegov teret, a uzeo zlatne jabuke i odnio ih Euristeju.

⁴⁴ Thomas Morus (Sir Thomas More), 1478-1535. *Libellus vere aureus nec minus salutaris quam festivus de optimo Reipublicae statu, Deque nova insula Utopia*, Louvain, 1516, 91 stranica. (Prvi engleski prijevod potječe iz 1551. godine.)

⁴⁵ Usp. Julius Reimer, *Die berühmte Utopien und ihr Staatsideal, Plato, Morus, Campanella*, Cabet, 1906.

⁴⁶ Od T. Morea do E. Zamjatina (»My«) nastalo je stotine djela čija je tema utopija. Iscrpnu će bibliografiju čitatelj naći u knjizi Glenna Negleya, *Utopian Literature — A Bibliography with a Supplementary Listing of Works Influential in Utopian Thought*. Lawrence: The Regents Press of Kansas, 1977.

⁴⁷ Prema enciklopedijskom djelu *Etimologije* sv. Izidora Seviljskog (oko 560 — 636) raj zemaljski se nalazi odmah na prilazu Indijama, ali je smrtnicima nedostupan jer je ograđen plamenim jezicima. Izidor Seviljski je u srednjem vijeku bio velik autoritet, a i Sevilja je bila među najznačajnijim središtima trgovine s Orijentom.

⁴⁸ Usp. »Pismo Svećenika Ivana«, *Književna Smotra* br. 126/XXXIV (2002), 3-12. Kako su irski misionari dopirali duboko u srednju Europu, hrvatski su benediktinci mogli s njima doći veoma rano u kontakt i čuti zanimljive priče o raznim putovanjima i pustolovinama njihove subraće.

⁴⁹ Zanimljivo je da su u to isto vrijeme Japanci i Kinezi zamišljali raj zemaljski u područjima krajnjeg zapada. Usp. K. Shiratori, *Memoires of the Research Department of the Toyo Bunko*. Tokio, 1956.

⁵⁰ Tek nakon drugog putovanja (1497) Kolumbo je s družinom otkrio tzv. stare rudnike zlata (»minas viejas«) u blizini Santo Dominga. Las Casas tada bilježi da su, nakon što su prošli otoke Xaragua (današnje Haite), pronašli »Raj zemaljski«. Tokom trećeg putovanja (1498) Kolumbo je sa svojim pratiocima prešao ušće rijeke Orinoco te dospio — kako sam opisuje — do Edena, kroz koji protječe rijeka koja ako ne izvire u raju zemaljskom mora da dotječe iz zemlje neizmjerne veličine s juga. (Usp. Michael Paiewonsky, *Conquest of Eden* 493- 1515. MAPes MONDe Editore, Distributed by Academy, Chicago-Publishers, 1991, posebno str. 90-127.)

⁵¹ O prijateljskim i književnim odnosima između M. Vetranovića i P. Hektorovića v. Rafo Bogišić, »Mavro Vetranović i Petar Hektorović«. U knjizi *Književne rasprave i eseji*, Split: Čakavski sabor, 1979, 51-69.

⁵² *Djela Petra Hektorovića* (priredio Josip Vončina), Stari pisci hrvatski, knj. XXXIX, Zagreb: JAZU, 1986, str. 67.

⁵³ U bajkama raznih indoeuropskih naroda nisu rijetki primjeri da drveće hoda, govori, opominje... Izuzmemo li nekoliko temeljitih i zanimljivih radova Josipa Kekeza o odnosima usmene književnosti s djelima hrvatske renesanse, ti su odnosi gotovo u potpunosti neproučeni.

⁵⁴ »Tri dana hoda od toga mora nalaze se neke planine s kojih se spušta rijeka... i teče našom zemljom sve do pješčanog mora. Ta rijeka tri dana tjedno teče i njome se kotrlja malo i veliko drago kamenje, vukući sa sobom drveće sve do pješčanog mora.« (Tribus diebus longe ab hoc mari sunt montes quidam, ex quibus descendit fluvius... per terram nostram usque ad mare harenosum. Tribus diebus in septimana fluit et labuntur parvi et magni lapides et trahunt secum ligna usque ad mare harenosum.) Friedrich Zarncke, *Der Priester Johannes*, Leipzig: Bei S. Hirzel, 1879. Rep. Hildesheim — New York: Georg Olms Verlag, 1980, str. 914.

⁵⁵ Mavro Vetranović, *Stari pisci hrvatski* knj. 3, Zagreb: JAZU, 1871. str. 160.

⁵⁶ Živko Jeličić, *Marin Držić Vidra*, Zagreb: Naprijed, 1967. te isti pisac: »Ljudi nazbilj i ljudi nahvao u Držićevoj komediji«, *Mogućnosti* 4/1957, 876-882. L. Košuta, »Il mondo vero e il mondo a rovescio in 'Dundo Maroje' di Marino Darsa (Marin Držić)«. *Ricerche Slavistiche*, XII-XIII (1964-1965), 67-122. Hrvatski prijevod u splitskim *Mogućnostima* pod naslovom: »Pravi i obrnuti svijet u Držićevu 'Dundu Maraju'«, br. 11/1968, 1356-1376. i 12/1968, 1145-1152.

⁵⁷ Jean Ronsard u *Himni Pravdi* (Hymne de la Justice) naglašava kako u Saturnovo Zlatno doba nisu postojali pojmovi »moje« ni »tvoje« (»Ces mots Tien et Mien en usage n'estoyent«). Usp. Zoe Samaras, nav. dj. 50. Ronsard se dabome mogao ugledati u više prethodnika koji su tvrdili da

u »novootkrivenim Indijama« nije poznato »meum« niti »tuum«. Marc Lescaobot je u djelu *Histoire de la Nouvelle France* hvalio novi svijet u kojemu, za razliku od Europe, ne postoje zamjenice »moje« ni »tvoje«. I u nekim staroirskim književnim ostvarenjima veliča se nepostojanje pojmova »moje« ili »tvoje«. Tako u poznatoj pjesmi *Tochmarc Étaíne*.

»Midir poziva Étaín da s njime dijeli užitke Mag Mára (Velike Ravnice), gdje misli na zemlju u kojoj ne postoji 'ni moje ni tvoje' ('Is ann nár bí muí na tuí')«. Nav. pr. Proinsias Mac Cana, »The Sinless Otherworld of *Immram Brain*« u knj. *The Otherworld Voyage in Early Irish Literature* (ur. Jonathan M. Woodling), Dublin: 2000, Four Courts Press, str. 71.

⁵⁸ »... Nuove Indie appena scoperte, delle quali tutti i navigatori e i conquistatori, specialmente dopo la scoperta del Peru, narrano comme di una terra di grande opulenza, dove scorrono miele e latte e l'oro è alla portata di tutti (...)«, Košuta, 76. Kako nisam imao pri ruci spomenuti broj *Mogućnosti*, poslužio sam se talijanskom verzijom Košutina teksta.

⁵⁹ *Zeitschrift für Balkanologie* 5/1967, 120-128. U veoma iscrpnoj bibliografiji u Čalinu navedenom djelu (zar slučajno?) ne nalazimo spomen o tom Stankiewiczovu radu.

⁶⁰ André Vaillant, »Marin Držić et le 'dit de l'Inde opulente'«, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 3-4/30 (1964), 269-270. Nav. mj. str. 269 (»qui ne sont pas des vrais hommes, mais des hommes fabriqués qu'on n'appelle hommes que par 'la complaisance', on peut supposer encore une satire des nobles qui considéraient tous les autres hommes comme des etres inferieur«).

⁶¹ I Jean Ronsard *Himni Pravdi* (Hymne de la Justice) naglašava kako u Saturnovo zlatno doba nisu postojali pojmovi »moje« i »tvoje« (»Ces mots Tien et Mien en usage n'estoyent«). Usp. Zoe Samaras, nav. dj. 50.

⁶² O stvarnim i tobožnjim utjecajima talijanskih drama općenito na »Dunda Maroja«, kako su ih vidjeli Jolanda Marchiori, Arturo Cronia i Ivan Slamnig, v. posebno u radu Franje Šveleca, *Komički teatar Marina Držića*, Zagreb: Matica hrvatska, 1968. Usp. također Nikica Kolumbić, »Boccacciova novela VIII-10 i Držićev 'Dundo Maroje'« Zbornik radova: *Marin Držić*. Ur. Jakša Ravlić, Zagreb: Matica hrvatska, 1969, 346-365, te Miljenko Majetić, »Euripidov utjecaj na Držića i Bunića«, *Živa antika* 13-14 (1964), 211-226.

⁶³ Lodovico Ariosto, *Negromante*. U knjizi: *Two Renaissance Plays (Italian texts)*, Gen. Editor: Kathleen Speight. Manchester: Manchester University press, 1975. str. 21-87.

⁶⁴ U *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU (sv. 6, obradio P. Budmani, 1884, str. 336.) ne spominje se »Dembelija« nego samo »Dembel« s navodima jedino iz Karadžićeva *Rječnika* te Obradovićevih basana. Hrvatska bi riječ za »dembel« bila »gotovan«, ali nema razloga da riječ »Dembelija«, koju navodi F. Čale, ne bude prihvaćena i u hrvatskom jeziku. I u svom *Pismu* Svećenik Ivan tvrdi da njegovom zemljom teku med i mlijeko.

⁶⁵ »Možemo sa sigurnošću reći da je Držić samo preuzeo stara vjerovanja o porijeklu različitih čudovišnih bića te da je podsjetio na teme svih onih vračeva, negromanata, pjesnika lotalica itd., koji su svojim magičnim moćima, iz mnogobrojnih razloga, izazivali različita demonska bića iz Pakla.« (»Possiamo dire di sicuro che il Darsa ha soltanto ripreso antiche credenze sull'origine di vari esseri monstrosi e ha evocato i temi di tutti quegli stregoni, negromanti, clerici vaganti etc. i quali con i loro poteri magici, per molteplici fini, evocavano dalli Inferi vari essere demoniaci«, Košuta, 96.) O nekim čudovišnim bićima govori i sv. Augustin u 8. glavi 16. knjige *O Božjoj državi*, gdje spominje, kao primjer, jednooke ljude kojima su stopala okrenuta unazad, hermafrodite (s nekim dijelovima ženskog, a s nekim muškog tijela koji u reprodukciji mogu biti prema potrebi ili žensko ili muško, ljude koji nemaju usta nego dišu na uši i žive u zraku, jednonogi ljudi, psoglavci...).

⁶⁶ U Sieni je Držić mogao upoznati tri prve Rabelaisove knjige ili, mnogo vjerojatnije, njihov sadržaj iz priča svojih kolega iz Francuske, koji su tada u Sieni studirali. Rabelaisova popularnost naglo je rasla već od prve knjige, ali ipak valja spomenuti da je 4. knjiga (*Le Quart Livre de*

Pantagruel) — a ona je zapravo kad je riječ o Držićevu I. Prologu najvažnija — objavljena nepotpuno 1548, a potpuno tek 1552. Stoga mi se čini da Košuta ipak vidi previše sličnosti između Pantagruela i I. Prologa. Usp. François Rabelais, *Le Quart livre des faits et dicts héroïques du bon Pantagruel*. Oeuvres complètes. Paris: Editions Garnier Frères, 1962. Na hrvatski je svih pet Rabelaisovih knjiga preveo Mate Maras, a objavila Matica hrvatska. Nažalost Marasov mi prijevod nije pri ruci pa su navedeni redci moj prijevod. Na str. 35. čitam: »...près de Catay en Indie superieure... ains suyvre au plus près le parallele de ladicte Indie, et gyrer autour d'icelluy pole par Occident, de manière que, tournoyans soubz Septentrion, l'eussent en pareille elevation comme il est au port de Olone, sans plus en approcher, de paour d'entrer et estre retenuz en la mer Glacialè«.

⁶⁷ A. Vaillant, nav. dj. str. 270.

⁶⁸ Ivan Kasumović, »Utjecaj grčkih i rimskih pjesnika na dubrovačku liričku poesiju«, *Rad JAZU* 203 (Zagreb 1914), 200.

⁶⁹ *Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 5, Zagreb, Matica hrvatska i Zora, 1968, str. 389.

⁷⁰ V. Jagić, »Život Aleksandra Velikoga«, *Starine* III (1871), 203-331. Nav. mj. str. 318.

⁷¹ Stankiewicz, 124. Iz Karadžićeve zbirke *Srpske narodne pesme* I), 1958. navodi četiri stiha koji glase:

Povešću vas u zemlju Indiju / đe štir konju raste do kolena, te:
detelina trava do ramena / otkle nikad ne zalazi sunce.

Teško je zaista pronaći neke podudarnosti između Držićeve Indije i ovih stihova, kao i stihova iz zbirke K. Štrekelja, *Slovenske narodne pesmi* 1 (1895), 549-555. Stihovi o bogatstvu Indije (u Karadžićevoj zbirci) te bogatstvu i pravičnosti njenih stanovnika (u slovenskim nar. pjesmama) najvjerojatnije su nastali prema *Aleksandridi* ili pak *Pismu Svećenika Ivana*. Priča *Kako je nestalo pravde na zemlji* mnogo je zanimljivija kad je riječ o Marinu Držiću. Kad je radi zlata kum kuma prevario, nestalo je pravde, a nastalo zlo. Prije je zrno žita bilo veliko kao kruška, a takve usporedbe ne nalazimo ni u Držića niti u njegovih mogućih uzora. Usp. Branko Letić, »Pripovedač Marin Držić u kontekstu evropske i naše usmene književnosti«, *Vukovi dani* br. 2/30 (2002), 191-194.

⁷² Nav. pr. Petar Zoranić, *Planine* (priredili F. Švelec i J. Vončina), Stari pisci hrvatski, knj. 41, Zagreb: JAZU, 1988, str. 205. Od mnogih radova o Zoraniću izdvajam esej Josipa Bratulića, »Petar Zoranić i njegove Planine«, u knj. *Sjaj baštine*, Split: Književni krug, 1990, str. 155-166.

⁷³ Podrobniju usporedbu Zoranićevih *Planina* i Sanazzarove *Arkadije* obavio je Tomo Matić, »Zoranić's Planine und Sannazaro's Arcadia. Ein Beitrag zur Geschichte der älteren kroatischen Literatur«, *Archiv für slavische Philologie* 19, 1897, 466-498. Glede Danteova utjecaja na Zoranića, v. navedeni rad Josipa Torbarine (bilj. 17) te rad Dunje Fališevac, »Odjeci Danteova djela u Zoranićevim *Planinama*« u knj. *Dante i slavenski svijet*, Zagreb: JAZU, 1984, Sv. 1, 161-173.

⁷⁴ *Povijest hrvatske književnosti — Od humanističkih početaka do Kašićeve Ilirske gramatike, 1604*. Zagreb: Erasmus, 1997, 335.

⁷⁴ Ib. str. 336.

⁷⁵ O pastoralu i njenim razvojnim fazama u hrvatskoj književnosti v. Rafo Bogišić, *Hrvatska pastoralna*, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu, 1989.

⁷⁶ G. Hoffmeister, »Profiles of Pastoral Protagonists, 1504-1754: Derivations and Social Implications«. U knj. *From the Greeks to the Greens*, Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1989, 18-33. Nav. mj. str. 30. (»Pastoral utopias are an expression of the society in which they were created. The masterpieces of the genre, such as Montemayor's *Diana* and d'Urfé's *L'Astrée* are not free from social constraints; on the contrary, their shepherds are so much under social constraints that they lose the innocence and freedom of the Golden Age to which they aspire.«)

⁷⁷ Nav. pr. A. Delaporte, *Bergers d'Arcadie*, str. 70.

⁷⁸ »Car selon les signes du ciel, l'Age d'or reviendra, après une période révolutionnaire qui renversera tout de fond en comble dont le monde s'approche, et qui de moment présent d'ou j'écris, commencera a se développer avant cent soixante-dix-sept ans, trois mois, onze jours, entraînant la corruption des idées et moeurs, de guerres et une long famine...« J. Ch. De Fontbrune, *Nostradamus, historien et prophète — Ses prophéties de 1555 a l'an 2000*. Monaco: Editions du Rocher, 1981, str. 553.

⁷⁹ Die Welt wird alt und wird wieder jung
Doch der Mensch hofft immer Verbesserung.

Pr. H. Levin, nav, dj. str. 164.

⁸⁰ S. Prosperov Novak, nav. dj. str. 330.

PROMIŠLJANJE O PRVOTISKU

Petar Runje

O Prvotisku, glagoljskom misalu iz godine 1483. napisano je mnogo i s različitim stajališta. Pred dvadesetak godina (1983) svečano je obilježena petstota godišnjica tiskanja. Na raznim skupovima, svečarskim, simpozijskim, stručnim i znanstvenim, mnogo je rečeno, napisano i naglašeno. No, još su uvijek otvorene mnoge pojedinosti koje pobuđuju znanstvenu znatiželju jer ostaju bez definitivnog odgovora. A takvih pitanja ima dosta, kao što su na primjer: gdje je misal tiskan, tko je tekst za tiskanje pripremio, koja tiskara je tiskala, tko je lijevao slova, tko izabrao tekstove i mnogo sličnih.

U ovom radu ne dajem odgovor ni na jedno od gornjih pitanja. Svrha ovoga rada jest prikazati dokument iz 15. stoljeća koji se čuva u Državnom arhivu u Zadru. Moguće je on u vezi s glagoljskim Prvotiskom misala – 1483? U svjetlu toga dokumenta i drugih indikativnih činjenica pokušat ću usmjeriti buduća istraživanja u konkretnijem pravcu.

Među spisima Jerolima Vidulića, zadarskog svećenika i javnog bilježnika iz druge polovice 15 stoljeća (oko 1440. - † 1499.), u sveščiću koji čuva spise iz godine 1484. nalazi se zanimljiv dokument. Na tom dokumentu zabilježen je latinski dvadeset i jedan crkveni blagdan ovako:

»Infrascripte festivitates deficiunt in suis proprijs locis:

In Sti. Ambrosii Epi. et conf.

Conceptio b. Vir.

(In festo Ste Anastasie vir. et m.).

In Sti. Antonij abb(at)is

In Sti Thome de Aquino

In Sti. Bonifacii (!)

In Ste Margrite Vir et M.

In Ste M. Nivis

In Transfiguratione Dni.

In Ste Clare Vir.

In Sti Ludovici Epi. et conf.
 In Sti. Ier(oni)mi pbri. et conf.
 In Sti Leonardi conf.
 In fest Visitationis b. Vir.
 In festo Ste. Ursule
 In festo Sti Simeonis prophe
 In Ste Anastasie vir. et m.
 In Sti Chrysogoni m.
 In festo Marci Evangeliste
 In Sti Juliani Epi.
 In Sti Blasij Epi et m.
 In Sti. Honofrij conf.«¹

Jerolim Vidulić sin je Jurja Vidulića, poznatog zadarskog graditelja u 15. stoljeću.² Stričevi, tj. braća Jurja Vidulića, bili su također graditelji na raznim objektima u Zadru i izvan Zadra. Prigodom diobe baštine nakon smrti oca im Vidula 22. kolovoza 1453. spominju se: magister Nikola, magister Juraj, te Jakov, Franjo, Anton i Evanđelista. Magister Nikola je najstariji sin pok. Vidula i kao takav »tutor« skrbnik maloljetne braće Franje, Antona i Evanđelista.³ Zanimljivo je da su Anton i Evanđelista poslije neko vrijeme živjeli i radili u Veneciji. Evanđelista je bio po zanimanju zlatar »Magister Evangelista Vidolich aurifex«.⁴ Anton Vidulić, (drvodjelac) marangun iz Zadra nastanjen u Veneciji 1457. imenuje svoga brata Franju Vidulića zastupnikom u ubiranju plodova na imanju u Bokanjcu.⁵

Jerolim je imao trojicu braće, Jakova, Franju, Petra, i sestre Mandalenu, Katarinu i Klaru. Braća su vodila sudski proces sa zlatarom Matejom Lanicalgom u vezi s nekim zemljama.⁶ Nije beznačajno da su Vidulići dobrostojeći bogati građani.

Ovdje nas međutim više zanima neobični tekst sa zapisom dvadeset i jednog blagdana. Spis daje naslutiti da se nešto u Zadru zbiva u vezi s nekom liturgijskom knjigom koja komemorira svece i ima neku vezu s Jerolimom Vidulićem. Moja misao ide prema Prvotisku!

Inače je Jerolim Vidulić, svećenik i javni bilježnik, može se naslutiti, bio osebujna ličnost u svojem životu i poslu. Naime, dok drugi bilježnici u spisima slažu samo službene dokumente, u njegovim se svešćićima nalaze uz službene dokumente zapisi, bilješke koje i nemaju veze sa službenim spisima. Možemo samo žaliti što je materijal gotovo uništila vlaga, a imam razloga sumnjati i u namjeran čovjekov zahvat.⁷

Prihvaćeno je mišljenje da je Jerolim Vidulić postao javni bilježnik godine 1456. To se čini na temelju nekog zapisa u kojem se spominje svećenik, vjerojatno Vidulino. Naime, ako su stričevi (čak trojica: Franjo, Anton i Evanđelista) Jerolima Vidulića bili maloljetni još godine 1453. jer je za njih tada imenovan tutor njihov stariji brat magister Nikola, teško je shvatiti da bi njihov nećak Jerolim bio punoljetan 1456. godine. K tomu je Jerolim Vidulić u Veneciji student »artium cultor« još godine 1473. A druga je osoba Vidolino Peciarić, klerik u Zadru godine 1459. kada njemu i Luki Chissanichu, zadarskim klericima, Marko Franković, zadarski kanonik, daje pravo na desetine u Zemuniku.⁸

I poslije se Vidulino spominje u više dokumenata. Istina, nikada ga ne nalazimo kao bilježnika, ali ni Jerolima Vidulića sve do 1480. godine, dakle tijekom skoro dvadeset godina računajući od godine 1456. K tomu, prije nego je Jerolim Vidulić otišao na studij u Veneciju godine 1473, 10. siječnja 1469/70/. klerik Jerolim Vidulić (»Hieronimo Vidulich clerico«), stanovnik i građanin Zadra, prisustvuje pri ugovoru u Zadru kao svjedok.⁹

Godine 1473. pak u Veneciji, dakle u vrijeme kad Jerolim Vidulić tamo studira, živi i njegov stric u Veneciji, oslovljavan kao »magister Evangelista Vidulich«.¹⁰

Navedeni popis blagdana na samom početku sadrži uvod koji glasi: »Dolje popisani blagdani nedostaju na svojim pravim mjestima«, a odnosi se to na neki liturgijski priručnik, misal, brevijar ili nešto slično.¹¹ Je li taj popis napravio Jerolim Vidulić, svećenik i bilježnik? Uspoređujući rukopis toga spisa s drugim Vidulićevim spisima, dobiva se dojam da je rukopis drukčiji od Jerolimova. Rukopis tog spisa je čvrst, stabilan, slova su jednaka i sigurna. A u drugim spisima rukopis Vidulićev dosta je rastresen. Slova nisu jednaka nego se razlikuju čak i u istom dokumentu. Tako se čini da je taj popis blagdana mogao i netko drugi napisati i dostaviti Viduliću na uvid, možda ga na neki način podsjetiti na neke njegove propuste? Među Vidulićevim spisima ima inače i nekoliko pisama drugih ljudi upućenih njemu. Ali nije nemoguće da je to i Vidulićev rukopis.

Za rasvjetljenje problema vrijedno je registrirati pismo koje je Franjo Minucije, zadarski bilježnik i svećenik, uputio iz Zadra 27. srpnja 1473. Jerolimu Viduliću u Veneciju.¹² U njemu Minucije svojemu »carissimo amico« Viduliću javlja vijesti iz Zadra. Piše o turskim prodorima, o obrani od Turaka, što je sve ban napravio da bi se sačuvali od napada; ljetina je vrlo loša jer je velika suša. Zbog specifičnosti poblize navodim iz pisma kako Zoilo de Fera, zadarski plemić, moli preko Minucija Vidulića da mu pošalje bilo rukom pisani bilo tiskani primjerak grčke gramatike; zatim ga moli neka mu pošalje ili donese nekoliko tiskanih latinskih klasika. U istom pismu se Franjo Minucije interesira za monaha Jurka, kako je i kako ide posao, tužeći se da su oni u Zadru siromašni u novim otkrićima i dostignućima crne umjetnosti tiskanih knjiga.¹³

Od godine 1473. do 1483. nisam u Zadarskom arhivu naišao ni na kakvu vijest o Jerolimu Viduliću. Godine 1473. bio je svećenik i studirao u Veneciji. Gdje je bio do godine 1483, možemo samo nagađati.

U nastavku nastojat ću pokazati da se taj popis blagdana iz godine 1484. odnosi na Prvotisak misala.

Drugi hrvatski (glagoljski) tiskani misal, koliko se do danas zna, tiskan je godine 1494. u Senju. U kolofonu toga misala stoji: »č. u. p. g. (1494) miseca avgusta dan' .z (=7) ovi misali biše početi i svršeni v Seni...« i štampani dopuštenjem i voljom Božjom od gospodina Blaža Baromića i gospodina Silvestra Bedričića i žakna Gašpara Turčića, Bog nas spasio. Amen.¹⁴

Misal Pavla Modrušanina (fra Bernardina Dubrovčanina, Ivana Bokine m. op.)¹⁵ 1528. u »Incipitu« donosi: »Misali po zakon' rimskoga dvora novo štampan' Kalendar' i na pistule na e(van)j(e)lii znamnani na tolikoe kapitoli mise nike ke imaju stati na svoe mesto postavlene vse prve pesni od mis' slova crna i bela i vse naplni po lipu redu narejeno.«¹⁶

U usporedbi s gornjim tekstovima kolofon Prvotiska glasi: »Let' gnih' č. u. o. v. (1483) m(ese)c(a) Perv(a)ra dni .i.b. (=22) ti mis(a)li biše svršeni.«¹⁷

Baromićev senjski misal iz godine 1494. ima u kolofanu izričaj: »Ovi misali biše početi i svršeni v Seni.« Naglašava ne bez razloga da je tu započeo i dovršen. Znači ima neku vezu s nečim što nije u istom mjestu započeto i završeno.

Prvotisak ima drugačije tj. »Ti misali biše svršeni«, što se može shvatiti da nije kao Baromićev u jednom mjestu započeo i završen ili, bolje, Baromićev za razliku od Prvotiska naglašava činjenicu da je započeo i završen u Senju.

Pavao Modrušanin naglašava da je sve radio prema tiskanim misalima ispravivši neke netočnosti, tj. unijevši neke točnosti u sadržaj misala. Razumljivo je da su se izdavači novijih misala služili ranijim iskustvima. Možda se citirani dio kolofona senjskog izdanja godine 1494. odnosi na iskustvo, sudbinu Prvotiska koji je bio započeo u jednom mjestu i završen u drugom? A senjski je imao sreću da je započeo i dovršen u Senju. Tako i riječi Pavla Modrušanina da je sve »napravio u lijepom redu« i naglašavajući »neke mise stavio na svoje mjesto« odražava možda problem prijašnjih izdanja koja nisu u tome bila točna i savršena. Tako donosim jedan primjer propusta koje su učinili prijašnji izdavači. U sanktoralu i Prvotisku (1483) i u Baromićevom senjskom izdanju misala (1494) nalazi se sv. Ljudevit biskup i ispovjednik prije nego je stavljena oktava sv. Lovre.¹⁸

U svjetlu ovdje donesenoga želim obrazložiti, objasniti popis blagdana nađenih kod Jerolima Vidulića,¹⁹ a pokušat ću uputiti na to da bi ovaj popis za ispravak baš mogao ciljati na naš Prvotisak? Nije li Prvotisak završen možda u zadarskoj sredini?

Što se tiče datacije dokumenta, može nam najbolje poslužiti list papira na kojem je dokument napisan. To je zasebni list, s obje strane djelomično ispisan. Označit ću ga kao stranicu 1 i stranicu 2. Citirani dokument nalazi se na stranici 1.

Na stranici 2 zabilježen je dokument koji je bilježnik Jerolim Vidulić pisao 3. ožujka 1484. u Zadru. To je u stvari koncept dokumenta koji je bilježnik trebao napisati a na listu je, u velikom obilju kratica, stavio bitne točke. U konceptu se navodi udovica »M.« pok. Coradina de Carnarutis, koja imenuje svojim zastupnikom nekog šibenskog plemića »V. Ser. Ja. G cive et ha. Ja« da proda njenu kuću u Šibeniku.²⁰ Tekst je ispisan na gornjoj polovici stranice. Donja polovica stranice je neispisana i prazna.

Međutim, prva stranica je prelomljena i prijelomom izgleda kao dvolist. Označit ćemo ih sa 1a i 1b. Na stranici 1a u prvoj polovici su dva kuharska recepta. Pisana su talijanskim jezikom. U donjem dijelu 1a nalazi se trideset znakova (figura), a u njima osam inicijala »HV« – Jerolima Vidulić. To su zapravo Vidulićevi pokušaji da iscrta svoj bilježnički znak, H(ieronymus) V(idulich), što je svaki bilježnik i imao. Koliko sam mogao ustanoviti, Vidulić započinje bilježnički rad u Zadru godine 1483. Vježba crtanja simbola nastala je nešto prije nego je napisan dokument na stranici drugoj. Tako je stranica 1a potpuno ispunjena sa dva kuharska recepta i konceptima bilježničkih simbola Jerolima Vidulića.

Na stranici 1b nalazi se navedeni tekst blagdana. Spomenuo sam da se rukopis sa stranice sada 1b malko razlikuje od rukopisa sa stranice 2 i rukopisa sa stranice 1a. Smijemo zaključiti da je taj tekst netko mogao dati Jerolimu Viduliću da bi ga upozorio na nešto sa čim Vidulić ima neku vezu i interes; ali mogao ga je i sam Vidulić pribilježiti?!

Na što se zabilješka o blagdanima odnosi? Na koji liturgijski priručnik? Pregledao sam kalendar i tekst našega Prvotiska 1483. i skoro za sve tu navedene blagdane ustanovio neke nedostatke; za blagdane u kalendaru, a za neke u sanktoralu. Upada u oči popis striktno zadarskih blagdana: sv. Krševana, sv. Anastazije, sv. Šime, sv. Uršule i nekih drugih, kako ćemo vidjeti pri obradi pojedinog blagdana.

Donosim ponovno uvodni tekst spisa i prijevod:

»INFRASCRIPTAE FESTIVITATES DEFICIUNT IN SUIS PROPRIIS LOCIS« —
DOLJE NAVEDENE SVETKOVINE NEDOSTAJU NA SVOJIM MJESTIMA.

1. »In Sti. Ambrosii Epi. et conf.«

U kalendaru Prvotiska (unaprijed Pr.) ime sv. Ambrozija označeno je na tri različita datuma i s različitim oznakama, i to:

- 8. siječnja biskup i ispovjednik
- 11. travnja ispovjednik
- 7. prosinca ispovjednik, dupleks.

Ovdje ne ulazim u pitanje zašto je u Pr. sv. Ambrozije došao 8. siječnja i 11. travnja. Očito je, naš popis blagdana počinje crkvenom godinom koja obično pada početkom prosinca, pa je u dokumentu sv. Ambrozije na prvom mjestu, što znači da se odnosi na ovoga sveca s početka prosinca.²¹

Da se odnosi na svetog Ambrozija od 7. prosinca, čini se dovoljno jasno i po tome što odmah slijedi blagdan Bezgrešnog Začeca Bl. Dj. Marije, koji se slavi 8. prosinca, a nalazi se odmah za sv. Ambrozijem i na osvrtu. U kalendaru Pr. označen je sv. Ambrozije 8. siječnja kao biskup i ispovjednik, a 7. prosinca sv. Ambrozije samo kao ispovjednik s oznakom dupleks. U sanktoralu Pr. nema ništa ni o jednom. Nas zanima sv. Ambrozije 7. prosinca jer je taj dan u mnogim glagoljaškim kalendarima označen kao dupleks crvenom bojom i oznakom bs. (biskup) i isp. (ispovjednik), što odgovara sv. Ambroziju koji se od starine posebno slavi u benediktinskim opatijama i na širem galagoljaškom prostoru.²²

Razlog da je pisac zabilješke stavio sv. Ambrozija mogao je biti i slavljenje toga sveca u Ninu.²³

U Pr., kako rekosmo, Ambrozije dolazi samo u kalendaru kao Ambrozije biskup, a o njemu u sanktoralu nema ništa.²⁴

U kalendaru Pr. nije označen ni crvenom bojom, što je znak za zapovjedni blagdan, a sv. Ambrozije je već u 13. stoljeću označen kao zapovjedni blagdan u Splitskim glagoljskim odlomcima.²⁵

2. »Conceptio B. Vir.«

Drugi blagdan koji se ne nalazi na svojem mjestu bilo bi Bezgrešno Začece Blažene Djevice Marije. Pr. ima blagdan Začeca Bl. Dj. Marije samo u kalendaru s oznakom dupleks i crvenom bojom, što znači i zapovjedni blagdan. Međutim u sanktoralu nema

spomena. Budući da je već bila propisana i sastavljena posebna služba (sv. misa a i drugi molitveni liturgijski tekstovi), prema zabilježbi je istina da nedostaje taj blagdan na svojem mjestu.

(3.) »In festo Ste Anastasie vir. et m.«

Pisac naše zabilješke išao je po crkvenoj godini, pa je sv. Anastaziju spomenuo na trećem mjestu. Ali kako je poslije stavio napose blagdane što se slave u zadarskoj crkvi, taj je blagdan ovdje naknadno prekrizio. (Na nj ćemo se vratiti niže pod brojem 16.)

3. »In Sti Anthonij abb(at)is«

Kalendar Pr. donosi 17. siječnja »Antonije opat« i crvenom bojom, u sanktoralu nema ništa. U Zadru su u srednjem vijeku postojale dvije crkve posvećene sv. Antunu opatu.²⁶ Sv. Antun, opat, bio je prihvaćen i slavljen od najranijih kršćanskih vremena i na Istoku i na Zapadu. U Pagu je u srednjem vijeku postojao dominikanski samostan posvećen sv. Antunu opatu.²⁷

4. »In Sti Thome de Aquino«

Na četvrtom mjestu popisa blagdana nalazi se sv. Toma Akvinski bez druge oznake. U kalendaru Pr. sv. Toma Akvinski ispovjednik nalazi se 7. ožujka, no u sanktoralu nedostaje.²⁸ Zašto zabilješka donosi da nedostaje sv. Toma? Na ovo ću pokušati odgovoriti iz zadarske perspektive onoga vremena. U Zadru u to vrijeme postoji crkveno učilište koje vode oci dominikanci.²⁹ Sv. Toma je vrhunski skolastički učitelj i prihvaćen od najšireg stručnog kruga ljudi.

Dominikanci se nisu, što se i danas zna, služili staroslavenskim jezikom u liturgiji. Premda to nije sasvim proučeno. Krajem 15. stoljeća Hrvat Benjamin dominikanac sudjeluje u prijevodu Biblije na ruski jezik.³⁰

U neposrednoj blizini učilišta i samostana u Zadru dominikanci posjeduju kuću u kojoj su nastanjeni svećenici glagoljaši. Tim svećenicima glagoljašima često se u oporukama ostavljaju i stanovite svote novca ili vrijednosti da izgovore mise u crkvi dominikanaca.³¹ Možda su u toj kući stanovali i đaci, budući svećenici glagoljaši za zadarsku, ninsku biskupiju i tu pohađali školu, tj. učilište dominikansko?

5. »In Sti Bonifacij«

Između sv. Tome Akvinskoga i sljedećega blagdana sv. Margarete zabilježen je u popisu blagdana sv. Bonifacije. Kalendar Pr. bilježi sv. Bonifacija na 14. svibnja sa oznakom mučenik. U sanktoralu opet mu nema spomena. Marija Pantelić, obrađujući kalendar II. novljanskog brevijara iz godine 1495. veli: »Kult sv. Bonifacija nije nepoznat hrvatskim glagoljašima jer ga bilježi kal. Lj. 161 a/2...«³²

U Zadru se slavio blagdan sv. Bonifacija, što se vidi po relikvijaru, vrijednom umjetničkom djelu iz 14. stoljeća posvećenom sv. Bonifaciju, koji je nekoć pripadao samostanu sv. Nikole u Zadru.³³

6. »In Ste Margarete Vir. et M.«

Kalendar Pr. na 13. srpnja uz svetoga Anakleta, papu i mučenika, donosi i sv. Margaretu djevicu. U sanktoralu Pr. donosi 13. srpnja sv. Margaretu djevicu bez »mučenica«, a u molitvama pak, koje slijede, navodi se kao djevica i mučenica.

Uz taj nedostatak što je Margareta nazvana samo djevicom a ne i mučenicom, zabilješka želi naglasiti i to da je sv. Margareta djevica i mučenica, ali i na netočan datum. Datum slavljenja sv. Margarete djevice i mučenice slavi se na Zapadu 20. srpnja.³⁴

Obrađujući dva srednjovjekovna kodeksa iz Zadra, Marijan Grgić donosi da su kodeksi pisani u 12. stoljeću imali blagdan sv. Margarete 13. srpnja, a poslije, u srednjem vijeku, prebačeno je slavljenje sv. Margarete na 20. srpnja.³⁵

7. »In Ste M. Nives«

Kalendar Pr. donosi blagdan Gospe od Snijega 5. kolovoza, i to crvenim slovima, što je znak za blagdan. Međutim, u sanktoralu Pr. nema ništa.³⁶

U kalendaru i u sanktoralu Prvotiska 5. kolovoza stavljen je krivo i blagdan sv. Dominika. Blagdan Gospe od Snijega stara je srednjovjekovna svetkovina. U Zadru je postojala u crkvi sv. Donata bratovština posvećena Gospi od Snijega, a druga bratovština posvećena Gospi od Snijega imala je svoje sjedište u crkvi sv. Mihovila (glagoljaškoj). Posljednja se bratovština spominje u spisima zadarskih bilježnika godine 1487.³⁷ Crkva sv. Mihovila je bila izrazito glagoljaška crkva i u srednjem vijeku.

Godine 1450. Juraj Škrinjarić, svećenik i glagoljaš u Obrovcu, bilježi smrt brata Pavla koji je bio veliki prijatelj đaka i redovnika »a umri pred' svetom' Marijom' od' sniga«. ³⁸ Zabilješka se odnosi na šire glagoljaško područje, a taj se blagdan pogotovo jer se zna da je zapravo blagdan posvećenja bazilike sv. Marije Velike u Rimu, koja je postojala već od 5. stoljeća, slavi svečano na cijelom kršćanskom zapadu.³⁹

8. »In Transfiguratione Dni.«

Blagdan se slavio na istoku od 5, a na zapadu od 11. stoljeća. U Zapadnu crkvu službeno je uveden i obvezatan blagdan od godine 1457. na uspomenu pobjede kršćanske vojske kod Beograda.⁴⁰ Taj blagdan Prvotisak nema ni u kalendaru niti u sanktoralu.

9. »In Ste Clare Vir.«

Kalendar Pr. donosi spomen sv. Klare, i u sanktoralu se nalaze tri molitve. Međutim, u tekstu kalendara stoji »Klare«, a trebalo bi biti sv. Klari. Smatram da je pisac zabilješke očekivao mnogo više u sanktoralu, vjerojatno vlastita čitanja i druge misne dijelove. Ili se odnosi na kalendar u kojem je očekivao i Prijenos sv. Klare kao što ga ima Senjski misal iz 1494. godine pribilježen u kalendaru na 2. listopada.

10. »In Sti Ludovici Epi. et conf.«

Blagdan sv. Ljudevita biskupa i ispovjednika nalazi se u kalendaru Pr.; na pravom mjestu u sanktoralu nalaze se i misne molitve čak i vlastita čitanja Sir. 50, 6-12. Međutim,

tekst u sanktoralu stavljen je ispred oktave sv. Lovre, tj. koja se nalazi iza sv. Ljudevita. Sv. Lovre dolazi na 10. kolovoza i, razumljivo, oktava bi trebala biti 17. kolovoza svakako ispred blagdana sv. Ljudevita koji se slavi 19. kolovoza.⁴¹

11. »In Sti Ier(oni)mi pbri et conf.«

Sv. Jeronim nalazi se u kalendaru i u sanktoralu, kao i tri molitve u čast sv. Jeronimu. U kalendaru je blagdan stavljen na točan datum 30. rujna ali je u sanktoralu blagdan sv. Jeronima stavljen na 29. rujna, a toga se dana slavi sv. Mihovil Arhandeo.⁴² I tu je očita zabuna i krivo datiranje.

12. »In Sti Leonardi conf.«

Kalendar Pr. donosi blagdan sv. Leonarda 6. studenoga, ali u sanktoralu o tome nema ništa. U Zadru se slavio blagdan sv. Leonarda jer se već u prvoj polovici 15. stoljeća u Zadru nalazi srebrni relikvijar s moćima sv. Leonarda.⁴³

Marijan Grgić, opisujući srednjovjekovni kalendar pisan za samostan sv. Marije u Zadru, koji se nalazi u Budimpešti, piše: »Crvena boja (u kalendaru sv. Marije o. m.) odgovara kvalifikaciji koju blagdanu daje KSK: Sti. Leonardi abb. conf. 12 lectionum.«⁴⁴

U Rabu se također slavio blagdan sv. Leonarda. Naime, na Komrčaru godine 1476. postoji kapela posvećena sv. Leonardu. Kao rektor te kapele 25. studenoga spominje se svećenik Matej, primicerij rapske crkve.⁴⁵

Crkva u čast sv. Leonardu postoji u Dragovima na Dugom otoku u 13. stoljeću.

13. »In festo Visitationis b. Vir.«

I ovaj blagdan mogao bi biti svojstven zadarskoj crkvi a i širem glagoljaškom području. U kalendaru Pr. blagdan Pohoda Blažene Djevice Marije označen je crvenom bojom 2. srpnja. Dapače taj je blagdan označen za 1. srpnja u kalendaru Pr. čak i vigiliju. Znači blagdan je zapovjedni. U sanktoralu Pr. nema niša o tom blagdanu, a stavljene su molitve u čast sv. »Procesa i Martiena mučenik'«.⁴⁶

Međutim u misalu je Pr. donesen misni obrazac čak i sa sekvencijom, ali na sasvim drugom mjestu, među zajedničkim misama svetih.⁴⁷

14. »In festo Ste Ursule«

Kalendar Pr. donosi na 21. listopada zabilježen blagdan sv. Uršule djevice i mučenice, međutim u sanktoralu nema ništa. U Zadru su u srednjem vijeku postojale dvije crkve posvećene sv. Uršuli i do danas je sačuvan relikvijar sv. Uršule u Zadru iz druge polovice 15. stoljeća.⁴⁸

15. »In festo Sti Simeonis prophe.«

Ovo je sigurno tipični zadarski sanktorem zadnjih stoljeća srednjega vijeka. Umjetničko djelo, srebrna pozlaćena raka, čuva moći sv. Šimuna Bogoprmaoca u Zadru.

Kalendar Pr. donosi sv. Šimuna na 4. veljače ali u sanktoralu nema ništa. Ovdje je važno uputiti da pisac popisa blagdana cilja na blagdan »feštu«, tj. Indulgenciju sv. Šimuna koja se slavi svečano u Zadru 8. listopada već u prvoj polovici 15. stoljeća. Čini se da pisac misli na feštu 8 listopada u Zadru.⁴⁹

Nema ni o jednom blagdanu ništa u sanktoralu i to je, nema sumnje, velik propust i nedostatak.

16. »In Ste Anastasie vir. et m.«

Nedostaje blagdan sv. Stošije, zaštitnice zadarske nadbiskupije i naslovnice zadarske prvostolnice. U Prvotisku kao i u općoj crkvi njezin spomen je na Božić kao »stacija« liturgijska kod sv. Stošije, kod druge božićne sv. mise. U kalendaru Pr. 25. prosinca stoji uz Božić »i Nastasie dvi«. Dakle ispuštena je komemoracija i njezin blagdan. I u samom kalendaru je netočno označen blagdan, tj. samo »djevica«. U zadarskoj crkvi sv. Stošija je zapovjedni blagdan. Kako je blagdan svete dolazio na sam Božić, razumljivo je, svetkovina Božića ima prednost i po običaju, prvi slobodni dan iza Božića u liturgijskom slavljenju slavio se blagdan sv. Stošije. Običaj je bio da se mole i preko te mise molitve sv. Stošije. Tih molitava nema u sanktoralu. U Zadru se slavila zaštitnica grada sv. Stošija 30. prosinca krajem 14. stoljeća. U ugovoru koji je pisan 7. siječnja 1390. u Zadru između Ser Marina Matafarisa i Ser Nikole Matafarisa, u svezi nekih zemalja navodi se da su ugovor sklopili nešto prije, i to »die jovis penultimo mensis decembris in festo Ste Anastasie«.⁵⁰

30. prosinca 1390. bio je petak. U Pr. nema ni spomena o blagdanu prijenosa sv. Stošije ali vjerujem da je pisac popisa blagdana upravo mislio na taj nedostatak glavnog blagdana u čast sv. Stošije.⁵¹

17. »In Sti Chrysogonis m.«

Sv. Krševan je još jedan tipično zadarski svetac i zaštitnik grada Zadra. U kalendaru Pr. krivo je ispisano ime i toga sveca, tj. stavljeno je »Krsogoa mčk«. Pravilno bi trebao glasiti »Krsogona mčk«. Je li pisac zabilješke mislio na nedostatak ili netočno ispisano naslov svetoga Krisogona ili, što je veća vjerojatnost, pomišlja i na nedostatak blagdana Prijenosa sv. Krševana u Zadru, a slavio se tijekom srednjega vijeka.⁵² U sanktoralu se isitna, nalaze tri molitve u čast sv. Krševana. Pomišljam da se odnose na Prijenos jer se nalazi u dokumentu ubilježen između blagdana sv. Stošije i sv. Marka koji slijedi odmah iza ovoga.

18. »In festo Marci Evangeliste«

U Kalendaru Pr. blagdan sv. Marka dolazi 25. travnja i otisnut je crvenom bojom. U sanktoralu Pr. nalaze se tri odgovarajuće molitve. Međutim, zabilješka ne smjera na blagdan 25. travnja nego na feštu, blagdan sv. Marka 31. srpnja, kada se slavio ulazak Venecije u Zadar. To je bila glavna fešta sv. Marka a o njoj u Prvotisku nema ništa ni u kalendaru niti u sanktoralu. U Veneciji se slavio i 31. siječnja, blagdan prijenosa moći sv.

Marka. Blagdan Prijenosa sv. Marka 31. siječnja i fešta blagdan u Zadru 31. srpnja nalazi se u misalu Pavla Modrušanina, »Sti vlizal v Zdri oficie ot sgga Marka«. U Baromićevom brevijaru, tiskanom u Veneciji 1493, u kalendaru na 31. srpnja nalazi se »Pročesion' v Zadri rci oficii ot stgo Mrka«. Taj dan je posvećen u čast sv. Marku i oficij se govori kao na dan sv. Marka.

19. »In Sti Juliani Epi.«

Prvotisak nema ni spomena u kalendaru niti u sanktoralu o sv. Julijanu biskupu. Marija Pantelić, obrađujući kalendar II. Novljanskog brevijara iz godine 1495, na 7. veljače donosi »Ijulie bs. i is«. U bilješci piše: »Nije jasno o kojem se sanktoremu radi. Kalendar se ne slažu ni u imenu, kvalifikaciji, ni u datumu: Julije ili Julijan, mučenik, ispovjednik, papa ili biskup, na 6, 7. i 27. II. Mt. ga ima na 6. II, a Gr. ima na ovaj dan Julijana i Bazilisu mč.«⁵³ Hrvojev misal ima sv. Julijana biskupa u travnju samo u kalendaru. U travnju ga imaju i III4 i Ro.⁵⁴ U Pr. nema spomena o sv. Julijanu ni u kalendaru niti u sanktoralu.⁵⁵

20. »In Sti Blasij Epi et m.«

Prvotisak donosi sv. Blaža biskupa i mučenika u kalendaru te tri vlastite molitve u sanktoralu. U kalendaru ne donosi oznaku da je biskup nego »Pervara v (=3) Blažije mč«. Vjerojatno je piscu osvrta dobro poznat blagdan sv. Blaža kao i običaj uz taj blagdan, blagoslov grla, a posebno se svečano slavio u Dubrovačkoj Republici.

21. »In Sti Honofrij conf.«

Posljednji sanktorem koji pisac popisa blagdana navodi jest sv. Honofrije, ispovjednik. U Pr. ni u kalendaru niti u sanktoralu nema spomena o sv. Honofriju.

Sv. Onofrije, eremit, umro je oko 400 godine. Živio je u pustinji Tebaide u Egiptu. bio je popularan svetac u srednjem vijeku i na Istoku i na Zapadu. Sv. Honofrije zaštitnik je tkalaca. Prikazan je kao pustinjač pokriven dugom kosom.⁵⁶ Činjenica što se sv. Honofrije u Pr. ne spominje ni u sanktoralu niti u kalendaru čini mi se ništa ne umanjuje vjerojatnost da se ovaj popis blagdana odnosi na naš Prvotisak.

Umjesto zaključka

Uvjeren sam da se ovaj spis, popis blagdana, odnosi baš na naš Prvotisak. Budući da se radi o dokumentu koji je pisan neposredno nakon tiskanja, tj. godine 1483, a sigurno je već zabilježen godine 1484, kako se i nalazi u svesku za godinu 1484, kao i dokument na istom listu pisan je 1484. godine. Postavljam pitanje nije li možda i Prvotisak završen negdje na području (recimo) Zadra od nekog putujućeg tiskara? Ne zvuči li pomalo izazovno zadnja rečenica u Prvotisku »Ti misali biše svršeni«! Zašto ne stoji: Ovi misali

biše svršeni? Kao da sugerira nešto što se zbilo u vezi s ovim tiskanjem i završilo se u nekom drugom prostoru i čak od ljudi koji nisu baš doživljavali to kao svoje.

Ogulin, 15. VI. 2003.

BILJEŠKE

¹ POVIJESNI ARHIV ZADAR (Dalje DAZd) Spisi Zadarskih bilježnika (unaprijed: SZN) Jerolim Vidulić, sv. I. svešč. 1, fol. 4 (1484). Što je gore u tekstu u zagradama tj. (In festo Ste Anastasie vir. et m.), u tekstu je precrtano. Kod »Sti bonifacij« stavio sam uskličnik jer je tekst ubačen sa strane i označen strelicama gdje treba stajati. Tekst je pisan istom rukom.

² Petoga ožujka 1486. Ser Antun Chochari prodaje kuću kod sv. Ilije u Zadru »presbitero Hyeronimo Vidulich filio Magistri Georgii...« Cfr. DAZd, SZN, Gregorius de Bosco, sv. III, svešč. 3, fol. 5, 5. III. 1486.

³ DAZd, SZN, Simon Damiani, sv. III, svešč. 7, 22. VIII. 1453.

⁴ DAZd, SZN, Johannes de Salodio, sv. II. svešč. 2, fol. 10. 15. X. 1483. Smatram vrijednim naglasiti da su mnogi zlatari bili aktivni pri salijevanju slova i općenito veoma angažirani u prvim desetljećima u tiskarskom zanatu. Aktivni su bili i po svojoj ekonomskoj moći kojom su raspolagali.

⁵ DAZd, SZN, Simon Damiani, sv. IV, svešč. 5, fol. 2, 22. III. 1456/57./.

⁶ DAZd, SZN, Gregorius de Bosco, sv. IV, svešč. IV, fol. 2, 2. VI. 1492. 14. siječnja 1493. Jeronim Vidulić u ime svoje i sve braće i sestara imenuje povjerenike u imovinskom procesu što ga imaju s Magistrom Lancilagom pok. Mateja, tj. njegove žene Mandale a sestre Jeronimove. DAZd, SZN, Franciscus Grisinus, sv. II, svešč. 2, fol. 9, 14. I. 1493.

⁷ DAZd, SZN, Jerolim Vidulić, sv. I, svešč. IV, fol. 1. U tom sveščiću nalazi se kraći povijesni rad (spis) koji govori gdje se rodio sv. Jeronim. Pisac to mjesto zove »Srida«, »quod latine medium sonat«, i druge zanimljive pojedinosti. Međutim, na samom početku inače čvrstog papira nalazi se isječen manji dio gdje je, po svojoj prilici, stajalo ime onoga tko je taj rad o sv. Jeronimu napisao. Sam tekst pisma objavio sam u nepromijenjenoj formi. Cfr. PETAR RUNJE, *O knjigama glagoljaša*, Zagreb, 1998, str. 121-123.

⁸ DAZd, SZN, Simon Damiani, sv. II, svešč. 3, fol. 10, 1459.

⁹ DAZd, SZN, Johannes de Salodio, sv. I, fol. 9, 10. I. 1469/70./.

¹⁰ DAZd, SZN, Johannes de Salodio, sv. I, fol. 10, 27. II. 1473.

¹¹ Vidi ovdje bilješka 1.

¹² DAZd, SZN, Jerolim Vidulić, sv. I, svešč. 1, fol. 1, 27. VII. 1473.

¹³ DAZd, SZN, Jerolim Vidulić, sv. I, svešč. 1, fol. 1, 27. VII. 1473.

¹⁴ ANICA NAZOR, *Zagreb riznica glagoljice* (Katalog izložbe), Zagreb, 1978. (str. 63.) Citirani tekst sam podcrtao da bih ga naglasio.

¹⁵ Vidi PETAR RUNJE, *Tragom stare ličke povijesti* (Izdavač i nakladnici glagoljskog misala »Pavla Modrušanina« iz godine 1528, str. 89-104), Zagreb, 2001.

¹⁶ ANICA NAZOR, nav. dj., str. 67.

¹⁷ ANICA NAZOR, nav. dj., str. 61.

¹⁸ Cfr. Prvotisak str. 332-333. Baromićev misal, str. 193v. 194.

¹⁹ Vidi ovdje uz bilješku jedan tekst cijelog dokumenta.

²⁰ DAZd, SZN, Jerolim Vidulić, sv. I, svešč. 4, fol. 2.

²¹ O ovom pitanju vidi više kod MARIJA PANTELIĆ, *Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu Kneza Novaka iz 1368*, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 6, Zagreb, 1967, posebno str. 38.

²² VJEKOSLAV ŠTEFANIĆ, *Jedna hrvatskoglagojska inkunabula iz godine 1491*. RAD Jazu, knj. 285, Zagreb, 1951 (str. 79-80).

²³ IVAN OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. II, Split, 1964. (Posebno o opatiji sv. Ambrozija u Ninu str. 100-103.)

²⁴ Hrvojev misal donosi sv. Ambrozija ispovjednika 8 siječnja, a 7. prosinca donosi sv. Ambrozija ispovjednika i biskupa dupleks s oznakom »X«, što znači i zapovjedni blagdan. U sanktoralu nema ništa za 8. siječnja, a za 7. prosinca donose se vlastite molitve i upućuje na čitanja drugdje. Cfr. HRVATSKOGLAGOLJSKI MISAL HRVOJA VUKČIĆA HRVATINIĆA, TRANSKRIPCIIJA I KOMENTAR, Zagreb, Ljubljana, Graz, 1973.

²⁵ MARIJA AGNEZIJA PANTELIĆ, *Sastav sanktorala i kalendara hrvatskoglagojskih misala i brevijara*, HRVATSKA I EUROPA Kultura, znanost i umjetnost, sv. II, Zagreb, str. 350.

²⁶ CARLO FED. BIANCHI, *Zara Cristiana*, sv. I, Zadar, 1877, str. 330-331.

²⁷ CARLO FED. BIANCHI, *Zara cristiana*, sv. II, Zadar, 1879, str. 30s.

²⁸ Sv. Toma Akvinski kanoniziran je godine 1323. Marko Japundžić, raspravljajući o glagoljskom brevijaru iz godine 1465 (Vaticano – Slavo 19), opravdava njegov nedostatak u tom brevijaru na taj način što je to dominikanski svetac, a glagoljski kodeksi uglavnom su pod utjecajem franjevačke provenijencije. MARKO JAPUNDŽIĆ, *Glagoljski brevijar iz g. 1465* (Vaticano – Slavo 19), Radovi Staroslavenskog instituta, Knj. 2, Zagreb, 1955, str. 190. Sv. Tome nema u Hrvojevom misalu, ni u kalendaru niti u sanktoralu. Cfr. HRVOJEV MISAL nav. dj.

²⁹ STJEPAN KRASIĆ, *Filozofsko-teološki studij dominikanskog reda u Zadru (1396-1806)*, ZADARSKA REVIIJA 1-2, Zadar, 1987.

³⁰ VLADIMIR ROZOV, *Hrvatski dominikanac Venjamin u Rusiji*, u *Nastavni vjesnik*, Zagreb, 1933, str. 302.

³¹ ANTE M. STRGAČIĆ, *Hrvatski jezik i glagoljica u crkvenim ustanovama grada Zadra*, Zadar – Zbornik, Zagreb, 1964. Strgačić donosi nekoliko podataka koji se odnose na svećenike glagoljaše, za koje je netočno naveo da žive u samostanu sv. Dominika, a oni zapravo žive u njihovoj kući i služe se crkvom sv. Dominika. Ti svećenici tu nastanjeni plaćaju stanarinu dominikancima. Radi neplaćanja stanarine početkom 16. stoljeća, došlo je do sudskog procesa. Dominikanci posjeduju tu kuću. Cfr. CVITO FISKOVIĆ, *U potrazi za Jordanićevim poliptihom*, KULTURNA BAŠTINA samostana sv. Marije u Zadru, Zadar, 1968, str. 19.

³² MARIJA PANTELIĆ, *Kalendar II novljanskog brevijara iz 1495. god.*, SLOVO 29, Zagreb, 1979, str. 67. Hrvojev misal također donosi u kalendaru sv. Bonifacija, a donose ga i drugi glagoljski kodeksi srednjega vijeka.

³³ IVO PETRICIOLI, *Stalna izložba crkvene umjetnosti Zadra*, Zadar, 1980, str. 67.

³⁴ HERMANO A. P. SCHMIDT, S. J. *Introductio in Liturgiam Occidentalem* (Herder) Romae–Friburgi Brisg.–Barcinone, 1960, str. 632. Autor uopće ne navodi kao mogućnost slavljenja na zapadu 13. srpnja.

³⁵ MARIJAN GRGIĆ, *Dva nepoznata svetomarijska rukopisa u Budimpešti*, KULTURNA BAŠTINA SAMOSTANA SV. MARIJE U ZADRU, Zadar, 1968, str. 133, bilj. 36. Hrvojev misal pak donosi sv. Margaretu djevicu i mučenicu 13. srpnja.

U Pagu postoji samostan sestara benediktinki i crkva posvećena sv. Margareti djevici i mučenici, a svečano se slavio blagdan sv. Margarete djevice i mučenice. Cfr. CARLO FED. BIANCHI, o. c. sv. II, str. 32ss.

³⁶ Cfr. Prvotisak. Hrvojev misal nema toga blagdana ni u kalendaru niti u sanktoralu.

³⁷ CARLO FED. BIANCHI, o. c. sv. I, Zadar, 1877, str. 497. Cfr. VLADO CVITANOVIĆ, *Bratovštine grada Zadra* u ZADAR- Zbornik, Zagreb, 1964, str. 467-468.

³⁸ VJEKOSLAV ŠTEFANIĆ, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, Zagreb, 1960, str. 142-143.

³⁹ HERMANUS A. P. SCHMIDT, nav. dj., str. 580.

⁴⁰ HERMANUS A. P. SCHMIDT, nav. dj., str. 578. Papa Kalisto pismom od 6. kolovoza 1457. ustanovio je blagdan za cijelu zapadnu crkvu, na uspomenu pobjede kršćanske vojske pod vodstvom Ivaniša Hunjadija.

⁴¹ Vidi Prvotisak.

⁴² Vidi Prvotisak.

⁴³ IVO PETRICIOLI, nav. dj., str. 95.

⁴⁴ MARIJAN GRGIĆ, nav. dj., str. 138. bilj. 71.

⁴⁵ DAZD, Rapski arhiv, Kutija, 1, 25. XI. 1476.

⁴⁶ Vidi Prvotisak.

⁴⁷ Prvotisak str. 394b. Cfr. MARIJA PANTELIĆ, *Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368*, u RADOVI Staroslavenskog instituta, knj. 6, Zagreb, 1967, str. 5-108.

⁴⁸ Vidi Prvotisak. i IVO PETRICIOLI, nav. dj. str. 115. Za crkvu sv. Uršule u Zadru vidi CARLO FED. BIANCHI, nav. dj., sv. I, Zadar 1877, str. 432, 459 i 464. Cfr. IVO PETRICIOLI, *Crkva Stomorice (S. Maria de Pusterla) u Zadru*, u DIADORA, Zadar, 1968.

⁴⁹ Sedmoga lipnja 1437. u Ulici sv. Vigilija u Zadru u prisutnosti Jakova pok. Ostoje, javnog bilježnika, pravi se ugovor i stranke se obvezuju da će podmiriti dugove »ad festum S. Simeonis Justi quod eit die VIII. mensis Octobris«. DAZd, SZN, Jacobus qu. Ostoye, sv. I, svešč. 1, fol. 1, 7. VI. 1437. Godine 1446. 19. svibnja graditelj Jakov pok. Filipa obvezuje se Grguru Mrganiću da će mu napraviti posao na otoku »usque ad festum Indulgentie Sti Simeonis Justi die VIII mensis Octobris...«. DAZd, SZN, Simon qu. Damiani, sv. II, svešč. 3, fol. 1, 19. V. 1446.

⁵⁰ DAZd, SZN, Articutus de Riviganano, sv. II, svešč. 4, 17. I. 1390. U tom se dokumentu poziva na dokument koji je bio napisan »... die Jovis penultimo mensis Decembris in festa Ste Anastasie.« A to je točno bio petak tridesetog prosinca godine 1390.

⁵¹ Zanimljivo je kako o tom nedostatku govori M. Pantelić. »Svi glagoljski rukopisni misali imaju u drugoj božićnoj misi spomen sv. Anastazije, i to: Oratio, Secreta i Postcommunio. Pt nema tih molitava, premda je u kalendaru naznačeno: Roistvo H(r'sto)vo i Nastasie d(e)vi. Ta se misa nekad čitala na čast sv. Anastazije u njezinoj crkvi u Rimu, a od Božića je bio samo spomen. Poslije su se te mise čitale obrnuto: služila se božićna misa, a od sv. Anastazije bila je samo komemoracija. Čini se da su te molitve nehotice izostavljene iz Pt.« MARIJA PANTELIĆ, *Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368*, Zagreb, 1967.

⁵² MIROSLAV GRANIĆ, *O kultu sv. Krševana kroz stoljeća*, ZADARSKA REVIJA br. 2-3, 1990. Zadar, 1990, str. 159. Prijenos se slavio u Zadru 19. svibnja kako je pribilježeno i u kalendaru Hrvojeva misala. Cfr. MARIJA PANTELIĆ, *Povijesna podloga iluminacije Hrvojeva misala*. (Bašić str. 37.)

⁵³ MARIJA PANTELIĆ, *Kalendar II Novljanskog brevijara iz 1495. god.* SLOVO, knj. 29, Zagreb, 198, str. 37. i bilj.

⁵⁴ HRVOJEV MISAL, str. 286, i bilj.

⁵⁵ U Šibeniku, za prizidnice (redovnice) kod sv. Julijana godine 1375. Grgur sin Martina Borislavića prepisuje glagoljski kodeks (psaltir, dijelove brevijara, misala i razne molitve), koji je očuvan do naših dana. Cfr. ANTE ŠUPUK, *Prilozi šibenskim glagoljskim spomenicima*, Šibenik spomen zbornik o 900. obljetnici, Šibenik, 1976, str. 489s. i ANTE ŠUPUK, *Šibenski glagoljski spomenici*, Zagreb, 1957, str. 9s. U Istri je poznat sv. Julijan, ali nije označen kao biskup. U Bakru je postojao oltar posvećen sv. Julijanu, u srednjem vijeku. Cfr. MARIJA PANTELIĆ. Nav. dj.

Polovicom 15. stoljeća postojao je i oltar posvećen sv. Julijanu u crkvi sv. Marije na Rijeci. U travnju 1453. Ivan Suselić, svećenik, u Rijeci obvezuje se u svoje ime i ime svoje obitelji da će trajno voditi brigu o dotičnom oltaru. Cfr. MIRKO ZJAČIĆ, *Knjiga Riječkog notara i kancelara Antuna de Renno de Mutina (1436-1461)* u VJESNIK drž. Arhiva u Rijeci, sv. IV, Rijeka, 1957, str. 166. U kalendaru vrbn. iz 1456. na 27. veljače nalazi se sv. Julijan bs. i ispovjednik. Cfr. KUKALJ, u Croatia sacra br. 11-12.

⁵⁶ »Onofrio santo, eremita. Morto intorno al 400. Un egiziano che per settant'anni visse da eremita nel deserto della Tebaide, nell'Alto Egitto; fu un santo molto popolare nel Medioevo, sia in Oriente che in Occidente. E il patrono dei tessitori, probabilmente perche »era vestito solo dei suoi lunghissimi capelli e di una fascia di foglie sui fianchi«. Cfr. Abbazia Sant'Agostino Ramsgate, Grande Dizionario Illustrato dei Santi, Pieme, (s. a. 1990.) /Onofrio Santo – eremita str. 594./.

Za trogirsko područje don Ivan Ostojić spominje da je prigodom vizitacije trogirski biskup Kačić zabilježio kako je oko crkve sv. Onofrija, koja se diže na teško pristupačnom brežuljku, bilo nekoć veliko selo i kako su ondje nekada stanovali redovnici benediktinci. Cfr. IVAN OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. II, Split, 1964, str. 281. K tomu Ostojić donosi da je nekoć postojao i benediktinski hospicij u čast sv. Honofriju u okolici Pirana. ISIT, Nav. dj. sv. III, Split, 1965, str. 92-93.

Karin, svećenik glagoljaš, »olim parochianus de Insula Pasmani« 20. studenoga 1452. u Zadru, član redovničke zajednice sv. Jeronima u Rimu kod crkve sv. »Nofrii« daje svoj staroslavenski misal Juanusiju Zilić. Misal se nalazi kod Jurja »sutorem de villa Dragovanci comitatus Ostrovice«. DAZD, SZN, Simon qu. Damiani, sv. III, svešč. 4, fol. 5, 20. XI. 1452. Crkva sv. Onofrija i uz nju redovnička zajednica »Eremita Di S. Girolamo« ustanovljena je godine 1419. od Nikole da Forca Palena. Cfr. ROMA Guida d'Italia, Milano, 1977, str. 486. Zanimljivo je navesti i to da je Jakov Divnić, ninski biskup, ređen u crkvi sv. Nofrija u Rimu godine 1523.

RAZGOVOR S JOSIPOM ŠKERLJOM

Miroslav Pelikan

Akademski slikar Josip Škerlj rođen je u Dubrovniku 1941. Dvadeset godina poslije odlazi u Zagreb i upisuje se na Akademiju likovnih umjetnosti. Godine 1965. diplomira na Akademiji likovnih umjetnosti u klasi prof. O. Postružnika i vraća se u Dubrovnik gdje slika, piše i radi kao likovni pedagog. Od 1965. Škerlj je realizirao niz iznimnih izložbi u nas i u inozemstvu te dobio mnoga priznanja i nagrade.

Kao slikara, kako biste sebe definirali?

Za mene je slikarstvo način razmišljanja, doživljavanja i komuniciranja. Na trenutke mi se čini kao da sam začuđeno dijete koje otkriva sitne radosti življenja, a onda opet otkrijem u sebi želju za afirmacijom univerzalnih ljudskih istina i vrijednosti koje određuju čovjekovo postojanje.

Kritičari vas svrstavaju u krug dubrovačkih kolorista.

Za mene je boja živa čestica koja se slobodno kreće slikom u svojoj punoći i čistoći. Želite li izraziti vrijednosti mediteranskog okruženja, vrlo lako upadnete u kolorističku raspojasanost, kada boja postaje žestoka, agresivna i sirova. Taj ekspresivni nemir boje ponekad stišam, da bih nakon toga opet oslobodio svoje emocije i još jače ugrijao svoj kolorit.

Jedna od vaših tematskih okosnica vaš je rodni Dubrovnik.

Rado se krećem gradom, rastavljam i sastavljam njegove prostore, njegove duhovne senzacije, stvarnost i apstraktnost, prošlost i sadašnjost i tako dobivam nove vlastite spojeve luke, ulica i trgova, pragova, prozora i krovova, zapravo dobivam vlastite spojeve legende i osobnog iskustva...

Na vašim se slikama osjeća erotski naboj.

Za mene su ćutilnost i emotivnost presudni katalizatori ljudskog djelovanja i ponašanja.

Često slikate Krista, ljubav, san. Jesu li to kategorije koje vas određuju kao umjetnika i čovjeka?

To su kategorije koje određuju svakodnevnu dramu življenja, koje osvajaju duhovnu punoću moje vlastitosti i pomažu mi u traganju za smislom života.

Na svakoj slici postoji priča i figura.

To je likovna priča, moje osobno iskustvo koje iznosim ponirući u svoj svijet. Moje se figure ne temelje na ljudskoj anatomiji, već na anatomiji slike.

Slikali ste često svoju ženu.

Da, uvijek mi je bila inspiracija i luč vodilja koja me upućivala u strast stvaranja. Dobrim je dijelom utjecala na moje slikarstvo. Jednu sam izložbu potpuno posvetio njoj.

Bili ste jedan od protagonista »Pop Art« u Hrvatskoj.

Da, sedamdesetih sam radio na drvenim oblicima slobodnih formi, kombinirao sam slikanje i modeliranje, želio sam potpuno osloboditi boju i odbačenim predmetima dati novu vrijednost.

Prihvaćate li suvremene trendove?

Prihvaćam sve što je umjetnost, bez obzira na to je li to štafelajno slikarstvo ili alternativa. I sam ponekad kreiram instalacije.

Gledajući unatrag trideset i nešto godina, koje vam se izložbe čine najvažnijima? Ili, postoje li važnija, plodonosnija razdoblja?

Svih ovih radnih godina bio sam detektiv, istraživao dušu bjeline platna, igrao se Mefista, potom Dorian Greya. I nisam osjetio da mi netko zagorčuje život, nisam osjetio ni da to činim sebi. Mislim da nije bilo važnijih i manje važnih razdoblja, bilo je samo razdoblje radosti rada.

Mnogi kritičari prigovaraju vam da stalno istražujete.

Mislim da umjetnik treba istraživati i da se ne treba bojati nepredvidivosti i rizika avanture, jer jedino tako može izraziti svoju vlastitost i postići slobodu slikanja.

Dosad ste izdali dosta zbirki pjesama i priča.

Kada ne slikam, pišem, pravim skice i krokije, zato uvijek nosim blok sa sobom.

Radite i kao scenograf?

I kazalište je izazov. Počeo sam kao slikar izvođač. Bilo je to veliko razdoblje dubrovačkog teatra: Ekvinocijo, Tarto... Obuzeo me taj miris, taj život koji se događao ispred mene...

Dobitnik ste više nagrada za slikarstvo. Što je službena nagrada umjetniku?

Mislim da su priznanja važna za jačanje duha, volje, sigurnosti, važna i da se izdrži utrka... Pohvala društva znači priznanje da si uradio nešto što je zamijećeno, što je važno za buduće vrijeme i novi poticaj.

Nedavno je objavljena monografija o vašem radu »Josip Škerlj, kralj herc ili zlatni uzdah trepavice« autora Antuna Karamana. Koliko je monografija važna u sadašnjim uvjetima za prezentaciju djela jednog autora?

Ima ljepote u osjećaju da nisi gubitnik. Netko o vama razmišlja drugačije od vas, piše o nečemu što ste vi napravili, ukazuje na drugačiju mogućnost vaše igre. Tema je primamljiva, osjetljiva, izazovna, to je priznanje koje slojevito i praktično pokazuje osobu i njen rad.

Što trenutno slikate?

U ovim turbulentnim vremenima zanima me val, snaga tih valova u navali i povlačenju. A na tim snažnim valovima plovi mala papirnata barka. Živim njene živote u dobru i nesigurnosti. Vječna Arka. Vjerujem da će mi ti valovi otkriti nove obale svjesnog i podsvjesnog iskustva.

Za vas kažu da neobuzdano trošite svoju bujnu nadarenost i nadahnuće.

Možda je to zbog moje stalne potrebe za igrom i izazovom, za svježinom, traženjem i otkrivanjem novog, za osvajanjem još neosvojene vlastitosti.

Kako akumulirate energiju?

Na svu sreću, moja se energija samoobnavlja.

Planovi?

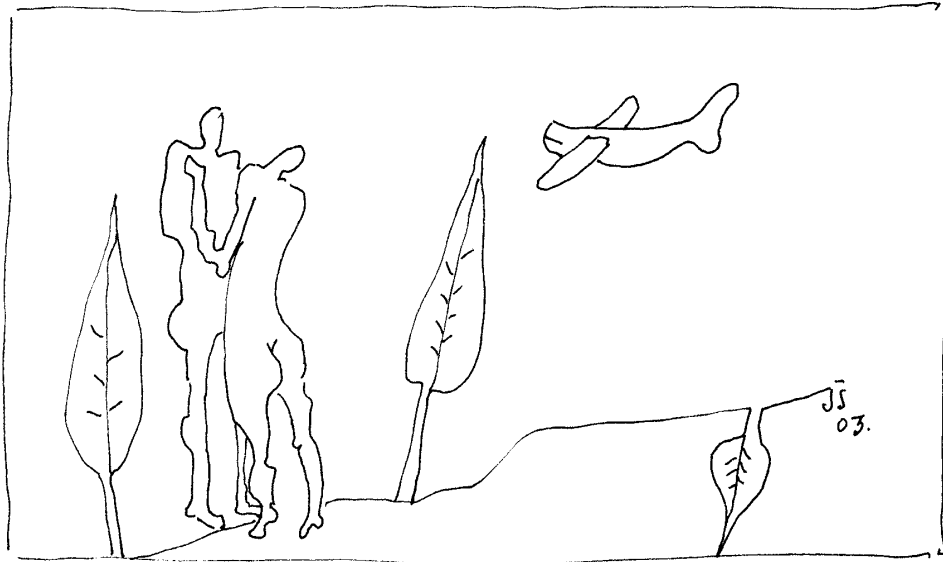
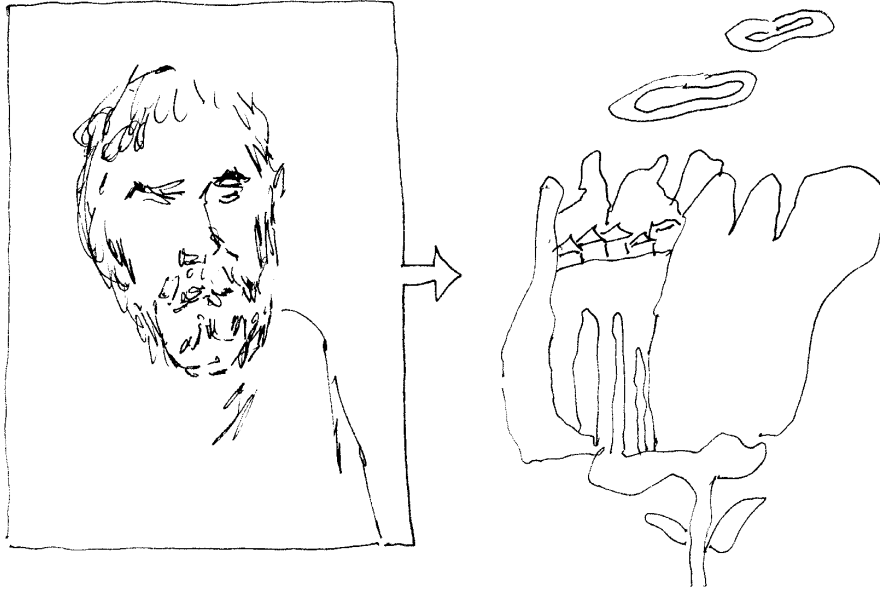
Planovi su matematika, šah, kompjutori. Da, važno je znati planirati, znati vući deset poteza unaprijed i tada nadođu iznenađenja... Nekoliko se zacrtanih planova ispunilo, a očekujem i nekoliko novih izložbi, knjigu proze, zbirku poezije... I još mnoge stvari koje prepuštam »namjernim« slučajevima.

Često slikari govore da jednostavno ne stižu slikati koliko bi trebalo, nemaju dovoljno vremena, a vi?

Da živim deset života i da radim samo ovo što znam, bilo bi mi malo vremena. Da mi dadu još deset drugih života, nedostajao bi mi onaj zarez vremena da bih dovršio svoj svijet, ha!

Mnogi kažu da unatoč velikom i opsežnom opusu još uvijek nisu naslikali onu najbolju sliku, a vi?

Mislim da ne treba o tome razmišljati, ionako je to uvijek jedna velika Guernica koju dovršavamo. Sazrijevamo, volimo, dajemo, istražujemo...

Josip Škerlj: crteži

ANJA ŠOVAGOVIĆ DESPOT: *DIVLJA SLOBODA*
(MOZAIK KNJIGA, ZAGREB, 2003)

Ivan J. Bošković

Anja Šovagović Despot (sretno) pomiruje dvije vokacije: glumačku i spisateljsku. Uostalom, kao i njezin otac ili brat! I dok je oblačeći različite kostime vlastitom osobnošću igrala/glumila »tuđe živote« i »tuđe ludosti« i kroz njih otkrivala prostore svojeg umjetničkog bića kojim je zadužila hrvatsko glumište, kao spisateljica Šovagovićeva je odlučila skinuti maske; otkriti se i progovarati o sebi i drugima svojim istinama i obmanama, ne želeći biti ni proročica ni žrtva, ni sutkinja ni kriva, a najmanje (kakva) junakinja kakvih se u karijeri naigrala. U prvome licu, kako i priliči, ne štedeći ni sebe ni druge, progovara o mnogim pitanjima svoje osobne sudbine, a istovremeno razotkrivati bogat kontekst vremena u kojemu njezina ispovijed ima razumljiv okvir.

A za to je, priznajemo, potrebna velika hrabrost, upravo *divlja sloboda*, kako je i naslovljena ova nesvakidašnja (auto)biografska knjiga zapisa, eseja i teatrološke *varie*; knjiga otvorena i bolno iskrena, polemička, kritička i poučna; o glumi i glumcima, redateljima, kazalištu, obitelji, politici (...), knjiga koju nije moguće opisati žanrovskim odrednicama i obrascima, ali i u kojoj je strast i potreba za govorenjem našla primjeren oblik u ne manje strasnoj autoričinoj rečenici.

U prvome dijelu autorica opisuje i objašnjava kompleksan i slojevit odnos s ocem. Otac glumac/glumac otac na svaki način ju je želio odvratiti od kazališta neprestano govoreći da »nema ženskih uloga, da je glumica u podređenom položaju u odnosu na muškog kolegu, da je to krvav posao« i sl. Što se on više upinjao da joj omrzne kazalište, ona je sve upornije (»protiv njega i njemu usprkos«) nastojala dokučiti »misterij velikog i neobičnog umjetnika« i misterij kazališta, prkoseći svemu, najviše sebi, da bi se »pomirenje« oca i kćeri zbilo u *histrionskoj* i Shakespeareovoj *Oluji* gdje će ona »biti« Miranda, on Prospero!

S novim razlozima i u novim okolnostima »potraga« za (stvarnim/simboličnim) ocem/umjetnošću nastavit će se svakom novom ulogom: željom da igra Hedu Gabler, u

Višnjiku i Trima sestrama, u ratnim devedesetima kada se »radilo nemoguće, a nije se znalo da je nemoguće«. Na tom putu upoznat će brojne glumce i redatelje (Magelli, Ciulli), svađati se s moćnicima i »velikanima«, zapravo opsjenarima (Miler) i rječito, polemički progovoriti o lažima koje se podastiru pod vidom estetike novog kazališta. Kao glumica s kriterijem obračunat će s kazalištem dostatnim samome sebi; s kazalištem koje je publiku podredilo frustracijama redatelja, koje mazohistički uživa u vlastitim glupostima, ali i o kazalištu u kojemu redatelju ne treba nitko i u kojemu je istinski čin izjednačen s napuštanjem dvorane te napokon s kazalištem koje patologiju »opstrukcije« i »destrukcije« uzdiže na razinu jedine istine. Kazalište-život potaknulo je i niz briljantnih portreta, a napose nisku sličica/štikleca o *kazališnoj shizofreniji* u kojima otvoreno i naglas razmišlja o mržnji, tuzi, depresiji, smijehu, posvemašnjoj apatiji, o predaji neradu (jer je rad izgubio svaku cijenu). Nemoćnu da pobjegne iz vlastite kože ispunja bijes, jer je ljubav (za kazalište) »muči i ždere i ne da mi mira i ne da mi mirno spavati i ne da mi mirno raditi jer je ta ljubav nenormalna kao što je i sve nenormalno u ovoj nenormalnoj zemlji«; krivnja, jer »obožava taj nenormalni teatar, to ludilo od teatra«; jer je »ponižavaju politikantskim spletkama i privatnim prćijama i netalentiranim probisvjetima koje tajnovitim putovima dovode na čelna mjesta i ovnovske pozicije«, itd. Mnogi će reći da rečenice takve gorčine može pisati samo netko tko mrzi kazalište, umjetnost. No, koliko god teške i mučne, takve misli može pisati samo onaj tko ga do obožavanja voli (pa kad mu se i ruga!), tko ga živi dubinom bića i s njime dijeli zajednički usud; tko s njim i pati i tko se s njime raduje; komu je kazalište sudbina! Baš kao i pisanje! Uvjerljivo, *divlje slobodno*, polemično, nesputano žanrovskim ogradama i gramatičkim normama, duhovito, ironično, kao u ovoj knjizi. Punokrvno. Prava proza!

ENCIKLOPEDIJA MANDRILIZMA
(ANATOLIJ KUDRJAVCEV: *U POTRAZI ZA IZGUBLJENIM MEDITERANOM*,
MARJAN KNJIGA, SPLIT, 2001)

Siniša Vuković

Ime Anatolija Kudrjavceva nemimoično se spaja uz Split i sve što je splitsko. Izvrsnik je to koji je u svom gradu na više razina djelovao i neumorno doprinio ostavljajući iza svakog od svojih umjetničko-publicističkih stremljenja pamtljive rezultate. (Prethodna rečenica može se napisati i u prezentu!) Njegov doprinos u proučavanju kulturološko-historiografske prošlosti grada pod Marjanom neprešutan je i nepresušan vratak pomno obrađene znanstvene građe, a koju ne može minorizirati ni zaobići ma kakav proučavatelj (ma kakvog) segmenta nazovi spličanistike, odnosno – recimo to baš tako – mandrilizma.

Više knjigā o Splitu, tisuće kazališnih (dramskih) kritika razasutih po periodici, te višegodišnja karijera uglednoga kazališnog profesora, atribucije su koje se moraju pripojiti djelu i osobi Anatolija Kudrjavceva. Najnovija knjiga koju naš pisac (u Splitu odmila poznat kao Tolja) nudi javnosti tiče se tema o Mediteranu. Zapravo, sami naslovi tih članaka, eseja, memoara, kako bismo ih već mogli nazvati tj. žanrovski odrediti, uvelike nas vezuju uz tematike i zanimljivosti štono navlastite su ovom uzmorskom životu, pa slobodno možemo ustvrditi kako Splitu ništa mediteransko nije strano! Split je, naime, Mediteran u malom. Dapače, na našim je prostorima (otocima i primorju) taj Mediteran pronašao svoja istinska uporišta i ukopišta.

Knjiga *U potrazi za izgubljenim Mediteranom* može se promatrati s više stajališta. Ako nam je s ma kog od njih odaslati pogled, nećemo ostati slabog vidika, mršave panorame ili sumnjiva i strašljiva krajobraza. Piše Kudrjavcev o svim onim stvarima za koje svaki građanin uzmorske provenijencije veli da su »naše«, ili »domaće«, »fetive« ako hoćete. Uostalom, kako bi čovjek – koji je čitav svoj ovozemni vijek posvetio proučavanju mediteranskih navlastitosti – i mogao ispustiti kakvu važnu kariku u lancu organizirane deskripcije zadane teme? Pogotovo to nije mogao previdjeti šjor Tolja!

Njegov je pristup obradi zamišljene građe interdisciplinaran: čas su mu zanimljiviji sociološki aspekti života na ovim prostorima, čas oni psihološki; u jednom je trenutku koncentriraniji na etnološki opis, a na filozofičnost u drugom. I tako redom, prevrćući misli i predmete opažanja, te vješto preskačući granice između različitih znanosti.

Među naslovima nam je, tako, zamijetiti nebrojene tipičnosti koje se na ovim prostorima mogu zateći *post hominem memoriam*, ali i one štono razvijene su nešto kasnije. Sam naslov, kao i početno poglavlje u knjizi, *Izgubljeni Mediteran*, indikativno su patetičnim tonom intonirani; a i posljednja dva, *Groblje* i *Uspomene*, također aludiraju na lamentirajući molski tonalitet. Međutim, to nije razlog za predmnijevanje kako je Kudrjavcevljeva knjiga tugaljiva nostalgija i plač nad minulim vremenima (makar otvorene nostalgčnosti i ima), odnosno kako je ista piščev jecaj i rezistencija spram svemu recentnome. Posve suprotno! Ako ona i jest stanovita opomena i lakmusov papir da bi se mogao testirati udio očuvanja baštinskog blaga u našoj svakodnevicu, a onda je još jače uronjena u srčiku ovdašnjeg mentaliteta: nemilosrdno prikazujući ridikulozne osobe, na sarkastičan i parodijski način ocrtavajući one normalne, travestijski se obraćajući svemu što hoće izvrgnuti ruglu itd.

Od pedesetak poddjela ove knjige, nabrojiti ćemo neke zanimljivije: *Slana srdela*, *Vino*, *Konoba*, *Maslina*, *More*, *Otok*, *Ribar*, *Običaji*, *Pjevanje*, *Bali*, *Maškare*, *Redikul*, *Nadimak*, *Čakula*, *Fjaka*, *Šporkica*, *Klapa*, *Balote*, *Pjaca*, *Teatar*... I iz navedenog se vidi pregršt mogućnosti za zafrkanciju i satiru, a tekstove koji uključuju serioznost ovaj put smo preskočili.

S leksičkoga je gledišta ova knjiga umnogome i zanimljiva i izazovna, čak ako isključimo dopadljive sonične dijalektizme i vrlo auditivne čakavizme (navlastito splitske). Posebnost su joj i lijepo skovani neologizmi ili ukusno birani leksemi iz standardnog jezika. Stil kojim je napisana, te općenito terminologija koju je auctor uzeo za oslonac, naglašeno su popularni i svekolikom čitateljstvu prilagođeni. Knjigu je Kudrjavcev uspio približiti širokoj publici: *da ju budu razumiti i oni ki nisu naučni čitati knjige stručne aliti znanstvene* (neka mi Marulić oprostite na parafraziranju). Česte su riječi *fjaba* i *dokolica*. Ipak nam nedostaju i splitski varijeteti imenā naslovā, tj. izraza štono bi se imali pojaviti u tekstu, a koji bi dali upečatljivije tragove u sveopćem dojmu!

Anatolij je Kudrjavcev spleo vijenac ponosa Splitu i Splicićanima. Ne ustručavajući se ugledati one pojave koje baš i nisu popularne ili reprezentne, naš je pisac načinio herbarij sjećanja i uspomena. Enciklopedija je to u malom i brižljivo ispisan spomenar jednoga grada s bogatom prošlošću. Jednako tako bogatom, kao i naročitom, i intrigantnom, i dražesnom ali nadasve – posebnom, baš stoga jer je splitska!

RASUTI TERET

(IVAN J. BOŠKOVIĆ: *LICA I OBRASCI*, LAUS, SPLIT, 2001)

Siniša Vuković

Kad netko sustavno prati proznu produkciju jedne književnosti, pa bila ona nevelika kao primjerice hrvatska, zasigurno zavređuje posebnu pozornost. I čitalačke publike, ali i kritičarske branše. Književni mjeritelj ili ocjenjivač, Ivan J. Bošković desetljećima već iz prikrajka motri što se to objavljuje na domaćem tržištu proznih, ali i publicističkih ostvaraja općenito. Namjerno kažemo »iz prikrajka« jer pisac sâm u kraćem predgovoru (najtočnije: *Riječi unaprijed*) veli kako je ova knjiga »nedostatno ‘argumentirana’ da bude kritički pravorijek, ona je najčešće prva informacija o novostima na književnom tržištu, a tek potom vrijednosni orijentir i vodič književnom pozornicom«. Znači, za Boškovića je važnije piscu pružiti određeno zadovoljstvo pojavljivanja u tiskovini — to jest, javnosti dati do znanja kako je dotična knjiga ugledala svjetlo dana — negoli kolegama kriticima i estetskim sladokuscima sugerirati koja je knjiga važnija, bolja, i koju svakako moraju pročitati.

No, nije Ivan J. Bošković tek usputni pratitelj literata, ili neodgovorni i besavjesni skretničar odabranih naslova na tračnicama suvremene hrvatske književnosti. On je jedan od najpažljivijih književnih kritičara koji iz tjedna u tjedan, mjeseca u mjesec, iz godine u godinu (ali, eto, i iz stoljeća/tisućljeća u vijek/milenij) slijedi recentnu produkciju i mladih pisaca, ali i afirmiranih, »lentom klasika« okićenih akademika i ostalih uglednika. I sve to oslobođen ideoloških i nacionalšovinističkih natruha koje, nažalost, u zadnje vrijeme sve više određuju literarnu validnost djela i usmjeravaju afinitete čitateljstva u vode subjektivnosti i predvidljivosti. Boškovića zanima samo tekstualnost, a u ma kakve neliterarne vode uplovljava rijetko; štoviše, gotovo nikako!

Lica i obrasci treća je samostalna knjiga književnih kritika iz radionice Ivana J. Boškovića. Za prve dvije okitio se i nagradama: *Julije Benešić* i *Antun Gustav Matoš*. Najnovija knjiga podnaslovljena je krilaticom *Čitalac sa zadatkom*, aludirajući, vjerojatno, na davno objavljenu knjigu Anatolija Kudrjavceva — *Gledalac sa zadatkom*. Kako bilo, Bošković jest »po zadatku« kritičar, ali i kritičar zadatka.

Pišući svoje tekstove, naš se pisac štilcu obraća uglavnom u prvom licu, dok su situacije onoga trećeg povremene i pojavljuju se u nepravilnim periodičnim javljanjima. Međutim, pogubnost ukoričavanja već objavljenih radova i tematski ulančanih tekstova (a još k tome i stilski skoro poravnatih ali i namjenski posvema identičnih) ogleda se na nekim drugim razinama. Naime, u ovim i sličnim situacijama događa se nezaobilazna pošast, a koja tiče se repetitivnosti, odnosno ma kakvoga vida ponavljanja! Jedinstveni diskurz i stilističke odlike od pisca naprosto iziskuju — unutar nekakve cikličke turbulencije — premetanje po starim stvarima, prisjećanje na već prijeđeni put, podsjetnik za šetnju prema dalje itd., itd...!

Zato se u ovom poslu Bošković i nije mogao osloboditi vezivanja broda za istu bitvu na gatu, nije se mogao izmaknuti nepotkupljivoj sjenci koja prati ga iz koraka u korak; nije se Bošković uspio othrvati priljepčivosti koju diktira *priroda posla* ili, bolje kazano — *profesionalna deformacija*. Sve su to razlozi poradi kojih nam je razumjeti pojavu brojnih riječi ili sintagmi koje Bošković — poput lajt-motiva — provodi duž svojih napisa. Među češće korištenim percipirat ćemo: *rasuti teret, književnu radijaciju, raznovrsno i raznovrijedno* ili, recimo, *refleksiju, koordinatu, dioptriju*...

Ponajvećma nas kod Boškovića zadivljuje njegova konstanta. I to ne ona što reflektira se posredstvom marnog praćenja prozaikā, nego druga koja tiče se održavanja identične razine diskurza: i kad kritizira akademike, i kad kritizira opće poznate i prihvaćene pisce, i kad kritizira pripadnike *FAK-ovaca*, ali i kad »ustoličuje« nekoga od anonimnih a ambicioznih demijurga, prepoznavajući u njima potencijal i htijenje za napredovanjem u književnom okušavanju. Nadalje, pismeno se osvrćući na pismene uratke hrvatskih pisaca, Ivan J. Bošković ne odaje svojih favorita, ne deificira niti jednoga od odabranih, ne potvrđuje njihovo boravište na literarnom Empireju, ali ni ne »pokapa« manje vješte (a talentirane) pisce za koje misli kako i nisu bogznašto napisali.

Ovih stotinu i dvadeset kritika objavljivano je većim dijelom u *Slobodnoj Dalmaciji* (u kulturnom prilogu *Forum*), a ostatak je publiciran u *Vijencu, Kolu* i *Vjesniku*. (Jedino nam nije jasno kako je tekst o romanu *Judita* Mira Gavrana u identičnom obliku dospio na dva mjesta u knjizi?) Od viđenijih pisaca među koricama Boškovićeve knjige zatekli su se: Ivan Aralica, Nedjeljko Fabrio, Pavao Pavličić, Goran Tribuson, Slobodan Novak, Petar Šegedin, Ivan Kušan, Ivo Brešan, Branimir Donat, Igor Mandić, Tonko Maroević, Slobodan Prosperov Novak, Veljko Barbieri, Dražen Katunarić, Milorad Stojević, Slavenka Drakulić, Zvonimir Berković, Stjepan Tomaš, Anatolij Kudrjavcev, Miljenko Jergović, Jurica Pavičić, Ante Tomić, Tomislav Zajec i još njih osamdesetak.

Knjiga *Lica i obrasci* iznimno je vrijedan dar čitateljima, jer mogu imati uvid u stvaralaštvo određenog vremena domaće nam književnosti, ali istodobno dobiti informaciju o dotičnom naslovu odnosno piscu. U svakom slučaju, dovoljno je razloga da se knjiga potraži i pročita.

IN MEMORIAM: BOŽIDAR ŽAJA (1927 – 2003)

Ivan . J. Bošković

Kada netko u sedamdesetoj godini odluči napisati prvu knjigu, onda zacijelo ima dobrih razloga za to. A kada to učini uvjerljivo i sa zavidnom književnom kulturom, kakvu je rijetko sresti u knjigama početnika, ti razlozi bivaju veći i značajniji. A upravo je to slučaj s ovom knjigom i njezinim autorom. Rođen 1927. Božo Žaja je živio izvan književnih događanja. Iako je u mladosti pokazivao sklonost literaturi, o čemu svjedoči i nekoliko proznih sastavaka u negdašnjoj omladinskoj periodici te novela *Pišćavac* u splitskim *Mogućnostima*, sve to nije obećavalo pravog ploda, ponajmanje onakvoga kakvim ga naznačuju brojne stranice ove zagorske/dalmatinske kronike vrijedne omjere s najboljim stranicama tzv. *dinarske* proze. Kao rječit i prepoznatljiv rukavac hrvatske ruralne (seoske) proze, dinarska se proza ogleda u specifičnoj filozofiji i svjetonazoru likova, posebnim ambijentima i društvenom pejzažu koji ih oblikuje te jezičnom obilju karakterističnom po gnomskom iskazu s osloncem na tradiciju narodne predaje, pučke mitologije i usmene književne baštine. Zadbivši svoju (književnu) potvrdu u djelima Božića, Raosa, Laušića i Aralice, ističemo samo ponajznačajnije, i Žajina nas proza uvodi u specifičan svijet Zagore, sa svim njezinim slojevima i kompleksima u kojima se ogleda težina i dubina sudbine. No za razliku od Božićevih *kurlana*, Raosovih *galantara* i *pikara* koji putujući iskušavaju život i sudbinu te Laušićevih *klačinara*, Žajin je svijet smješten na granicu svjetova i kultura / civilizacija, što je odredilo njihov prepoznatljiv životni kolorit, filozofiju i mentalitet. Prostor je to između Zagore i Hercegovine, na razmeđu putova i vjera, zahvaćen u trenucima kada čvrsti oblici života patrijarhalnih zajednica nisu posve zamrli niti su novi, što ih donesoše odjeci svjetskih zbivanja, stekli pravo glasa; svijet je to u kojemu žive ljudi začudne snage i prirodne bistrine, u kojemu je sveto i strasno, svakodnevno i ritualno utjelovljeno u svjetonazor i filozofiju života njegovih stanovnika, čineći ih univerzalnima u ljudskoj dubini i životnoj tragici.

U takav prostor, opterećen nedokučivim talozima usuda, elementarnošću i oskudicom, Žaja je smjestio sudbinu obiteljske zadruge Dulumovića; glavu obitelji Markišu i njegove sinove, galantare koji putujući svijetom iskušavaju sudbinu; nevjeste

koje bez muševa proživljavaju svoje duboke intimne i tjelesne drame te brojnu unučad koja pod njegovom čvrstom rukom i mudrosti odrastaju za nemilosrdnu utakmicu sa životom, njegovim zamkama i izazovima. Slijedeći u panoramskim obrisima bitna i sudbinska pomjeranja u njezinu životu, *sveznajuća* pripovjedačka svijest – tako karakteristična za epski diskurs – svoju će pozornost usmjeriti na one situacije i događaje u kojima se iskušava život zadruga, provjerava otpornost njezinih unutarnjih veza i odnosa, ali i dubina odnosa među samim likovima, budući da tradicionalni odgoj i vjera nisu više dovoljno jaki kako bi izdržali kušnju nadolazećih dana. Štoviše, iako počiva na strogo određenoj hijerarhiji uloga i zaduženja koja su se *dobivala prema sklonostima, vještini, zdravlju i snazi*, ni zadrugu nisu mimoišle krize i odjeci vanjskih zbivanja; stare navike i moral nisu više dovoljni za njezino održanje. Nestaje patrijarhalne stvarnosti, život se zadruga rastače, a nova zbilja donosi nove običaje, navike i vrijednosti. Do jučer skrivani, grijesi (i zlo) postaju javnima, a pritajeni sukobi nerijetko poprimaju karakter (intimnih) dramskih obasjanja.

Uhvaćen u vrtlozima povijesnih i društvenih mijena, taj Dulumovića svijet Žaja je izrazio cijelim nizom uvjerljivih i majstorskih slika i epizoda bez kojih društveni i životni pejzaž ne bi bio tako osebujan i prepoznatljiv niti pak uvjerljiv. Riječ je o uspelim opisima životnih ambijenata, seoskih radova, evokaciji običaja, karaktera i cijelog niza epizoda koje – podvrgnute snazi pričalaštva – stvarnost prostora i vremena čine autentičnim. Kao dobar poznavalac običaja i života ljudi svoga kraja, njihova mentaliteta i životne filozofije, etike i poetike, njegova rječita predteksta i konteksta, on ih je vješto ugrađivao u ovu nostalgичnu kroniku, uvjeren kako same po sebi dovoljno govore. Prepuštajući se njihovoj zavodljivosti, često se oslanjao samo na ulogu »prijenosnika« sadržaja, pa se priča doima kao niz slika povezanih sudbinama njegovih *stajara*. Među njima posebno se ističu opisi ambijenata i seoskih radova, običaja, odjeće, poslovice, a jedno *pismo* dokument vrijedan je posebne (književne) pozornosti kako svojim sadržajem (u kojemu je sabrana svekolika filozofija prostora), tako i literarnom aromom koja uvjerava u neprijeporni autorov spisateljski talent. Pri tome će posegnuti za cijelim nizom postupaka, od uporabe povijesnih slika, tako i za govorom narodne pjesme, pučke besjede i mudrosti te poukama o svemu i svačemu a najviše o životu, da ne govorimo o jeziku, čija slojevitost i stilsko bogatstvo autentičnosti života osigurava potenciju više.

Žajino pripovijedanje, nadahnuto istinskim poznavanjem svijeta i ljudi svoga zavičaja, izrasta iz dugog i brižnog kumuliranja činjenica društvene i egzistencijalne zbilje tijekom vremena; njegova je epska gesta obogaćena stilom i slikama narodne mudrosti, legendama i pričom, detaljističkim i duhovitim epizodama, što će posebno privući čitatelja koji sa Žajom dijeli djelić zavičajnosti. Za razliku od takvih čitatelja, koji će u knjizi pronaći djelić izgubljena djetinjstva i biti im povod za svojevrsno *prepoznavanje*, čitatelj ponikao u drugim krajevima teško će se pronaći u filozofiji ovih ljudi, njihovoj mitologiji i životu koji se odvijao *po načelu jačega*. Koliko god lakočitljive i zanimljive, mnoge slike ovog nostalgичnog vremeplova njemu će izgledati dalekima.

Pišući ovu panoramsku kroniku, Žaja je pokazao da umije dobro rasporediti građu priče i uspostaviti njezinu napetost, ali da se često zna povesti za pričalačkom strašću, izgubiti se u rukavcima i tako je razvodniti. Nerijetko mu ponestane pripovjedačke

discipline koja bi na okupu *zadržala* sve dijelove vremensko-prostorne konstrukcije i podredila ih unutarnjem ustroju i govoru. Ni likovi u kronici nisu jednako tretirani; središnji lik romana, stari Markiša, nadređen je svima ostalima; orisan reljefno, kontekstualiziran je u onim situacijama u kojima njegova mudrost življenja ponajviše dolazi do izražaja, dok su sinovi, koliko god rječiti toliko i tipični, u svemu podređeni njegovu diktatu.

U Žajinoj *gorštačkoj epopeji* posebna je pozornost poklonjena ženskim likovima, a naglasak je usmjeren na duboke slike u kojima njihova (grešna) strast »rastvara« moguće obzire i društvene ograde. Svedene na tjelesnost, kontrapunktirane su svijetu tradicije i strogo određenih (moralnih) uloga; protkane lirizmom, u njima govori skriveno lice zavičaja, svjedočeći kako u dubokim slojevima patrijarhalne zbilje traje slojevit i dramatičan (intiman) život, tako različit i nespojiv dulumovićevskoj filozofiji.

S osjećajem za vrijednost i mjeru, detalje guste i kompleksne vremensko-prostorne slike, u kojoj se zrcale brojne činjenice života i mentaliteta kraja na razmeđu svjetova i vremena, Žaja je podvrgnuo snazi zrelog pripovjedačkog traga. Učinio je to uvjerljivo, na način koji nimalo ne odaje književnog početnika. Štoviše, potvrđuje da je riječ o piscu koji je bogatstvo svojih iskustava izrazio jezikom prepoznatljivih književnih svojstava i oblikovao zanimljivo i vrijedno književno štivo.

* * *

Da navedene stranice neće biti i jedine i da njegov književni izlet ima istinsko opravdanje, pokazao je Žaja stranicama novoga, nažalost za njegova života netiskana romana *Posljednji svitnjak*. Kao i prethodni, odlikuje ga zanimljiva tema i vrijedna književna obrada dostojna čitalačke i kritičke recepcije. I u njemu Žaja ostaje vjeran tradiciji klasičnog pripovijedanja; on zna da priča ima svoju težinu tek kad počiva na živim ljudima i njihovim sudbinama, kad je utemeljena u autentičnim ambijentima, svjetonazoru i jeziku. Stoga su njegovi junaci autentični i prepoznatljivi, bliski mu porijeklom, svjetonazorom i životnom filozofijom; iz rodne ćićkovačke neimaštine natjerani su na utakmicu sa životom, iz koje će izići kao pobjednici tek onda kada budu dorasli zakonima društva i vremena, ako mu se prilagode i uvijek budu korak ispred njegovih zahtjeva. A to znači kada pažljivo budu pratili njegove znakove, predviđali njihov odjek i uvijek znali povući pravi potez.

A upravo je takav svjetonazor Žajina Tade Popana, ćićkovačkog mladca i svjetskog putnika, vještog trgovca i velikog ljubavnika, skitnice i čovjeka koji uči, pamti i živi; natjeran u svijet zakonima mučne i teške zbilje, on polako i sigurno dokučuje njegovu logiku, shvaća njegove zakone i živi; on trguje po bližem dalmatinskom i bosanskom/hercegovačkom kraju, s vremenom odlazi u Slavoniju, potom u Mađarsku, Slovačku i Češku; u Zagrebu on prodaje i kupuje, stječe bogatstvo ali ulaže – i u nekretnine i u znanje – svjestan da je upravo ono, znanje, ona »hipoteka« koja ga može izdići iznad onog *bosniac* kakvim ga legitimiraju na brojnim europskim stranama; da mu jedino ono može omogućiti da shvati zakonitosti svijeta i vremena u kojemu živi. Zato on uči jezike, povijest, kulturu, izvodi zaključke i gradi stavove, primjenjujući ih u konkretnim životnim situacijama; kao takav on nije samo oličenje elementarne snage i sirovih nagona tako karakterističnih za junake dinarske proze nego slojevit i kompleksan lik, karakteriziran svojom prirodnom

bistrinom i pameću, privlačan svojom naočitošću ali i intelektualnim svojstvima; u vremenu ideološkog sljepila, koje determinira njegov život, on se zato i uspijeva izdići iznad ludila vremena, on pomaže ne libeći se izložiti i opasnostima.

Kako bi izrazio životni svjetonazor svojeg junaka, Žajin pripovjedač podjednaku pozornost pokazuje za njegovo intimno vrijeme i za ono društveno, oličeno u govoru povijesti, koja kovitla ljudima, sudbinama pa i cijelim narodima, svjestan da je jedino tako, prepletanjem pojedinačnoga i društvenoga moguće osigurati uvjerljiviji okvir svojoj priči. I kao što intimno vrijeme govori kroz slike i životna iskustva Tade Popana i njegove brojne avanture (koje govore o zavidnoj pripovjedačkoj snazi našega pisca), tako društveno vrijeme govori kroz slike rata, ratne akcije, vijesti o stanju na bojištu, kroz pripovjedačke komentare, digresije i retardacije ... U romanu je posebno apostrofirana i vješto osnažena njegova ljubav s Mađaricom Almom; nažalost, gotovo ozakonjena brakom, ta će ljubav svoj tragičan kraj doživjeti Alminom smrću prigodom bombardiranja Budimpešte, što Tadu i dodatno uvjerava da je čovjek nemoćan spram zakona Povijesti, a da se tajna čovjekova života krije u prilagođavanju vremenu i životu sa što manje ožiljaka.

Svoju priču Žaja je uokvirio dvjema amblematskim slikama (svitnjaka), rasporedivši unutar njih zanimljiv i priči poticajan teret sudbina. S povjerenjem u svijest sveznajućeg pripovjedača, od bogatstva sadržaja i života svojih likova, s naglaskom na Tadi Popanu, on će posredovati priču čvrste fabule, postojanih unutarnjih dionica, vješto kombinirajući brojne postupke koji joj jamče rječit i autentičan kolorit. Dimenziju više priči osigurat će poznavanje prostora kojima se likovi kreću, zrelo poznavanje povijesnih, kako širih tako i »ćićkovačkih« realiteta, a posebno nesvakidašnji jezični kolorit. Posrijedi je govor dalmatinske zagore, s bogatstvom njezine pučke mitologije i frazeološke sugestivnosti, narodne mudrosti i filozofije. Bez takvog govora Žajini bi likovi bili neuvjerljivi, iščašeni, papirnati a ne životni, kakvi doista jesu.

Žajinu priču treba objaviti; iako je u njezinoj organizaciji vidjeti i manjkavosti – što se ogledaju u nemogućnosti da dokraja obuhvati sve bogatstvo sadržaja iz života svojih ljudi tijekom stoljeća mukotrpe povijesti – ona isplaćuje autorski napor. Riječ je o knjizi koja potvrđuje da piščev napor nije uzaludan. Štoviše, ona je obogaćenje kako naše (regionalne) dinarske proze, ali i cijele naše književnosti, kojoj pridonosi intrigantnim stranicama o životu jednog svijeta i njegovih ljudi tijekom stoljeća borbe sa sudbinom.

* * *

S ove dvije knjige Žaja je otplatio dug svome kraju, svojim ljudima i samome sebi! Ako je povijest moguća jedino kao ostavljanje tragova, njima je ostavio trag ne samo u povijesti i svijesti ljudi svoga kraja – kojemu su ove knjige literarni spomenik i dokument – nego i u našoj književnosti, uvjeravajući da je uistinu šteta što se njegov izlet u književnost nije dogodio prije. Ispunja nas to žalošću radi prerane smrti, nedovršenosti jednoga života i pisanja. No takav je, nažalost, svaki život i svako pisanje!

Ali i ovo što je Božo Žaja napisao – što je tiskano i što će tek biti tiskano – produživši mu i posthumno literarni i ljudski vijek, u sjećanjima nas i književnosti hrvatskoga jezika, nadživjet će svaku krhkost, pa i onu ljudskoga tijela, i učiniti ga dionikom one vrijedne plejade hrvatskih pisaca koji su historiji hrvatskih slova dali svoj vrijedan doprinos.

MOGUĆNOSTI

Časopis za književnost, umjetnost i kulturne probleme

Split, 2003.

Godina L.

Brojevi 1-12

Urednici:

Josip Belamarić
Hrvoje Čulić
Igor Fisković
Bratislav Lučin
Petar Opačić
Mirko Prelas

Izdavač: KNJIŽEVNI KRUG SPLIT, Ispod ure 3

Godina L.

MOGUĆNOSTI

Brojevi 1-12

SADRŽAJ

POEZIJA

BOGDANOVSKI, Biljana. Pjesme	10-12	94
ČULIĆ, Hrvoje. Onoj koja me vidi	7-9	53
ĐURĐEVIĆ, Miloš. Kritički pregled novije hrvatske poezije (Krešimir Bagić, Branimir Bošnjak, Branko Čegec, Hrvoje Čulić, Danijel Dragojević, Alen Galović, Drago Glamuzina, Dorta Jagić, Rade Jarak, Slavko Jedričko, Miljenko Jergović, Dražen Katunarić, Sonja Manojlović, Boris Maruna, Milan Milišić, Simo Mraović, Luko Paljetak, Nikola Petković, Ivica Prtenjača, Delimir Rešicki, Milorad Stojević, Mario Suško, Milko Valent, Borben Vladović, Andrea Zlatar)	1-3	1
MARULIĆ, Marko. Himan Bogu; Pjesma o pouci Gospodina našega Isusa Kri- sta koji visi na križu: Kršćanin pita, Krist odgovara; Francesco Petrarca: Blaženoj Djevici (Prejevao s talijanskoga na latinski Marko Marulić) Prejevao s latinskoga Bratislav Lučin	4-6	82
MIJOVIĆ KOČAN, Stijepo. Četiri istočnokonavoske (Posprdne narodne priče preinačene i prepjevane baladično, na starinsku, ali aplicirane ili prošire- ne na suvremenost)	7-9	59
OPAČIĆ, Petar. U doba carstva padale su glave	7-9	63
PAVIČEVIĆ, Mila. Poludjele ovce	10-12	90
PENOVIĆ, Zvonimir. Zajni čkomaj.	4-6	64
RICOV, Joja. Lirici Italije zakutcima novecenta I. (Guido Gozzano, Nino Oxilia, Salvatore Quasimodo, Angelo Barile, Adriano Grande, Giuseppe Ungaretti, Eugenio Montale, Mario Luzi, Romeo Lucchese, Umberto Bellintani, Margherita Guidacci, Giovanni Giudici, Enrico Bonino, Dianella Selvatico Estense, Loredana Bogliun, Adelia Biasiol, Grytzko Mascioni, Andrea Carli, Giacomo Scotti)	4-6	1
Lirici Italije zakutcima novecenta II. (Nelo Risi, Lamberto Pignotti, Giuliano Gramigna, Andrea Zanzotto, Roberto Sanesi, Maurizio Cucchi, Milo De Angelis, Dubravko Pušek, Valerio Magrelli, Edoardo Sanguineti, Guido Ballo, Ugo Carrega, Vincenzo Accame, Mirella Bentivoglio)	10-12	1
Biibliografije autora Izbor i prijevod s talijanskog: Joja Ricov	10-12	48
VLADOVIĆ, Borben. Nove pjesme.	4-6	54

PROZA

BULJEVIĆ, Zvonimir. Zabadanja i odustajanja	10-12	74
DAUTBEGOVIĆ, Jozefina. Pismo	10-12	84
DOMITROVIĆ, Marin. Pabbadđa – Bijeg	7-9	83
PAVEŠKOVIĆ, Antun. Ispovijed bez odrješenja	7-9	106
SCHIFFLER, Ljerka. Slutiti Kytheru	10-12	59

DRAMA

WOJTYSZKO, Maciej. Bulgakov.	7-9	7
Preveo s poljskoga Pero Mioč		

ESEJI, STUDIJE, RASPRAVE

BEZIĆ, Živan. Ontološko pojmovlje i nazivlje.	1-3	102
BRATANIĆ, Mateo. Britanski putnici-putopisci na istočnoj obali Jadrana do kraja 18. st.	4-6	121
BREŠAN, Ivo. Duh Mediterana (religijsko – filozofijski aspekt)	7-9	1
GRUBIŠIĆ, Vinko. Europski kontekst zlatnog doba i raja zemaljskoga u hrvatskoj renesansnoj književnosti	10-12	100
GUDELJ, Petar. Crna maslina (tekst za jedan nesnimljeni televizijski film)	4-6	93
IVANČEVIĆ, Radovan. Ceterum censeo capellam esse reparandam	7-9	128
LAPENDA, Stjepan. Francis Dvornik ili viđenje hrvatske povijesti	4-6	133
LUČIN, Bratislav. Tri remek-djela Marulićeve latinske Muze	4-6	73
PEDERIN, Ivan. Mletački i hrvatski putopisi u XVI. st.	4-6	103
PELIKAN, Miroslav. Razgovor s Josipom Škerljom	10-12	151
PETRINOVIĆ, Ivo. Dalmacija povijesna regija (prilog s okruglog stola o dalmatinskom identitetu održanog 06. veljače 2002.)	7-9	112
PLETENECKA, Irena. Tvorba suvremenog ekonomskog nazivlja	7-9	134
RUNJE, Petar. Promišljanje o Prvotisku.	10-12	137
SLAVIĆ, Dean. Prostor, likovi i zbivanja u prvim četirima romanima Joanne Kathleer Rowling	7-9	115
STEKLASA, Ivan. Marko Marulić (1450-1524) – U spomen na četiristogodišnjicu hrvatske umjetničke književnosti (ulomci)	1-3	115
ŠIMUNKOVIĆ, Ljerka. Uz 80. rođendan prof. dr. Žarka Muljačića	1-3	134
ŠPRLJAN, Ivo. Povratak šibenskom teatru	7-9	131
VUČETIĆ, Renato. Sjećanja u povodu 25. godišnjice smrti Koste Strajnića	1-3	125

PRIKAZI, OSVRTI

BOŠKOVIĆ, Ivan J. Anja Šovagović Despot: <i>Divlja sloboda</i>	10-12	155
Srećko Lipovčan: Mladi Ujević, Politički angažman i rana proza (1909-1919)	4-6	157
FALIŠEVAC, Dunja. Davor Dukić: <i>Poetike hrvatske epike 18. stoljeća</i>	7-9	147
JELASKA, Zdravka. Lovorka Čoralić: <i>Hrvati u procesima mletačke inkvizicije</i>	7-9	153
KEVO, Mario. Biser hrvatske latinističke historiografije, Juraj Rattkay, <i>Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije</i>	4-6	162
LISAC, Josip. Ponovno Florschützova gramatika	1-3	167
Trideseto godišće <i>Čakavske riči</i>	7-9	151
MARGETIĆ, Luj. Doprinos Antuna Cvitanića hrvatskoj znanosti i kulturi . .	7-9	141
PENOVIĆ, Zvonimir. Osame i tišine Ivane Šojat	1-3	158
PETRINOVIĆ, Ivo. Norka Machiedo - Mladinić, <i>Životni put Ive Tartaglie</i> . . .	1-3	169
Srećko Lipovčan: <i>Mladi Ujević, Politički angažman i rana proza (1909-1919)</i>	4-6	154
SCHIFFLER, Ljerka. Književno ime Josip Vaništa	1-3	163
SOREL, Sanjin. Sonja Manojlović: <i>Vješturkov tanac</i>	7-9	159
ŠAGO, Frane. Knjiga » <i>Stablo i čovjek</i> « opus magnum u hrvatskoj i europskoj kulturnoj botanici	4-6	164
ŠIMUNDŽA, Drago. Poezija Drage Štambuka	7-9	156
VUKOVIĆ, Siniša. Enciklopedija mandrilizam	10-12	157
Rasuti tereti	10-12	159
VUKOVIĆ, Voljena. Dvostruko predstavljanje najvećega hrvatskog renesansnog povjesničara	4-6	159

BIBLIOGRAFIJA

MULJAČIĆ, Žarko. Bibliografija radova prof. dr. Žarka Muljačića (1994-2002)	1-3	139
---	-----	-----

IN MEMORIAM

CAMBI, Nenad. Ivo Petrinović (1929-2003): In memoriam	7-9	163
ŠIMUNDIĆ, Slavko. U znak zahvalnosti akademiku Ivi Petrinoviću: profesoru političkih doktrina na Pravnom fakultetu u Splitu	7-9	161
ŠIMUNDŽA, Drago. Tihi rekvijem i oproštajna riječ	7-9	166
BOŠKOVIĆ, Ivan J. In memoriam: Božidar Žaja (1927-2003)	10-12	161

Napomena: Izvješće sa skupštine Književnog kruga bit će tiskano u Mogućnostima 1-3/2004.